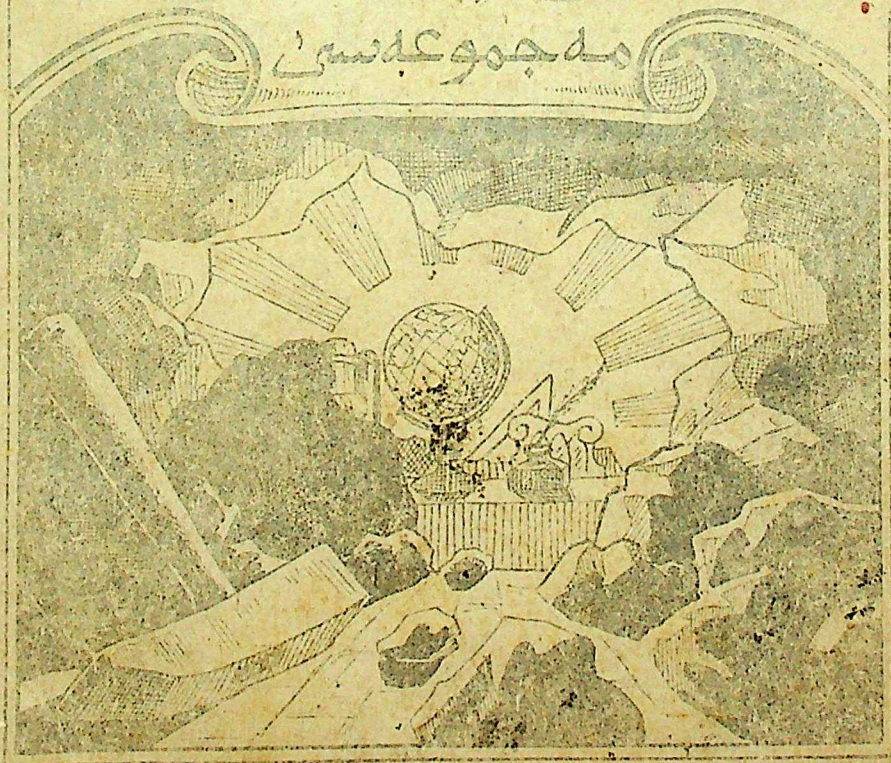

قدیم ناسیری

مد جو عہد سی

تاتار جۇمھور بىيەتنىڭ دەولەت نەشرىياتىنىڭ

كىتاب ماگازىنىدا كۆپلەپ ھەم بىرەملەپ سانماقتا

بولغان ئەسەرلەر.

دەرسلىكلەر

رەسمى تاتار ئەلىفباسى

زورلار ئەلىفباسى

ئوقۇ كىتابلارنى - I، II، III.

ئىل ساباقلارنى - I، II، III (ئەمەلىي ئىملا، سارف، ئەخو)

كۆچمە ئوقۇ كىتابلارنى - ئىككى تۈپ. ھەر بىرىدە

ئون ئالتىنچا ئە. ر.

زورلارنى ئوقۇ يوللارنى

رىيازىيات دەرسلىرى - I، II - باعدانف، ليوكسېن، بۇخىتەيىف

ئەدەبىيات قانۇنلارنى ۳ نچىن باسما عالمىجان ئىبراھىمىف.

بۇلار ھەممەسىنى ئىل - ئەدەبىيات دەرسلىرى
خەنزۇچىنى كالىگرافىيە ئارقىلىق تۈزۈلدى.

تاتار جۇمھور يېمەتى ماعارىف كاتىپى سارىيائىنىڭ
ئىلمى مەركەزى.

قەيىم ناسىرى

مەجموعەسى.

وافاتىنا يېگومى ئىل تولو، تولو مۇنەھەبەتى بىلەن چىقا.

رېداكتورى: ھەبىت.

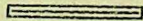
ت. س. س. چ. دەولەت نەشرىياتى

6-я Государ. типография. 1922 г.

Р. В. Ц. Казань Тираж 2000 экз.

مەجموعەنىڭ مۇنداق رېجەسى:

- ۳ - ھەپتە تەدەن .
- ۲ - قەييوم ناسىر يىلارنىڭ تارىخى ئورنلارنى ئالىمجان ئىبراھىمىف
- ۳ - قەييوم ناسىر يىلنىڭ تەرجىمە خەلىق
- ۹ - روس عىلمى دۇنياسىدا ناسىرى ئەھدە عافقار ف.
- ۵ - عىلمىلەرنى عاواملاشدر و يولدا قەييوم ناسىر يىلنىڭ خەزمەتلەرنى ع. عەزىز
- ۷ - قەييوم ناسىر يىلنىڭ تاتار خالىق ئەدەبىياتىن جىيو يولدا خەزمەتلەرنى
خوجا بەدىيىع
- ۶ - قازان تاتارلارنىڭ ئىشانولارنى، ئىرملارنى، ئىمىنەولەرنى -
روسچەدەن تەرجىمە قەييوم ناسىرى ئەسەرى.
- ۸ - قەييوم ناسىرىدا تاتار تىلى ج. وەلىدى.
- ۹ - قەييوم ناسىر يىلنىڭ چن عىلمى خەزمەتلەرنى ع. عەزىز.
- ۱۰ - ياكى ئەدەبى تاتار تىلىنىڭ بىرىنچى باسقۇچلارنىدا ئالىمجان ئىبراھىمىف.

مەجموعەنى چىقارغۇچى ھەيئەتسەن.

تاتار خانلىقى ئەدەبىي - مەدەنىي ھەرىكەتلەرنى تارىخىدا زور بىردەۋەرنىڭ
بىرىچى - باشلانغۇچ ھەزرىك - باشقىچىدا بۇ يۈك ھەرىكەتلەر قىلىپ ئۆتكەن قەيىوم
ئاسىرى ھاقىدا بۇكارچى ماتېرىياللىرىدا (تارقاق گازىت، ژورنال مەقالەلەردىن
باشقا) قولغا تۇتۇلغان ھېچ بىر نەرسە يوق ئىدى. خالىكى تەزىمى ئۆشلەرنى
آكلار ئۈچۈن دە، بابانىڭ ھەم ئانىنىڭ زامانىداشلىرىنىڭ تۇرمۇشلىرى، زەمىنلەرنى،
ئۆشلەرنى بىلەن تاننىش ئۈچۈن دە، ھېچ بولماسا، ئىككى تۈپ مەلۇماتنى بىرگە
تۇپلاغان بولدى بىر ھەرىكەت - ئەھرىگە، بىك زور ئىجتىياج ھەرىكەت مەلۇم ئىدى.
مەنە شۇلارنى ئىقتىبارغا ئېلىپ، كامونىست تاتار گازىتەلەرنى («تاتارسان»
نومر ۱۱۲، «ئورال» نومر ۵۰) بۇ مەسىئەلەنى قوزغىدىلار. خالىق مەعارىف
كامىسارىياتىنىڭ عىلمى مەركەزى ئۆزىنىڭ بىر مەجلىسىدە بۇنى موزەكەرە ئېيتىپ
(۱۹۲۲ نچى يىل، مائى)، ۋاقىتىغا يېقىن يىل، تولو مۇنەسەبەتنى بىلەن باباغا
پادكار ئولراق بىر مەجموعە چىقارغا قارار بېردى ھەم شۇنى باشقارغا ئۈچ كىشىلىك
كامىسارىياتىدا. [آغزالار: سالاح آتتاغىۋا، عەزىز، عالىمجان ئىبراھىمىف].
ماتېرىيال بىك تارقاق، ۋاقىت بىك آز ئىدى. ئانىنىڭ ئۈستۈنە، ئىككىدىن بولدى
مەسىئەلەلەرگە ياقىن، تۇرۇپ قوللىنىلغان نەرسەلەرنى بولغان يازۇچىلارنىڭ بىر گروھى،
پرولىتارىيات ئۇيۇشمىلارنى باشلاغان بىر ئىش بولغانغا، يۆتبار باھانالار كۆرسەتسە با تاز
پاسادىلار. لاكىن بۇكارا ماسدان ئىش دەۋام ئېيتىدى. بابانىڭ ئۆزى، زامانى
ھاقىدا، تۈپ نىكەت تاشى، بولراق ماتېرىياللار تۇپلانمى مەنە شۇ مەجموعە
ئۇيۇشۇدى.

حاتيرەلەر، ھاتلار، آيرم كىشىلەرنىڭ قاراشلارنى كېڭ تەفسىلىلەر چىيىلىپ
آلماغانى باشقاچادا قايرىر آچىقتار قالغانى ئون ئونىڭدە مەغلوم. لايكىن بىز ھەزىر
بورنچى تەجرىبەدە شول تۇپ نىڭز ماتىرىيال بلەن قاناعاتلەن، كىڭ تەفسىلىلەر
ھەم زور غۇمى بەيرەم رەپوشىدە ياد ئىتولەر بابانىڭ تونۇنا تىزدەن توللاچا
يۇز يىلى مۇنەسەبەتق بلەن ئىشلەنر دىگەن ئۆمىدە بىز.

مەجموعەنىڭ قىسقاچا ھەلى مەنە شولاي بولدى.

ئىشنىڭ آشچىلەننا، واقتىنىڭ آزلەننا قاراماسدان، بىر ئىشە بىزگە بولۇش
مەجموعەنى ئۆلگۈرتۈ يولنىدا تىرىشقان يازوچىلارغا ھەم آلتىنچى دەولەت باس
حاناسىنداغى ھەرف چىيىوچى ئىپىدەشلەرگە ئىيجلاس كوڭلەن رەھمەت ئەبتە
ئوتونى كامىسىيە ئونۇنىڭ بورنچى سانىدىر.

كامىسىيەنىڭ رەئىسى: عالىمجان ئىبىراھىمىف

۱۹۲۲ - آوغوست - قازان.

قەييوم ناسىر يىلارنىڭ تارىخى ئورنلارنى.

I

سوز باشى.

مەجموعە قەييوم ناسىر يىغا باغشلاپ چىما، شولاي بولسادا، مەقالەمنىڭ ماوزوعىنى «ناسىر يىلار» دىيىپ كۆپلەپ بىلەن ئالام. چۈنكى بىزنىڭ ئۈچۈن مەشھۇرلەرنىڭ تۇبۇ قەييوم بابانىڭ «ئۆزىدە» گە، «شەخسەندە» گە توغرا بەلگى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئۆزگەرتىشلەر تەئسىرىدە باشلانمىش مەلۇم ئىز قىلىنىشى - ئەدەبىي دەۋرنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ئىشلەپ ئۆتكەن تۈرلۈك تارىخىي قورۇقلار دەردى.

تاتار تىلىدە بىرىنچى جىغراڧىيە، بىرىنچى ھېساب، بىرىنچى ھەندەسە كىتابلارنى چىقارغۇچى، تاتارنىڭ ياكا ئەدەبىي تىلى ئۈچۈن ھەم ئەمەلىي ھەم ئازىرى ياققان باشلاپ، يول ئاچقۇچى خۇرمەتلىك ناسىرى بىلەن بىرگە، بىر ئۆلكە ئىجتىمائىي قىيىلغا تاراپ، بۇرۇنقى قارالقلارغا قارشى كۆرەشۈچى مەرجانلار، فەزىخانلار، آقنىلار، آقئىكتىزادەلەر، زاھىر بېگىلەر... ھەم بولارغا باشقا، لاكىن بۇلار كېڭ شۇھرەتكە ئېرىشكەن، ئىسپات تارىخىغا كىرەنلىك، كۆزگە كۆرۈنگەن، بۇتۇن بوۋون كىشىلەر، شول مەلۇم بىر خەرىكەت ئىچىدە مۇھىم بىر ئىلىمىنى ئولاراق ئىشلەپ، كۆرەش ئوندىلەر. ئول تارىخى باسقۇچىدا ئىشلەپچىقىرىلغان يەشەنگەن يىرلەرنى، ئالما قويغان مەسئۇلەرنى، قالدۇرغان مىراسلارنى، تىشىي قالىپ بوينچا بىر بىردىن باشقا بولسادا، تارىخى يىراقلىقتان قاراپ ئولچەگەندە، ئۆزلىرىنىڭ ئوسىب چىققان قوپراقلارنى، ئالارنىڭ كۆزەتكەن يىراق قىيىللارنى بىر ئىدى. بولار تۈرلۈك

يىردەن، تۈرلۈك يول بىلەن بىر كەسبەگە بارغا چىققان يولچىلار ئىدى. بۇ يول، بۇ ھەرەكەت — بۇرۇنقى ئورتا ئاسىيا شەرق قاراغىلىغىدىن ياكى زامانغا، غەرب ياقىغا، ئىلىكى ئىچىتىلگەن — فېكېرى — مەدەنىي تۈرۈملىك سازىدىن «تەرەققى» گە تابا يۈنەلگەن ھەرەكەت ئىدى.

بۇ ھەرەكەتنى — تارىخىڭ ھەر بىر خالىق ئۈچۈن مەجبۇرى بولغان بۇ باسقۇچ — غەربىي ياۋروپا XV نىچى، XVI نىچى يۈزلەردە مەسكەۋ روس جەمئىيەتى XVIII نىچى يۈزنىڭ باشلاندى كىچىردىلەر. (۱)

تارىخ جەمئىيەتنى ئىسە، بىك كۆپ شارائىت سەبەبىدىن، بىك سۇڭغا قالمى، تىك XIX نىچى يۈزنىڭ آخىرى يارتىنىداغنا شوڭا ئۇچشاش بىر ھەرەكەتنى باشلىدى.

ياۋروپانىڭ ئۈزىندە، بىر ئۆلكى دىيەرلىك زامانلاردا بولۇغا قاراماسدان، ئنگىلىيا، فرانسىيا، ئىتالىيا، گېرمانىيا لاردا، ئول قوزغىلىشلارنىڭ مۇندەرىجەلەرنى، تىشقى ياقىدىن بىر تۈسلى ئۆلكى بولمى بىتمەدى. مەسكەۋ روس جەمئىيەتنى ئىسە، تىشقى كۆرىنەلەرنى بويىنچا غەربىدىكىدىن تاغى بىر آيرىملى ئىدى. ئۆز ئىچىمىدە گېن بىلەن غەربىدىكى، روسنىڭ چاششۇرساق، بىو آيرىمالار تاغىدا، زورراق تۈسلى كۆرىنەچەك.

لاكىن، تىشقى ياقىدىن ئىچىدىن آيرىلماسلار، غەمەلى مۇندەرىجەنى چاقىلى باشقا — باشقا بولمى، تۈرلۈك توپراقدا، تۈرلۈك ئاسىيا لاردا تۈرلۈك جەمئىيەتلەر ئىچىدە بولغان. بۇ ھەرەكەتلەرنىڭ ھەممەسىنىڭ تۈب ئۆزى، ئىچكى تارىخى مەدەنىيەتلەرنى بىرگە قايتادى. ئىدىيالىگىيە غەلىمىدە گېن تۈب ئىچكى مەدەنىيەتلەر تەقلىدەن ئىچىتىلگەن نەقلىدەن آقلىغا، آلالدان بەندەگە، كۆكەن بىرگە جىيالىدىن تۈرمىشقا، دىندەن غەلىمگە، آخىرەتدەن دۇنياغا كۆچۈردى. شۇلار

(۱) روسنىڭ لومونوسوفلارنى مۇشۇ ھەرەكەت تودرىغان ئىلمىيىتىلاردا نىسە

بلەن بىرگە بۇرۇنقى دىن - چىركەۋ - مەچىت تىلىدەن (ياۋروپادا لاتىندەن) بىزدە غەرب - فارسىدان، روسدا ئىسكى ئىسلاۋىياندىن) خالىقنىڭ جانلىق تىلىگە كۈچۈ ئۈزىدەن ئۈزى غەمەلى بىر آدم بولۇپ كېلە.

مۇئەررىپلەر بۇنى «ئورتا غاسرلىقدان» ياكى زامانغا كۈچۈ دېيىپ يېزىپتەلەر.

بىزنىڭ پارتىيىسىمىز ۱۹۱۹ ئىچىن يىلدا سېگىزىنچى ئىسىمىزدا قايىل قىلغان پىروگراممىسىمىزدا (۹ ئىچى مەدە، ۴ ئىچى پاراگرافدا) بۇ خەتتە كەتتى ئورتا غاسرلىق دەۋرىدەن «بۇرژۇۋازنى دېمىكراتىيىغا ئابا كۈچۈ بولۇ» دېيىپ تەبىر قىلما. (ھەممىسىمىز دەگىن مېلىتەلەرنىڭ مەدەنى تارىخى دەۋرە جەلەرنى قاراپ تىكىمىز ئۆزگەرتىۋالغاندا). ئىدىيىلار كىيىمە غالىمىدە كىيىم تۈپ مەغنىلەرنى بىرگە قايىتقان كىيىم، تۇرلۇ زامانلاردا، تۇرلۇ يىر لەردە بىرلا كىيىمگەن، ئىسول خەتتە كەتلىرىنىڭ ھەممىسىمىز، تودىغان غامىلەلەر، ئۈسەن بىر چىعارغان ئىجتىمىمىز تۈپراقلاردا بىر ئۈك تارىخى كۈچلەردە. بۇدا: بۇرۇنقى تۇرغۇن ماددى تۈرۈمۈشنىڭ جىمەنلە باشلاۋى، ياكى سىنىمىلارنىڭ، ياكى ئىجتىمىمىز گروھلارنىڭ سەيەسى - ئىقتىسادى مەيدانغا، زور بىر قۈۋەت ئۇلاراق ئۈمىتۈلۈلارنى دە.

مەسىلە شۇلار بولسا، بىزدە XIX ئىچى يۈزنىڭ ۱ - ئۈكۈنى يارىتىشىمىزدا قوزغالغان، ئىسول خەتتە كەتتى تىمىشنىچە تەقەدىر ئۈچۈن، بىزدەن ئۈتەكەنگە بىر ئاز كۈز تاشلاۋ، ئىككىنچىدەن ئىجتىمىمىز - ئىقتىسادى تۈرۈمۈشنىڭ قايىر كىيىمە كەلەرنى ئاچچاق ماتىرىيىلارنى بىر ئاز قوزغاتىۋالماق لازىم، بولۇپ تۇشە. تاكى ناسىر يىلارنىڭ، ئورۇنلارنى جىيىل ئاڭلاشلىمىز.

II

بۇرۇنقى زاماننىڭ قايرى ئەدەبىي ئىجتىمائىي مىراسلارنى.

بو دۇنيا كافيە جەننەت
بولدىر مۇمىنە زىندان

كىتابنىڭ ئوزۇنلىقى ئەيتۈۈنچە، ۸۰ - ۱۵۵۰ نچى يىللاردا چىستاي ئۆيەزى تاش بېلىگى آولندا يازلغان «بۇلغار ئارىخى» (تواريخ بلغارىيە) مۇھەررىرى جىسامەتدىن بىننى شەرەقتىنلەردەن آلب، ۱۹ نچى ئۇزۇن ئورتالارنىدا زاماننىڭ مەشھور شاعىرى سانالغان قارعالى ھىيەتوللا ئىشانلارنىڭ «تەجىمىع الاداب» لەرىنەچە ئۆتكەن ئۇزۇن بىر زامان ئىچىدە بىزدە ئايتاق مۇھەررىرلەر، ئەدىبلەر، شاعىرلەر كىلىپ كىچىدى. بۇلار ھەممەسى تۆب مەغنىلەرنى بويىنچا، ياۋروپا ئورتا عاسر ئىسحالاستىكاسى، ماناستىر، آكىتتىزىم، ئىلاھىيەت، خاكىم آفتارىتتە پاپا زامانداغى ھەللەرنىڭ بىزدە كىي ئىككىنچى فورمالارنى غنا ئىدى.

بىزدە، بۇنىڭ مەلۇم تەمام بىر قالىقا سالنۇۋى ئورتا آزىيا تەئسىرىدە بولدى. بو تەئسىر - ئىتتىپاقى بىر نەرسە توگىل، بەلكى تاتارنىڭ، روسىيەنىڭ، ئورتا آفرىيانىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادى خۇسوسىيەتلەرنى بويىنچا كىياب چىقدى.

تولى بىر آنالىز توگىل، قىسقاچا بىر ئىشارەلەردە، بۇنى بىزگە آچىپ بىرەچەك.

بو بىردە بۇنىڭ ئۈچۈن نىگىز بولغانلارنى تاتار آلباوتى، تاتار كرەستىيەنى، سەۋدەگەر ھەم روھانىيلار گروھى بىلەن بۇرنى ئىدىيالوگىيە ئوقتالارنى در.

تاتار آلپاوانلارنى. قازان دەولەتى جيمەرلىگەچ، بولارنىڭ زور بىر گروھى، ئوزۇننىڭ سىنىقى مەنەھەتتى تىلەۋى بويىنچا چوقىندى: روسنىڭ يوعارى دۇنياسى بىك زور، بىك مۇتەبەر تاتار نامايىيەلەرى بىلەن تولدى. چوقىنماغانلارنى دا آزەن گوبىنى ۋاقت ئوتتۇرىغا ئولتۇرۇپ، بىلەن ئوزۇننىڭ روسچا سۆيلىمەشە تۇرغان سىنىقداشلارنى بارب توشلدى - روس آلپاوت ئىستىپىدادى مانار حىياسنىڭ قۇچاغىدا، ئورون، خىزمەت، دەرىجە تاپدى. پىتىر I زامانلاۋىدا ئوق ئىمپىراتورنىڭ سارايندا زور مۇسۇلمان تاتار فامىلىيەلەرى (مەسەلەن، ئەفكىمىلەرنى) كۆرەتتى. بولارنىڭ خىزمەتلەرى مەلۇم: روس آلپاوت سىنىقى غۇموم روسىيە آلپاوتلار مەنەھەتتى ساقلاۋۇشۇچۇن، بولار ئىقتىسادىي آورلىقلارغا تۈزە ئالماسدان، باش كۆتەرگەن، روس تاتار، باشقىرى، قىرغىن چىۋاش، كاباردا ئىجتىلاللارنى ئەسكەر بىلەن باس يۇرىلەر. (باشقىرىدىستان يالايچى نىپلويىف زامانلارنى خەتەرلەگەن).

غۇمومەن تاتارنىڭ بۇ سىنىقى يىرلىنى، قۇل كىرەستىيەنى ئولتۇراق ئەسكەر، مىرزا، چىناۋىنىك، تاھاج، ۋە ئىز، جاسوس، ئولتۇراق، ياخشى رەھەت كۆن كۆرەنلەر. (قازاندا، خەزىگى مەلۇم ئىلمىي سىنىقنىڭ باباسى، شاھ ئەھمەد مىرزا آلپاوت سىنىقنىڭ پالىتسىيەسى چىن كۆرگەن قارىتار بەلىكى ئەلچى دە باردى).

كىرەستىيەن. - ئاننىڭ روس آلپاوت ئىستىپىدادىغا قارشى چىقارغان ئىجتىلاللارنى مەلۇم. قۇلۇق رەھەت دە غۇموم روسىيەدەگى قۇللار بىلەن بىر تۇرۇپ بولغانغا، ئول ياعنى توتتالمايچا، تىك مەسەلەنىڭ ساق «مىللى» ھەم «دىنى» ياعنى آچىپ بىرە تۇرغان كىچىك ئىككى نەرسەنى يادقا ئالىق. مەرجانى ئوزۇننىڭ «مۇستافاد» (جىلد I، ب ۲۲) تاتارچا يازغان شۇندى بىر تارىخى دا كۆمىنتىنى كۆچرە:

- «تارىخ مەنكىدە يىتى يوزدا سىكىسان سىگىزىنچى يىلدا يانۋارنىڭ سىگىزىنچى كۈنىدە قزاننىڭ ايسكى بىستەننىڭ بوشلىقى كىشى مەن يوسف دىن

محمد اوغلى صاتم اوزمنىڭ حصمە نىگان قولومنى قزاننىڭ ايسكى بېستەننىڭ ايسماعىل آياناى حافظ اوغلىنە يوز سوم حق برلە اوشبو قوللارم آلاط يولندە آرچا او كروعدنا كوشار ايلندە يورط برلە نورغوچىدر مزكور قوللارم(۱) اۆل بىكباو سىدىكى اوغلى خاتونى نەيمە بر قزى صبى بر اوغلى بىكچمتاى بىكباو اوغلىنى ايكىنچى قولمىنىڭ مرتضى مؤمن اوغلىنى ودخى شول كوشار ايلندە بىلانى تورعان يرلارم ھەم پچانلىكم كل سى اسماعىل آعايقادر ...»

۱۰ بوبر. بوسى قازان مۇسۇلمانلارنى تۇرمۇشندان. كوب قزق واقىمالارنىڭ ئىسكىنچى برى بىك زور قامىلىە بىلەن باعلانا. شوگا كورەگنە تارىختادا يازىلپ قالغاندر.

ئوفاياعندان تاتار آلپاوت فييادللارندان برى (قۇتلوغ مۇھەممەد تەفكىلف (۱) نىڭ قولندا بولغان قۇللارى - كرىپاستنوى كرەسىيىتەنلەرىنى آورحەلگە توزمەسدەن «قىتە» چعارالار. ئوزن ئوتتەر يازالار. بولارنى باسارعا آلپاوت خۇكومەتى ەسكەر بىبەرە تاتار قوللار جىكىنلەدر. كوپى نلەگە تىك بوحرەكەتنىڭ باشلىقلارندان «جەبىب اللە» غنا ئوزنىڭ ئىككى ئىبدەشنى بىلەن قاچىپ قۇتۇلا. مەسئەلە خاقنىدا پىترا گرادقا سىناتقا جەبەر بىرنلە (دىمەك، جەركەت زور بولغان) سىنات قاراعاندىن سولق، قانى جازا بىررگە ھەم قىتە باشلىقى «جەبىب اللە» نى نلە كتررگە ترئشوبلەن فارمان بىبەرە ... شول تەفكىلفنىڭ تاتار قول كرەسىيىتەنلەردەن بولغان «بولداش ايشمايف» دىگەنى بوخاقدا ئوفا گو بىر تاتار ئائىلىسىنى آقساقلىقى كورب، قۇتلوغ مەھمەد مېرزا ئوستىندەن شىكايەت قىلا. لاكىن نەتىجەنىڭ نى بولاچاقى مەعلوم: تەفكىلفنىڭ آقلاو؛ قۇل تانارلارنى جازالاو باھن تەھم بولا. بو

(۱) بر واقت تاتار بورژووازىيەسىنىڭ سەيەسى يولباشچىلارندان، مۇسۇلمان ئىپتىفائى. دومادا بورژووازىيە مۇسۇلمان فراكسىيەسىنىڭ لىدىرلارندان بولغان قۇتلوقاى تەفكىلفنىڭ يراق باباسىدر.

بو ۱۸۸۸-يىلى چىنچى يۇزىنىڭ باشلانغاندا ئىدى. ئاتارنىڭ مەشھۇر فامىلىيەلەرنىڭ بىرى تىلوف، آيانوف، بىعايوف، يونسوف، تىرىيەولوف، يەنە كەيىن كېيىنكىلەرنىڭ ئارقىدىن ئىدى. نەرسەلەرنىڭ كۆپ تاپىلاچاقىدىر.

سەۋدەگەر. مەسكەۋ سەۋدە كاپىتالى بىلەن قولما قول، توتۇشۇپ بارغان روس ئالپاۋىتى قازاننى ئالماق، شەھەرلەرنىڭ، ئىلىكىنى كارۋان ئۇيۇشلارنىڭ كارۋان سارايلىرىنىڭ جەمئىيەتكە ئىلگىرى مەلۇم. بۇ ھەلەكەتلەر ۋاقتىدا ئاتار سەۋدەگەر گروھنى سۆيۈپ سۆز ئىكەن ئىدى. لاكىن ئۇلار بىر ئاز ۋاقتلاردىن سۇڭ ياكادان آياقتا باسا باشلايدى. ۱۸-يىلى ئاسىرلارغا ئاپا، روس ئالپاۋىتى ئىستېتىكىدا ئاتار سەۋدەگەرنى ئۆزى ئۈچۈن كىرەكلىك بىر ئىلمىي ئىنتىق كورۇش بولغاچقىيىش. چۈنكى بۇ ۋاقت روسىيە ئۆزىنىڭ شەرقى چىگىدە ئورالنى، جايىقىنى آشاچىب، قازاقىستان ساھارلارنى، قول سوزا، ئاندىن ئوتتۇرا تۈركمەنىستان، تۈركىستان ئاپا ئاتلارغا ئائىچىلار ئىشلى ئىدى. (پىتىر I نىڭ بۇلارنى ئوتتۇرا ھىندكە ئۇمۇلۇ جىيالى مەلۇم). بۇلار ھەممەسى مۇسلمان يىرلەرنى بولغانغا، ئاتار سەۋدە كارۋانلارنى قايتىر ئىشكە ياراۋلارنى بىلىگەنلىرى. شۇلارنى ئىتىب ئاتار سەۋدە كاپىتالى باشلىچا ئورنىبورغ، ترويسكى ئارقىلىق، ئورتا ئازىيا بىلەن روسىيە ئاسىندا واسىتا بولا.

«ئاتار» دا «مۇستافادە» دا يازغان موللارنىڭ خاتىلار، تۇرمۇشلارنى دىققەت بىلەن قاراساڭ، بۇ كارۋانلار ۱۸-يىلى يۇز باشلانغان ئوق يۇرگەنلەرنى آڭلاشقا: چۈنكى شۇل زامانلاردا ئوق ئاتار شەكردىن ئىككى قوليازما كىتابنى كۆتۈرۈپ، شۇل كارۋانلار بىلەن سەمەرقەند، بوخارا، كاپىل شەھەرلەرنى بارولارنى كورۇنە.

ئىز ئارادا پىتىرا گراد پلانلارنى ئۇچۇن بۇلارنىڭ ئەھمىيەتلىرى كۆچەيگەن بولسا كىرەك. چۈنكى مەشھۇر فاحىشەلەردىن «بۇيۇك» يىكاتىر پىنا ئۆز آقچاسىنى ۱۷۸۳ دە، شۇل كارۋان يولى، (ئىككىنچى ياندىن مۇسولمان فرۇنتى بولغان) يىرلەرگە ئورنىبورغ، پىتىراپول، ۋىرچورال،

ترويسكى كېڭ شەھەرلەرگە مەچتلەر سالدۇرا، خۇكۈمەتدەن ژالونىيا بلەن ئىماملار قويا، شول ئوق زامانلاردا ناتار سەۋدەگەرلەرنىڭ ئوتتۇرى بويىنچا قازاندا بىرىنچى مەچت سالغۇ رۇخسەت بېرە. بوسەۋدە كاروانلارنىڭ يولى، زورامى، خاقاندا «ئابدۇلئىسلام» مۇفتىنىڭ قازانلىق ئىبراھىم حوجاشى ئەفەندىگە يازغان خاتىلەردىن بىرىدە تۆبەندەگى سۆزلەر بار:

— «ئورگىنىدىن ئاچىۋىز دە (تۆبە) مەقدارى كرۋان كېلىپ ۱۳ نىچى ايون مېناۋا يەكردى. يۈكلىرىنى كرۋان سىرايىغا سالدۇرلار. بخاراغا يېبارلىش چابارلار ھەم قاپتوب كېلىدى...» دى.

بۇ خات ئورنىبورعدان ۱۸۲۷ نىچى يىلدا يېمەرلىگەن.

مولالار ھۇقتىلەر. — ئورتا آزىياغا يۇرۇشنى تاتار سەۋدە كارۋانى تۈركىستان مالزىنىغا توڭل، بۇخارا، سەمەرقەندنىڭ ئىدىيالىۋىگىيەسىنى سۈلالىرىدە كېتىپ تاراندى. بۇندا مەسئۇلە «تۆبە» دە توڭل، بەلىكى ئورتا آزىيادا ھەم بىزدە ئىجتىمائىي — ئىقتىسادى زەمىنىڭ، شول نەتىجىدە توغان پىسخالوگىيەنىڭ بىر تۈرلى بولۇشىدا (ھەر ئىككى ياقدا قۇل كىرەستىيەن، آلپاوت، ۋاق ھۇنەر، آنىڭ ئۈستۈنە دىنى بىرلىك).

مەنە، شول كرۋانلار بلەن تاتار شاكرىدى تۈركىستانغا كېتىدى. ئىسحاك لاستىكا، چالما، چاپان، دىن، مەلۇم عادەتلەر، مەلۇم كىتابلار آلپ قاپتىدى. بۇندا ھەم آۋالاردا زور مەدرىسەلەر آچىپ شۇنى تاراندى. بىزدە كۆچلۈك بىر روھانىيلار گروھى تۇردى.

۱۷ نىچى، ۱۸ نىچى يۇزلىرىدە آلپاوت ئىستېمىدادى تاتارنى باشدا بىر ئىمگەت تاشلادى. لاکىن آنىڭ ئىختىياللىرى كۆپ ئىدى. ئول ئوزىدە قوزغالا، روس كىرەستىيەنى قوزغالسا، آڭدا قوشمىلا. خالىۋىكى مەسئۇلە خەزىراتاردا، باشقىردان ئوتتۇرى، قازاقىستانغا كېلىپ جېتەكەن. تۈركمەنىستان تۈركىستان نەۋبەتكە قويغان ئىدى. ناتار آلپاوتنى بلەن تاتار سەۋدەگەرلەر باشقا تەننى بىر تايانچ تاپىپ، ناتار غاممەسىن آۋزلىقلارغا، فرىنتىڭ تىگىنى

ياعنداعن مۇسلمانلارغادا شولار آرقىلىنى آزىمى كۆبى تەئسىر ئىتەرگە كىرەك ئىدى.

۱۸ نىچى يۈزلىكى آحرلارنىدا آلياوت ئىستىبادىنىڭ «مۇسۇلمان دىنى» مەسىلەسىدە تاكتىكا ئۆزگەرتۈۈنى مەنە شۇندى ئىسەپ — جىسابلاردان ئىدى يوغاندا نەيتىلگەن مەچتلەر، ئىماملار بۇنىڭ باشلانغىچى ئىدى. تىشقى سوعىشدا جىكىلگەچ، پوعاج ياولارىدا بىك جانغا تىگەچ، ئەلگىنى آقلىنى باشلىق فاحىشە نىمكە مۇسۇلمانلارنىڭ روحانىلارنى رەسمىلەشدرۇ: ئوفا مەھكەمەسىن تۈزى، مۇفتى، قازى، ئوكازلى موللا ئوسولنى كرتە. (۱۷۹۲) تاتار روحانىلارنىڭ آكارچىدا خۇكۈمەت بىلەن مۇنەسەبەتى يوق توگل ئىدى. زور عاليملار «فتنە» قوزغالتقان حالقنى واعازلاب آندان ئىك دە بايتاق ھەدىيەلەر آعالىلار ئىدى.

مەسىلەن، پىتر I نىڭ قزى يىلىزاۋىتا ۋاقتىدا ئوق قازان عاليملاردان «مەھمۇد بن مەھمۇد» نىڭ پىتر بورعارب، شۇندى بولەكلەر آلمان سۇبىلەر (۱). ئوفادا دىنى مەھكەمە آچىلىب، موللالار رەسمىيەت آعاچ، آلياوت ئىستىبادى بىلەن رەسمى روحانىلار آراسىدا نىندى مۇنەسەبەت بولغانلىقى بىزگە تارىخ بويىچا آچق مەلۇم.

بو ھەر نەرسەدەن بىگەرەك روحانىيەت آناسى مۇقتىلەردە تەفسىل يازىلپ قالغان.

بىر ئىككى مىسال.

بىرىنچى مۇقتى «مەھمۇد جان بن الحسین بن عبدالرحمن». — آلياوت حاكىمىيەتتە قارشى چورالغان قازاقلارنى، باشقۇردلارنى دىن ئىسەندەن ئىتاعەتكە چاقۇرا. كافكازدا مۇسۇلمان كاباردلارنى شول بۇزۇق قارچق يىكاتىرىنا II گە آنت ئىتدەرە. تۈركمەنلەر آراسىدا رامانقلار يۇمۇشنى ئوتى. بۇندى زور حزمەتلەر ئۇچۇن برلىيانتلى مىداللار. كۆپ آچالار، يۇرتلار بىرۇلە.

ئىككىنچى ۋۇقتى - ئەبدىئالسلام بن ئەبدىرەھىم بن ئەبدىرەھىم
تەغىدا شاعىرانىڭ مۇنەسەبەتە:

شول ئوق قازانلى ئىبراھىم ئەفەندى جوجاشقا بىر خاتىدا بولاي
يازا (۱):

«پادشا ئىمپىراتر اعظم خىزىتىدىن بىرلىيانت ايله مرصع آلتون
ميدال آلدېم، سوڭ بىك باعدادارىت ئىتېب... يازمىشم (چاواندا)
... اچتوۋى ھودىتى ۋىزۋان اۋسانكىتتېتر بورع پىرى پىروۋى
اودوبنوم اسلوچايى... دىب ئىعلام ايدىرگە بىورعار... بونگ ئۇيۇن
زىيادا مىسور بولدىق. اول حق سېحانە وتعالى ايمپىراتور اعظم خىزىتىنىڭ
ياقتى رەۋىشنى مېبارەك جىماللارېنە ملاقات... ئىلە يۇرب قايتۇرعا نصىب
ئىتسە ئىدى».

۱۸۳۱-يىلى دېگەن ۲۴-يىلى يازغان دېمەك روجانىيەت
آناسى مۇقتى خىزىتىنىڭ بومەكتوبى شول بەنەلمىلەل ۋاندازماق بىلەن
مەشھور زالىم نىكالاى I نىڭ «ياقتى مۇبارەك رەۋىشان جامالار» نى كۆرگەن
تەئسىرىدە توعان بولا.

آزىر زاماندا تانارنىڭ روجانىيلارنى پىسخالوگىيە بويىنچا ھەدەرەجەدە
ئوزىنكى ياساۋ آلپاۋت ئىستېپىدانى ئۇچۇن ئەلبەتتە زور مۇۋەپپەقىيەت ئىدى.
مۇقتىلەرنىڭ تۈرلۈق واقىيەلار مۇنەسەبەتى بىلەن خالىقنا تاراتقان
ھىتابنامالارنى بىك كۆپ. بولارنىڭ ھەممەسىدە: «اطيعو الله والرسول
والولى الامر»... آيەتلەرنى، «على المرء المسلم السمع والطاعة لاولى الامر
فيما احب او كره»... كېڭ خەدىسلەر بىلەن دىن، آلا ئىسىمىدىن شول
آلپاۋت ئىستېپىدادىنا بويسۇنۇق قات قات ئەيتىپ يازالار (۲)

(۱) «آثار» دا.

(۲) بۇ خاتلار، بو ھىتابنامەلەر رىزا خىزىتىنىڭ «آثار» نى بىك تەفسىل

قىيانمىشلاردىر.

شول آلياوتىنى، شول سەۋدەگەرنى، شول نىكالاي I نىڭ دىياقتى
روشان جامالارنى، عاشىق بولغان روحانىيلارنى جىلكە سىندە كۈتەرب بارغان
عاممەنىڭ ۹۰ پراتسىنتى كىرەستىيەن، قالغانى واق ھۇنەرچى بىلەن
ئىشچىلەر گىروھى: كاروان يۇرتوچى، يۇك بوشاتوچى، ئولعادا كىمە
تارتوچى، بايارندان قاچىپ ياكى ساتىلىپ شاختاعا ئابرىككە بارىپ
كۈرۈچىلەر بولغاندىر (۱)

ئىدىيىلىك لوگىيە. بۇخاراغا كاروان بارسادا، بىزنىڭ شەكەردلەر عىلىم
ئىزلىپ آندا كىتمەسكە مۇمكىن ئىدى. ئوقۇپ قايتىسالاردا، آلارنىڭ تاراتقانى
سۆزىگە مۇمكىن ئىدى. سۆزىگە، تارالسادا، تۇرمىشنىڭ بۇتۇن ياقىن،
مىلەن، يۈرەكلەرنى قاپلامىچا، باشقا بىر ئىدىيىلىك لوگىيەلاردا، ئورۇن
قالغا مۇمكىن ئىدى. لېكىن، ئول آلانى بولمادى - بىزدە بۇتۇن
ئىدىيىلىك لوگىيە دىن بىلەن، تىك ئالەم، قىيامەت بىلەن قاپلاندى.

ھەم، ئول باشقاچا مۇمكىن دە تۈگۈل ئىدى.
بۇتۇن جەمئىيەتنىڭ يەشەۋ چىشمەسى - يىر ئىشى. ئول حوجالىقنى،
ئول زامانلار، بو حوجالىقدا تىخنىكا غادەتدەن، تىش زاعىف دەرىجەدە
... تاماق، تويۇق، يىلنى ئىسەن چىما آلوى - ياگەرنىڭ،
قۇياشنىڭ ۋاقتىدا، بولۇپ بولمىغان، بۇز، چىكىرتكە سوغىپ كىتمەۋنە باغلانغان...
سەۋدەگەرنىڭ دە كاروان فايداسى، يۇرتىنى، قۇرۇدا بولسا، بىك، يىش بولا
ئۇرغان تاللاۋ ھۇجۇملەردەن ئەمىن بولۇۋىنا، سودا بولسا، ئوكىماي جىل
ئىسۈگە بارىپ تەرلە... قۇرۇق يىللاردا، غۇمومى بۇغۇشلىنى چىرىلەر.

(۱) ئول ۋاقتلاردىن واق ھۇنەرچىلىك بىلەن ئىشچىلەر ھاقىدا آچىق
ماتېرىيال جىيىلمىغان. ماركىستلارنى بونى چىيىۋاتىپ ئىزلىپ تابۇ ھاقىدا ئۆزىلى
باشلارغا كۈپىدەن ۋاقت.

تارالماندا بەلە، قازا ۋاقتلارنىدا، آورولاردا آدم ئوغلنى ئوزى دە
باشقارداھىچ بىر چارا قىلا آلمايلار بۇتۇن، تۇرمىش، شول
دەۋشلىق تىك، تىشقى چىت كۆچلەر تەئسىرنەگنە بولغان. تابىئەتكە
تارشىق بۇ دەۋرە جەھەتتە بولغان جەمئىيەتلەردە، ئەلبەتتە، بۇتۇن ئومىدلەرنىڭ
كوككە آللاغا، فېرىشتەلەرگە، جىنكە، ۋا تىجەگە. شائىئانغا، كەرەمەتكە، ئولۇيماگە
باغانمان بولوۋى، مېلەرنىڭ يۇرەكلەرنىڭ تىك، شول عادى تۇرمىشدا چىندەگى
قورەتلەر بلەن، تولوۋى - بىك تابىئى دىر. بو تۇرمىشدا ياقىق بولماغانغا،
تۇزەلوگەدە ئۇمىد كورنەگەنگە، آنىڭ يۇرەگى مېيى ئىختىيارىن تىك قىيامەت
بلەن، تىك جەننەت بلەن جوۋانزەفا قالا. . . . بوگا ئىرىشەنرە تۇرغان ئولۇيىلار،
دۇغالار، ئىشانلار، عىلملەر، ئوزىدەن ئوزى بۇتۇن جەمئىيەتكە خاكىم بولالار.
ئول زامانلاردا بزدە ھەممە نەرسەنى دېنىڭ قابىلاب آلوۋى، قارا دېن

ئىدىيالوگىيەسىنىڭ خاكىمىيەتى مەنە، شول سەبەبلەردەن كېلەدۇر.

شول، ئوق سەبەبلەر بزدە، ئوقونى تىك روھانى آتا، بولو ئۇچۇن
كېرەك ياساب كورسەتكەن، شول ئوق سەبەبلەر مەشھور دەسلەكلەردەن:
«ئىمان شەرتى»، «فازائىل شۇھور» لەرنى تىك دېنى ۋەندەرىجە بلەن
تۇرغان. . . . شول ئوق سەبەبلەر ئورال باشقۇردى تاجتەدىن بامچەمىلغىنى ئەللە
قايدان كېلگەن ئەسەرگە شەرح يازب «رىسالە غەزىزە» چەرتقان. . . . شول
ئوق سەبەبلەر، ئول زاماننىڭ ئىك آتاقلى شاعىرلەرنىدەن قارعالى ھىيە توللارنى
ئىشانلار سافىدان كېتىب چەارغان. . . . شەستەدىن سونى كېك ئوتكەن،
زىرەك، قۇرۇچ تالانت شاعىرلەرنى آور قارانغى دېنچىلك روھى بلەن
سوعارغان. قسقاى، شول زەمىن، شول سەبەبلەر بزدە ئىدىيالوگىيە عالەمىدە
بىردە بىر مۇندەرىجە، خاكىم دېكتاتور ياساب دېننى قويغان، عىلمىدە، ئەخلاقدە،
تەربىيەدە، فەلسەفەدە، شىئەردە، ئەدەبىياتدا، ئولۇدا، يۇرەكدە، مېلەردە ھەممە
نەرسەنى دېنى، تىك دېنى، مۇتلاق دېنى روھ بلەن كىنە سوعارغان، ئول
دېنلىككەدە تەفلىد، آفتار يىتتە ئۇ سولئىئاعنا يول بېرىب، ھەممە ئۇلەنۇلەرنىڭ
يولنى قابىلانغان.

۱۶ نچىن عاسرلاردان آلب، ۱۹ نچىن يۈزنىڭ ئورناتالارنى، ناسىر يار زاماندا، مەنە شول ھەل بۇتۇن كويىنچە كىلىدى. قورساوى كىك آلتىن كۇن يۇلدوزلارنى قالقب قاراسالاردا، آلا قەھەرلەنب، تىرگەلب، كافىر ئولاراق ئولم جازالارنىا حۇكوم قىلىندىلار.

III

روسىيەدە «بۇيۇك» ئىسلاھاتلار.

(XIX يۈزنىڭ سۇككى يارىنىسندا تىخنىكا - ساناعات دولقۇنى)

۱۸۶۱ نچىن يىلنىڭ ۱۹ نچى فېۋرالنىدا آلىكساندر II نىڭ مەشھور مانىفىستى چىقتى: كرسىتىيەنلەر «آزاد» قىلىندىلار. نەرسەدەن آزاد؟ - بىردەن دە، آلياۋتدان دا آزاد. آلياۋتدان آزاد بولدىلار: چۈنكى بوندان سۇڭ كرسىتىيەننى ئىككە - كۇچكىگە آلماشدرو، كىيەۋگە بىرنىلچە كىز بىرنىچى تۇنن حوجاسىن آلياۋت قۇچاغىدا ئوتكەرۈك كىك حىقۇقى بىرلىدى. بىردەن دە آزاد قىلىندىلار: چۈنكى كرسىتىيەنلەرنىڭ آنا - بابالارىندان بىرنى بىلەب كىلگەن بىرلەر ئىككى كويى آلياۋتقا قالدى. مۇندىن سۇڭ كرسىتىيەن، تەسە قاياباب، آچىدان ئولسۇن - آنا رعا كامىل ئىختىيار!

لاكىن بو «آج آزادلىق» نى آلىكساندر بىرمەدى، بو روسىيەدە تىخنىكانىڭ، ساناعات كايىتالىنىڭ كۇچە يوۋنى نەتىجەسى ئولاراق چىقتى. ئوسب بارغان ساناعاتكە ئوزنىڭ ياساب چىعارغان ئىبىرلەرن - تاۋارلارن - ساتو ئۇچۇن كىك ئۇچكى بازار كىرەك ئىدى. قۇل ھەيرچى كرسىتىيەن بونگا يارامى ئىدى. آندىن بىگرەك ياڭا تىخنىكا ئۇچۇن، ئوز ئىشنى بىرلىگەن «آزاد» ئىشچى كىرەك ئىدى. آندىن دا بىگرەك، زاۋود فابرىكىدا شاختادا ئىشلەۋچى قۇل كرسىتىيەنلەرنىڭ بىردەن ئوزلەرنى «آج ئولمەسلىك» حاق بىرۈگە،
قەبىوم ناسىرى II

آنڭ ئۈستىننە تاغى ئىشكە يىبەرگەن حوجالار ئىنادا تولەرگە كىرەك ئىدى. بونڭ
آرقاسىدا ئىش قولى قىممەت تۈشە ئىدى، كاپىتالغا تابش آز بولا ئىدى.
منە شوگا كورە، ساناعات كورىدەن ئوك روسىيەدە كرىپاستنو يىلققا رىزا بولمى
ئىدى. پاكر وۋسكى ئەيتەمشلىق، دىكە بىر يىستلەر خەركەتتى مەنە شول رىزاسزلىقنىڭ
بىر دولقۇنى ئىدى.

لاكىن ساناعات آكارچى آلپاوتنى چىكە آلماي كىلدى. تىك كرەستىيە نلەرنىڭ
بىر توقتاوسىز ئىختىلاللارنى، آندان بىگرەك، قىرىم سوعىشىدا چىكەلەر آلپاوت
ئىستىبىدان يۇمۇشارتىدى، نە تىجەدە، تىخنىكا ھەم ساناعاتنىڭ تەلەڭ بولدى.
كرەستىيەن بىر يولنى ئىككى نەرسەدەن بە آزاد قىلدى.

بو «آزادلىق» ئوزى، تۇرمۇش ئىچىدە كورىدەن كۆچەيپ كىلگەن
قورقۇنۇشنىڭ نە تىجەسى بولسا، ئىككىنچى ياندىن، گويە، باسب تۇرغان تاش
آلغىب تاشلانماقچى، چىشمە رەجە تەلەن زورايىپ آعب كىتەكنىڭ، روسىيەدە
تىخنىكا ھەم ساناعات بىرگە بىر كۆچەيدى، شونىڭ نە تىجەسىدە، تۇرمۇشنىڭ
ھەممە ياندىن ئوزگەرىشلەر كىتتى. بو ئەيىر ئىشلەپ چىكارودا، ئىدارە
ئىشلىدە، عىلم فىكىردە ھەر كىمگە كورنرلىك دەرىجەدە ئوسو بىردى،

آلىق بىر نىچە رەقەملەر (۱):

- مەملىكەتنىڭ ۶۰ - ۱۸۵۱ يىللار آراسىدا ئىشلەنگەن: قۇرۇچ -
- ۸۷ مىڭ بۇد، ئەمما ۱۸۹۸دا ۶۹۸۸۹ مىڭ بۇد. چو يىن - ۶۲ - ۱۸۵۱ دا -
- ۱۶۳۵۲ مىڭ بۇد، ئەمما ۱۸۹۷دا ۱۱۳،۹۸۲ مىڭ بۇت. پلاقىغا - ۶۰ -
- ۱۸۵۱ دا - ۲۲۸ مىڭ بۇد، ئەمما ۹۰ - ۱۸۸۱ دا - ۱،۹۸۵ مىڭ بۇد.
- شول نىسبەتدە ساناعات ئۇچۇن مۇھىم ياعو ئەيىرلەردى دە ئوسە بارا:
- ۱۸۷۰ نچى ياندا نىفىت چىكارغان ۱،۷۰۴ مىڭ بۇد، ئەمما ۱۸۹۸ نچى ياندا -
- ۵۱۵،۰۰۰ مىڭ بۇد. يىنر كورمىنى ۱۸۵۵ نچى ياندا - ۹۴۴ مىڭ بۇد، ئەمما
- ۱۸۹۸دا - ۷۴۳،۵۴۵ مىڭ بۇد.

(۱) بۇلارنىڭ كورمىنى Живописная Россия نىڭ سىزىنچى ياندىن نام

آول سالقىنى آكارچى كوبرەك ئوزىنىڭ نوح پىيەھەمبەردەن قالغان سوۋاقسى، آغاچ سابانى، قول كۆرەگى بىلەن مائاشا ئىدىنى. تىخنىكا خەرىكەتى آكادا نىق بارب قاعىلا. ئىگىن ئىشنى قۇراللارنى تارالوونى بىلدىن پىل آرتا باشلى، چىتدەن دە كر و كۈبە يە. مەسەلەن، ۷۲ - ۱۸۶۹ يىللاردا چىتدەن كرگەن ۲۵۹مك پۇدە ئەمما ۸۴ - ۸۱ يىللاردا - ۹۶۱مك كرگەن. روسىيەدە ياسالغانى بىلەن چىتدەن كرگەن بىرگە خىسا بىلاساڭ، منە شولاي چىقا: ۱۸۷۶دا - ۳۹۵۷مك سوملىق، ئەمما ۱۸۹۴نچى يىلدا - ۱۴،۶۳۹مك سوملىق.

بۇلار آول كۇن كورىشىدە بۇتۇنلەي ئىقتىسادى ئىنقىلاب ياساماسالاردا كۈچلنى بىر خەرىكەت تودردىلار.

روسىيەدە ياسالغان، چىتدەن كرگەن نەرسەلەرنىڭ بازارلارغا، خالققا تارالوونى ئۈچۈن يوللارنىڭ ئەھمىيەتى مەلۇم. ساناعات كاپىتالى ئۈسكەن نىسبەتدە تىمەر يوللار پاراخودلار تىزىك بىلەن آرتالار. ۵۷نچى يىلغا چا روسىيەدە تىمەر يول - ۹۷۹چاقىرم؛ ۱۸۶۵دا - ۳۵۶۶چاقىرم، ۷۵نچى يىلدا - ۱۷۶۵۸چاقىرم، ۱۸۹۴دا - ۲۷۳۶۱چاقىرم.

بۇ يوللار ئىچىدە تاتار باشقىد خالقلارنىڭ ئۈزەگىندەن ئوتىپ كىتىكەن سامار - زالاتاۋىست - ئوردىبۇرغ يوللارنى دا بولغانلارغا ئىروچا دىققەت لازىم.

شول ئوق نىسبەتدە پاراخودلار كۈچەيدە. ئىلك جىل بىلەن ياكى آدەم كۈچى بىلەن يۈرۈگەن كىمەلەر XIXبۇزنىڭ ئورتالاردا پارغا - ماشىناغا كۈچلەر. مەسەلەن، بىزنىڭ تۇرمۇشنىڭ ئىچىدىن بويىننا يارب چىققان ۋولغا - آق ئىدىل - كامالاردا خەل شولاي: ۵۰نچى يىللاردا «مىركورى»، ۵۳دا «سامالىوت» لەر تۈزۈلە. آلتىنچى يىللاردا ئىندى ۋولگانىڭ ئۈزىدەگەن جىتەشلەپ پاراخود يۈرۈپ، سەۋدە - ساناعات مەيداندا زور خەرىكەتلەر تودرا، ياكى مال كىتىرگە بونداغىنىڭ ئۈزاتلوون تىزىلەرگە باشلى...

واقلاپ ساناساق كوب ئورن كيرهك. بر ئىگى سوز بولارنى جىيىپ
 بىره: ۵۲ نچى يىلدا روسىيەدە (۱۰۱۲۶) زاۋود، ئەمما ۱۷۸۰-
 ۱۹۷۴ زاۋود. شەودە - ساناعات ھەرەكەتنە سالنغان آقچا كاپىتالىدە اشول
 نىسبەتدە ئۈسە بارا: ۱۸۶۰ نچى يىللاردا (مىليون سوملاردا) ۱۱۵، ئەمما
 ۱۸۸۲ نچى يىلدا - ۱۰۳۰.

ئىدارە ئىشلەرنى - تىجنىكانك، ساناعاتك بولاي ئوسوۋى.
 كرىپاستنويلىق ئوسولنىك جىمىر ئلوۋى مەيدانغا ياگسا گروھلار، ياگسا
 مەشھەلەر، تودردى، مەملەكەتنى ئىدارە ئىشندەدە، تۆب نىگىزنى ئوز
 قولدا ساقلاغان ھەلدە، ئىككى تار فىيادال بىورا كراتىزم رامكالارن
 كىگەيتىپ، سەودە - ساناعات، سىنغلارن بر آز توردا قاتناشدرغا
 مەجبور ئىتىدى. بولاردا روشن، تاتارن بىردەى سىلىكتىلەر. ۱۸۶۴ نچى
 يىللاردا زىمىستوا، ۱۸۴۵ ئىدارەلەرنى تۈزلىدى. سود ئىشلەرن ئوزگەرتىپ
 زاسىدا تىلەر، قاتناشدر ئوسولنى ھەلگە قوبىلدى. ۶۳ نچى يىللاردا ئىمىلان
 قىلغان نىزام بويىنچا دارلفونونلارنىك، يوعارى مەكتەبلەرنىك بر دەرىجەگە
 قەدەر آفتانومىيا سمان حاق آلولارنى دا ئوز عالەمندە ھەرەكەتلەر
 كۈچەيتىدى. ئىككى زامانلارداعى كىك لاشمان ياكى عومۇرلىك ياكى
 يكرىمى بىش يىلىق ھەسكەر ئوسولن بىرب، ۲۱ يەشكە جىتكەن ھەر
 بر سەلەمەت ئىر جانن ھەسكەرلىككە آلو حاقىنداعى ياگسا نىزامدا
 دۇنياغا چىقامىدان ياتقان، توك قاراگەمى پۇچماقلارنى قوزغاتوغا سەبەب
 بولدى.

بولار ھەممەسى بىك جۈزى نەرسەلەر، ھەممەسىن آپاوت ئىستىپىدانلىك
 تۆب تىزگىنى، تۆب حاكىمىيەتنى ئوزلەرنىدە قالدىرغان ھەلدە آز ماز
 ئوستوپكا يا اولارغا بولسادا، بولار تارىخى ياقىدان آلعاندا روسىيە
 ھەملەكەتن بىك نىق سىلىكتىب زور بر ھەرەكەتكە تابا يولدىرگەنلەر.

عیلم - تەعلیم قىشلار ئىدە - تېخنىكا، ساناعات ئوزى ئۇچۇن
 آنك نەتىجە سىندە توغان ئىدارە ئوزگەرشلەرنى (زېمىستوا - شەھەر، سود
 كىمى) - باشقارو ئۇچۇن دە ئەللەنى چاقىلى ياكادان ياكائۇ قىمىشلى كىشلەرگە،
 - ئىنژىنېر، دوكتور، آگرانوم، پروفېسور، يورىست، ئوچىتىل، تېخنىك،
 مۇخەرىر، پوچەلتىر، ماشىنىست كىك بۇتۇن بر زىيالىي آرمىياگە
 مۇحتاج بولغانغا، روسىيەدە ئوز ئىدەن ئوزى ياكائۇ عىلم يۇرتلارى آچارغا
 لازم بولدى.

آلتەشىنچى يىللاردان سۇلك عىلم - ماعارىف ئىشلەرنىك بر يولى
 ئوسب كىتووى، مەنە شول ئىحتىياجىلار سەبەبىندەن ئىدى، تىك بىزنىك قازانداغى
 عىلم يۇرتلارنىك غىنا تارىخىن كوزىدن كىچىرسەككەدە، XIX نىچى يۇزنىك
 «سوككى يارتىسىندا بولارنىك بىك ئوسكە ئىلگىي آچق كورنە. (تەفسىل
 تەلگە ئىلر روسچا قازان شەھەرى اسپراؤچنىك لارى، نا قارارلار).
 قاتار - مېشەر دۇنىياسىندا.

روسىيەدە سەودە - ساناعات - تېخنىكا ئىشلەرنىك بولاي كۇچە يووى
 تاتارغا تەئسىرىمىز قالارغا ئەلبەتتە مۇمكىن بولمايدى. چونكى بىز ئوتوران
 يىرۇمىز بوينچادا، كەسبەلر ئىمىز بوينچادا، بو دولقنىك ئىچىندە، ئوزەگىدە
 ئىدىك. مەدەنى ياقدان بىك آرتق توبەن بولماو - ئوزىنە كورە سەودەسى،
 ھۇنەرى، آول حوجالىقى، ئوقو يازووى بولو آرقاسىندا بىز، بو ئوزگەرشلەرنى
 قايىل بولارلق ھەلدە ئىدىك. قرىزغا، باشقىرنىك تاو ئىچىنە، شىمالداغى
 ئەسنى كەلەرگە باشقاچا بولغاندىر، لاكىن بىزدە بولارنىك تەئسىرى آقرىن - آقرىن
 ئولسادا، ئىسكىنىنى تاشلاپ، بو ياكائۇ دولقنى ئىچىندە يۇزەرگە ئۇيرەنودىمىز
 عىبارەت بولدى.

آولدا آكارچى ھالىتنىك ۹۹ پراتسىنت ئوز كىرەگىن ئوزى جىتىكرە،
 يوللار آور، تىشى سەودەلەر زاعىف بولو سەبەبىندەن ئىكەمەك ساتو ئىشىدە
 باشلانغى ھەلدە ئىدى. لاكىن ھەزر آكا بر ياقدان قىچىقرب پاراھود

پويۇزد باردى دا ئىكەمەن، مانن ئۆيى باشلادى. ئىككىنچى ياقدان «مەسكە»
ئوز ئىكەمەن، آرزان تاۋارلارنى بلەن كىرەستىيەنىڭ قولداغى واق ھۈنەر
آرتقى پلانغا قالدردى. قوللىقدان آزاد قىلغان كىرەستىيەن، يىرىنى آز
بولغانلىقدان زاۋود — فابرىكىگە كىتە باشلادى. بىر گروھنى ئوز يىرىندە
بايى باشلادى. بولار آنى ئىككى باققاندىن ئۈستىرە سەۋدە — ساناعات
ئەيلەنمەسنى ئىچىنە تارتىنلار.

ئىككىنچى ئوراعى — سوتاسى ئورنىغا ماتىيالار كىرە، ئوز ئىكەمەن،
باشقالاردا، شونىڭ بلەن ئىشلى تۇرغان بولدى.

واق ھۈنەرچىلىك — بو دەۋردە ئىككى تۈرلۈ يول آلدى. بىر گروھنى
ئەلنى يوعارنى تىخنىكا ساناعات تەئسىرىنە تۇشۇپ بىتمەگەن قارانغى — راق
رايونلارغا تارالدى. قازاننىڭ ئىككىنچى، كۆمۈشچىسى، كىيىز قاتا باسۇچىلارنى
XIX. ئىچى يۈزدە باشقۇردىستان ياقلارنى تارالورنى ھەر كىمىڭ كوز
آلدىدا بولغان مەلۇم فاكىتىر. بۇلارنى قوۋچى نەرسە — ئوز يىرلەردە
آلارغا ئىش آز قالوۋى ئىدى.

ئىككىنچى بىر گروھنى ئىسە، بو دەۋردە بىك نى كۆچەيىپ، يارم يارتى
مانوفاكتورا ئوسولنىغا كۆچە باشلاغان قازان تاتار سەۋدە كاپىتالىنى قول
آستىغا كىرە، ئوز ئىكەمەن ئىككىنچى مۇستەقىل چاغىن يوعالتىدى. مەسەلەن، قازاندا
XIX. يۈزدە، بىگىرەك دە آنىڭ سۈكەنى يارتىنىدا ھەر كىمگە مەلۇم شول
ئۇسول مەيدان آلدى. تاتار سەۋدەگەر كاپىتالىست ئوزى چى ماتىرىيالنى
آلدا، مەلۇم بىر خاقى بلەن واق ھۈنەرچىگە بىر بى ئىشلەتە: بىر ئىچە نەرسە دە
تەرتىپ بولاي: كاپىتالىست تىرىنى جىيادا، ئەيتىك، ئىۋانوفكە آولسنىڭ
ھۈنەرچىلەرنى بىر بى ئىشلەتە. بۇلار ئىلەب كىتە تاشلار آندىن سۈك
بويىۋ ئۈچۈن ئىككىنچى آلما تاراتا، ئىلەب، بويىاب كىلگەچ، بىر گروھ
ھۈنەرچىلەرنى بونى كىسەلەر، ئىككىنچى بىر گروھنى بونى قايسى، ئۈچىنچىسى
تابانلاپ، ئىتەك، چىتەك، باشماق ياساپ كىتەرە. كەلەپوش دە تاغى دا نىراق

بولنگەن ئىدى. تاتار كاپىتالىستى ئىك شەرقىدەن، خەزىرى مەسكەۋدەن آلدېرىغان ماتىرىيالدىن كەلەپوش كېسىدۇرە. بىر تىپ خاتىلار يۈزە رەلەب مگەرلەب آلب كىتەلەر دە بونى تىك، يول-يول تىگىپ كەنە كىترەلەر. ئىككىنچى بىرە ولەر شول ئىككىگە نەرنىڭ ئىچىنە تىك مامق-چۈن گەنە توتۇرا، ئىككى آحرەن گىرە بۇلارنى تىگىپ، قالپا ب ئىش بىرە.

باي يەشچىكىگە توتۇرادا مەكەر جەگە سېرگە، باشقا يىرگە ئۇزانا زور فېرەلار بارى دامنە شول يولدار ئىدى.

كورننە، كى تاتار سەۋدە كاپىتالىستى ۋاق ھۈنەرچىنىڭ مۇستەقىل ھوجالەن چۇتقان، تۇرلى گىرەنى ۋاق آيرىم ئىسپىتىسى ئىستىكە آيرىپ بىرگەن ئىدى. ئاغى بىر آتلا ب، بۇلارنى زور بىر بۇرتقا جىيىپ ئىشلەتەن گەنە قالغان ئىدى. ئەگەر دە شونى دا بولسا، بىز آچقى بۇ تۈن رەۋىش دە مانوفا كىتورە ئۇسولن كورر ئىدىك. آياق كىيىمە كېرەك ئۇرلچەۋدە بولسا باشلانغان ئىدى. (قازانداغى تاتار كاپىتالىزىمىدىن آزىنا ھەربى كىشىگە مەلوم بىر نەرسە بولماغا، سوز ئۇزايتمەيم).

تاتار سەۋدەگەر سېنىڭغا كېلسەك، آنىڭ ھەلى تۈبەندە گىچە بولدى. XIX نچى يۈزنىڭ سۈكەنى يارىتىشىدا قازاننىڭ، غومومى ئولچەۋدەن آلماندا، سەۋدە - ساناعات ياعنىدىن بىر دەۋرە جەدە كىمى تۈشكەنى مەلوم. بۇگا سەبەب سىزىران - سامار - ئورنبورغ كېك يوللار سالىنو آرقاشىدا قازاننىڭ زور سەۋدە آغەمىدىن بىر چىتدەرەك قالوونى ئىدى. تاتار سەۋدە ساناعات كاپىتالى بوناردان ئىككى يول بىلەن چىقتى: بىر ئۇلۇشى چىستەك، كەۋش، كىتاب، باشماق شەرىف، كەلەپوش قالماق كېك باشقا ھىچ بىر كىنۇكورىنت بولا آلما تۇرغان نەرسە بىلەن ئىش يۇرتو آرقاشىدا ئىمگەنەي قالا آلدى، زور بۇلۇشى چىتەك دەلقن بىردى: - ئورال - جايىق بونىنداغى شەھەرلەردە قازان سەۋدە كاپىتالى بېك نى كۈچەيدى - ئەستراخان، ئورالسكى، ئورنبورغ، ترويسكى، پېتراپول، سىمبىالات كېك آزىياسەۋدەسى قابىقارنىنا

مىڭگە باشقىرىداستانغا، تۈركىستانغا - ھەممە يىرگە تارالدى. بۇ خەلپە كەت دە
مىشەرلەردە ھېچ بىر قالشمادى.

لاكىن خەزىر آزييا سەۋدە ھېچ ئوزۇنك «ماددە» سىن ئوزگەرتكەن ئىدى
ئىندى. ئلك شەرقىدىن باشلىغا ياسالغان ئەزىر مال كىترەلەر. شونى روسىيەگە
خەربكە ئوزاتالار ئىدى. خەزىر زور ئوزۇنك «چى» مال آلدى. روسىيەدە
ساناعات - تىخنىكا ئىشلەرى ئوسوسە بەندىن بىزك سەۋدە گەرگە نەرسە آچىدى:
برىسى «مەسكەۋ» ئەزىلەگە نىچ شول ياقا ئېلىت ب ساتو - آماشدر و. ئىكەن جىسىن
آنداعى «چى» مالتى ساناعات - تىخنىكە مەركەزلەرنە ئوزاتو ئىدى. بايا
سانالغان زور تاتار سەۋدە مەركەزلىرى ھەممەسىدە مەنە شول آماشودا
«واسىتا» ئىدى، شونك آرقاسىدا، ئول يىرلەردە قازانغا قاراعاندا كوپ دەردە جەدە
آرتق تاتار - مىشەن سەۋدە كاپىتالى ئوسىدى، (كىرەكسە، سۆكەن ۷۰ - ۶۰
يلدا، ئول يىرلەردە، مىليونلار ياسالغان كوپ فىرمالارنى سانارغا مۇمكىن)
بۇخا قىدا، خۇسە يىنغىلەر فىرماسىن تارىخى «ئىدا بىك آچق ماتىرىياللار بار» (۱)
بۇندا سەۋدە مالنىڭ يۈرى تۇرغان يولى: - تۈركىستان، لى قازانغا ئىندى
چى مال يىبەر و - آنى ئورنبۇرغا جىيو - آندىن مەسكەۋگە ياورو پىغا
ئوزاتو. بۇ بىرىنچى سەفەر.

ئىككىنچى سەفەر: - مەسكەۋدەن فابرىك مالچى ئورنبۇرغا، - آندىن
قازانغا، تۈركىستانغا بارا... چى مالغا ئەيلەنب تاغى ياورو پىغا قايتا.
بۇ ئورنبۇرغ تېرە سىندە شولاي، ئەستراخان، پىتراپول، سىمى پالاتلاردا
ئىشلەۋچى فىرمالاردا شوگا ئۇخشاش ئوق ئەيلەنش ياساولارنى مەلوم.
ئول دەۋردە تاتار سەۋدە كاپىتالىنىڭ بىك قۇتۇرب كىتوونىڭ سىن
شول ئوق «خۇسە يىنغىلەر فىرماسىن تارىخى» ماتىرىيالچى آچ بىرە.

(۱) بۇرھان شەرف ئىدارە سىندە چىققان «ئەنى باي» كىتابىدىن آلام.

تەييوم نايىرىنىڭ تەرجىمە ھالى، مەم تاۋسىقى بويىنچا، يەش رەسسام عۇسمان آرسلانف
ئېھدەش تارافىدىن بىر تەجرىبە ئورلاراق ئىشلەنمىش رەسىمى.

ماللارنىڭ خاقلارنى: (۱۸۷۰ نچى يىللارد)

آزىيانىڭ «چى» ماللارنى - روسىيە ئەيىرىنى

قازالدىدا - ئورنبورعدا	قازالدىدا - ئورنبورعدا
قوى تېرىسى - ۴۵ تىن - ۹۰ تىن	تېمىر - ۱۲ سوم ۲۰ - ۴ سوم
ئىچەك - ۵ تىن - ۳۰ تىن	چوۋىن - ۱۱ سوم ۹۰ - ۷ سوم ۵۰
چاباغا - ۱۱ سوم ۵۰ تىن - ۴ سوم	پىيالا - ۱۷ سوم - ۱۶ سوم
تۆيە جۇنى - ۱۳ سوم - ۱۵ سوم	كراسىن - ۱۱ سوم - ۶ سوم ۴

بو ماللار ۱ سوم ۳۰ - ۵۰ تىن سىناق تابش بىرە بولغانلار. تۈركىستاندا بىگرەك دە قازاقتا آقچا بولمىغانغا، سەودە كوبرەك ئەيىرىنى ئەيىرگە آلماشو بىلەن بولا. شوكا كورە، مەربىر آلىش بىرىشە تاتار سەودە گەرنى ئىككىن ياقىلاب تابش ياسى بولغان.

باشقردىستاندا، سېردە ئىشلەگەن تاتار-مىشەر كاپىتالىق خاقتىدا ماتىرىيال تاب بولمادى لاکىن ۴ مەلدە گى نە نىجەلەر بوينچا، آلاردادا خەل شول چاما بولغا تېشىلىق.

XIX شول يۇزنىڭ ئورتالارنىدا ئوق باشلانغان خۇسەپنىقلەر، آقچورىنلار، رامىيىقلار، ياوشىقلار فىرمالارنىڭ ماتىرىياللارنى كوزدەن كىچىرسەك، تاتار كاپىتالىنىڭ ئوسو باسقچىلارنىدا شوندى ئوزگەرشلەرگە ئىشارەلەر كورنە: تىك عادى واسىتاقلىق رولنىدان آقرىلىق بىلەن چىب، ئىشلە تو (پروائىزۇدستۋا) يولنىا كىرگە بارالار. (تېگىرمە نەلەر، قاسابلار، ئىچەگىن زاۋودلارنى كېنى). ناسىرى عائىلە سىندە دە، بو خاقتا مەغنىلىق بىر نەرسە بار. آنىڭ آعاسى مەسكەودە تۇرۇپ دائىمى سابىن ئىشلەتە، شونى كىيىف ۋارشاو كېك يەرمىنىكەلەرگە يۇرتتە. ئىنسىنى ئىسە يىراق سېرىلەردە مەخشى قەبىلەلەر آراسىندا ساتو ئىتېب كوپ يۇرتىگە نەدن سولنى ئورالما كىلىب، آلتىن شاحتالارنى آلا، ئوزى ئىشلەتە، بونىڭ ئىشى بىك كىچكەنە.

لا كىن ۸۰ - ۹۰ نچى يىللاردا بولار آراسىدىن مەشھور رامىيىلار كىك زورلارنى دا چىما باشلاغان ئىدىنى ئىدىنى. قازاننىڭ سابىنى دا باشدا واق ھۈنەرچىلەردە ئىدىنى. ئاندىن سۇڭ ساودا كاپىتالى بۇگا قاتناشپ، زاۋودقا كىلىپ چىتىدۇ. قازانداغى مەشھور بەس - قىتات فابرىكىلارنى دا سەۋدە كاپىتالىنىڭ ساناعاتقا كۈچە باشلاۋىنىڭ غەلەمەتلەرنى ئىدىنى. تاتار سەۋدە كاپىتالىنىڭ ئىك ئىك كۈچلۈك رەۋىشىدە ساناعات ئىشنى قولغا آلا باشلايدۇ. ۋەلەننىڭ ئوڭ ياعنىدا، مېشەرلەر آراسىدا بولىدۇ. مەشھور دىيىرىدىيىف، آقچورىن، آگىش كىك فىرمالار بۇ ھەرەكەتنىڭ آلتىراق دولقۇن كۆرسەتۈچى فاكىتلار ئىدىنى.

تەسە ۋەلەدا، تەسە جايىق - ئورال - آزىيادا، تەسە قازاننىڭ ئوزىدە بولسىن تاتار سەۋدە كاپىتالىنىڭ آلتى ساغىندا بارغان زور فىرمالارنىڭ تارىخىلارنى آلتىساز، سىز بىر نەرسەگە دىققەت ئىتمى ئوتە آلتىساز - بولارنىڭ كۈچى ئوزلەرنىڭ يا تارىخىلارنى ياكى كۈچەيىپ آياقتا باسا باشلاۋالارنى XIX يۈزنىڭ ئورتالارىدىن آلتىلار. بۇ آلتىنىڭ ئوسونىدەگى تۈب سەبەبىنى آچا تۇرغان ئىشارەلەردەندىر.

بۇ فىرمالار، بۇ آلتى مىليونىر تاتار كاپىتالىستلارنى - آيرىم يالغىز تىك ئوزلەرنىڭ تۈگىلەر. بولار زور ئورماننىڭ تاۋىنا يراقىدان دا ھەر كىمگە كۆرۈنەرلىك بولۇپ ئوسىپ يوعارنى چىققان بىيىك - آعاچلارنى غنا ئىكەن، بولاردىن تۈبەنەرەك، لا كىن، شول تىپىدە ئىش يۈرگۈزۈچى كىك بىر ئورمان سەۋدەگەر بولغان، بىر سەۋدە - ساناعات گروھى غنا ئىمپەس، بەلكى تۈرمىنىڭ باشقا ئىجتىمائى قاتىلارنىدا دا، شول حاراكتىردا ئوزگەرشلەر تۈۋا باشلاغان ئىتەب تۇرغىدا حاجەت يوق.

III نچى بولك باشدانبىرلى كىتراگىن واقىعالار مەنە نەرسە سۆيلىمەن: تاتار كرهستىيەنى، باشقالار بلەن برگە آلپاوت ئىستىيداندان آزاد بولاب، ئوز «ئىركىننە» حوجا بولدى. ئىلكىگى يارم ناتورانى كۆن كورشىدەن چىب، بازار، سەودە - ساناعات دولقۇنى ئىچىنە تابا قوزعالدى. قازان واقى ھۇنەرچىسىنىڭ زور بر گروھى ئىش ئىزلىب چىتىكە تارالدى، قالغانىڭ كۈبى مۇستەقىل لىگىن، چويىب، تاتار سەودە كاپىتالىنىڭ ئىكسىپلاتاتسىياسىنى آستىنا كىرگە مەجبور بولدى. تاتار - مېشەر سەودە كاپىتالى ئىسە ئىلكىگى ھەللەر بلەن چاچىشوراماس دەرىجەدە كىكەيدى، زورايىدى ھەم كۈچەيدى، شونىڭ بلەن برگە ساناعات ئىشىنە (پىروايزوودستۋاعا) قاتناشا باشلادى. - بولارنىڭ ھەممەسى بلەن برگە تاتارنىڭ بۇتون تۈرۈمۈشى، بىگرەك دە ئىك آلعى ھەم ئىك كۈچلى بولغان تاتار مېشەر سەودە ساناعات سىنىقى روس ياروپانىڭ تىخنىكىسى - سەودە ساناعات مەيدانى دولقۇنى ئىچىنە كىردى، شولار بلەن يارىشعرا، شولاردان ئۆيرەنرگە، شولار قۇرالى بلەن قۇراللانپ، ئىش ئىتەرگە مەجبور بولدى - تىگى ئىلكىگى شەرق قۇلپىداق آرتما ئىككىنچى پلانىدا قالدى. دولقۇن شەرقەن ھەرىكە بۇرۇلدى. مەنە بولار - ماددى تۈرمىنىڭ ھەر بر آعايغا، بىگرەك دە ھەر بر تاتار - مېشەر سەودەگەر قارتىنا مەعلوم بەدىيى بولغان كورنىشلەر ئۇدر.

IV

ماددە دەن مەنە گە .

ئول «واقى - تۈپەك»، «تۈپەن» ماددىيەت دۇنياسىندان كۈتەر ئىل «بوعارى» ئىدىيالوگىيە - دىن، تەر بىيە، شىعر، فىكر، ئەدەبىيات، عىلم قەلسەفە عالەمىنە منسەك نى نەرسە كۈرەبىز؟ ئول كۈچلى ماددى قوزعالش «مەنە» دۇنياسىندا بىرەر تۈرلنى ياكى كىراش (ئىنئىكاس) ياسارغا ئويلىمى، قول آياقنىڭ گەددىنىڭ ھەر كەننى مېلىرگە، يۈرەكلەرگە بارب ئىرىشەمى يوقى؟

تاریخ - تەكرر ئىقتە، دىگەن بىر سوز بار. بىر ئوك ماددى عامىللەر، بىر ئوك فىكىرى ئىجتىمائى ماحسولات تودرالار دىگەن مەعنەدە آلسا، بىر سوزگە قول قويىمى مۇمكىن توگل. ھەتتا بۇ مەعنەدە «تەكرر» قايىر ۋاقت جانە تىپەرك، ئىچ پۇشدرلىق دەره جەدە بىر تۇسلۇ بولا.

آز كىم مڭ يىللار ئلك ۋىزانتىياداعى تىحنىكا ساناعات ماحسولاتى ھەم كىمىف - ئىستانبول سەۋدە مۇنەسەبەتى آرتىندان روسىياگە حرىستىيانلىق كىلگەن ئىدى؛ آنداندا ئىلگىرەك باعداد سانائىتى ھەم ھەرب - بۇلغار سەۋدەسى ئورتا ۋولغا بويۇنا ئىسلام تاراتقان ئىدى؛

XVI، XV نچى يۇزلەردە ھەربى ياۋروپادا، XVIII نچى ھاسردا مەسكەۋ روس جەمەئىيەتىدە سەۋدە كاپىتالىنىڭ كۈچەيۋىتى، ساناعاتنىڭ ئۈسە باشلاۋى فىكىرى - مەدەنى دۇنيادا مەشھور ھەركەتلەر (ھەربىدە رىنىسسانس - عىلمىنى، سەناىچ نەفىسەنى تىرگىزۋ، روسىيەدە «ياۋروپالاشۋ» تودرعان ئىدى؛ ئورتا آزييا بلەن ساتۋ - آلو مۇنەسەبەتى آرقاسىندا بىزە ئىلكەن زەمىنى بولغان بىر ئىدىيالىوگىيە بۇچار ئۇسولنى، شەكنى آلمان ئىدى؛ - مە ھەزىر ئىندى، شول ئوق «گۇناھشەلىق» ماددى ئوزگەرىشلەر توپراغىدا بىر ئوزبىزنىڭ ئىدىيالىوگىيە دۇنيابىزدا ئىلگىرى شەرقى ئورتا ھاسر ھاكىمىيەتنى جەمەتلىك، بىر ياكى ۋوزعالتىشى، بىر ھەربىلەشۋگە تابا ھەركەت باشلانۋون كورب «ھايران» قالابىز! عادى، ئىتتىپاقى «قۇزعالش» توگل، بىشول ماددى دولقۇنىنىڭ ئۈزەگىندە، چىققان، شونىڭ ئىجتىياجلارنى ھازىمەت ئىتە تۇرعان، شونى ئۇيىشدرىب آلمان يىپەرىگە تلى، شول يولدا كۆردەشە تۇرعان بىر عىلمى - ئەدەبى قوزعالش كورەبىز. ئلك دىن، آلا، جەننەت، دۇعا، فاتىھە، سۇفىلىق، قىيامەت، ئەۋلىيىاروحلارنى بلەن سوعارلمان «بۇلغار تارىخلارنى»، «بەدەۋام» لەر، «فەزائىل شۇھور» لەر، شاعىر ھىبەتوللا ئىشانلار، شەمسىدىن سۇفىلار بىر بىر آرقلىق، تۈۋب آرتب تۇرسالار، ھەزىر ئۇزۇلەرنىڭ گازىتە چىمارو ھىياللارنى، ھىساب، جاعرافىيا تاتار تلىنى كىتابلارنى بلەن، ناسىر يىلار.

تېكى بۇلغار تارىخىن ئىت ئىتىب، «يالمان، فاحىش» دىب سوگە تۇرعان ھەم ئىلىكىگىن عالېملەرگە قاناعاتلانمىچا، ئىجتىھاد قايسى بىزگە دە آچق دىب مەيدانما چىققان مەرجانىلار، ئىلىكىگىن مەدرەسەلەرنى عىلمەرنى سوگب روس - ياۋروپا نىزامىدا ياگا مەدرەسە آچو لائىھالارنى بلەن ساتاشب يۈرۈچى - خۇسەين فەيزخانلار، يەش قىزلارنى آنا آناغا ئىتەھت قىلماسدان ئوزى سۈيگەننە بارو يولندا تەشۋىق قىلب رومان يازوچى آقېكتزادەلەر، ھەر كىم قاشندا كافىرلىكى مەعلوم بولغان مەرجانىنى ماقتاب، ئىسكىلىكىنى سوگب شىھ يازوچى آقمتالار، بۇچارا تەربىيە سىندەن كۆلب كىتاب يازوچى زاھىر بېگىيىغىلەر قايداندەر بىر بىر آرقلىق كىلب چە باشلىلار. بۇلارنىڭ قايسىنى ئوقۇتا، ھەممەسى كىتاب يازا، بو كىتابلار باسنىلا، تارالا. دىمەك كەلمەردەر، قايدادر، بۇلارنىڭ تاراقدارلارنى، قىكردەشلەرنى دە آرتب كىلە ئىكەن! قىسقىسى ئىلىكىگىن شەرقى مۇقەددەس نەرسەلەرنى بىر ياققا تاشلاب، كافىرگە - روسقا ياۋروپاغا ھەر بىكە ئۇخشاب بىر ھەزەكەت باشلانا.

بولارنىڭ كۆبى ئوزلەرنى دە روس - ياۋروپا كافىرلارنى پارا تىب قاتناشلار، خۇسەين فەيزخانف دىنى بىر عالېم بولغانى ھەلدە مەچىتىنى مېھرابنى تاشلاب، پېتىر بور دارالفونۇندە روسدان ژالونىيا آلب مۇدەررىسلىك ئىتە. مەرجانى بۇچار كۆرگەن غۇلەمادان بولغانى ھەلدە ئوچىتلىسكى ئىشقا لاءا مۇئەللىم بولب كره. آرخىمالو گىمىيە جەمەيەتلەرنىدە يۇرى. ناسىرى ئىسە مەدرەسە تاشلاب روس مەكتەبىدە ئوقۇترعا كره. روسلار بلەن قاتناشا، ئەسەرلەرن روسچا داداچمارا. آفېكتزادەسى بۇتۇنلەي روسچا ئىندە قايناعان... زاھىر بېگىيىف ئوزى بىر شەھەرنىڭ ئىمانى بولغانى ھەلدە (موساچاروللاموزىچە) «ئۇيىندە بىر كىتابنى يوق، كۆن تۇن راستوفنىڭ شەھەر كۆتۈبجانە سىندە روس ئەدەبىياتى مۇتالەھ قىلا».

قىسقىسى بولار، XIX يۇزنىڭ سوگمى يارتىنىدا قوزغالمان ماددى بۇۋۇلشنى تەئسىرى بلەن ئوزلەرنى دە يارتىلاش روس - ياۋروپا عىلمى

دۇنياسىنا كىرگىزىشكە نەلەر. (بونىڭ ئىككى ياقىنى ئۈستىكى سەھىپى: روسىيەدە
 عىلمىنى دولقۇننىڭ كۈچى يۈرۈشى، بىزنىڭ ئىزىمىز دە ئۈزۈنچە تارتىپ آلا باشلاۋىنىڭ).
 تارتقان غەمەلى كىيىم شەرتى قاراساڭ، روسچا تىلنىڭ قارزىدىلەر چۈنكى
 خالىق ئۈزۈشنىڭ كۈن كۆرىشىدە بۈگۈنچە، دىيار. ئىككىگى كىيىم دىن آلا،
 ئەھلىيا تۈرىدە سۆيۈلەپ تۇرىدىلەر، تىلدە قەلەمىدە خالىقنى ھۇنەرگە،
 مەخرىفەتكە ئۈندىلەر. دۇنيا كۈتەرگە يول كۆرسەتەر، عىلمىنى بۇخارا دان
 غىنا توغرى، تەسە قايىدان آلىرىدا يارى، دىلەر. مېسالى قىلىپ، ھامان، ھامان
 روسنى - ياۋروپانى كۆرسەتەر. ئىككىگى عىلمىنى، ئىككىگى مەدرەسەلەرنى
 سۆگەر.

قەيىم ناسىرى ئىشانلار - آلد اوچىلار، بۇزقلار، دى، موللارنى ياراتىنى
 سۆگەر. ئىككىگى مەدرەسەلەرنى «بۇزۇقلىق ئۇيالىرى» دى. ئوقۇغا فايىدىلىق دىيىپ،
 روس - ياۋروپا عىلمىلەرنى تەرجىمە قىلا، روس - ياۋروپا عىلمى ئورنىلى
 ئورنىدا «كالىندار» لار ئىسمىدە يىگىمى يىل بويىچا توقتاۋسىز مەجمۇعە
 چىقارار. مەرجانى ئۈزۈش ئوقۇپ قايىتقان بۇخارا ئۇسۇللارنى ئىسلاھىيەتكە
 تەنقىد قىلا. بولارنىڭ آراسىدا ئىككى رادىقال بولغانلار ئىدى - بىرى -
 خۇسەين قەزىخانىف ئىسە، ئول زامان ئۈچۈن چىنداندا بىر فىكىرنى - عىلمى
 - ئىنقىلاب ياسايدىغان بىر «اصلاح مەدرىس» لايىھىسى بىلەن يۈرى.
 قەزىخانىف نىڭ بۇخارا ئەللىدە ياسامان بىر ئەسەرى بار. بۇ كىشىنىڭ
 ۱۸۶۶ نىچى يىلىدا ئوقۇپ بولغاندا، ئانىڭ بولايىچەسىنى آلتىمىشچى يىللار
 ئىچىنىڭ ئىدىيالىگىيەگە قوزغىلىشنى آچقۇ كۆرسەتەر تۈرىدە بىر ئەسەردى.

آنىڭ لايىھىسىدە تۆب فىكىر مەشۈل (۱):

قازاندا يا كاتىر عالى مەدرەسە آچارغا كىرىك. بونىڭ رۇخسەتى مەدرىس
 ياعنى دەۋلەتدەن آلتىنى. تەرتىپ نىزام - تۈركىيەنىڭ يا كاتىر مەكتەپلەرنى،
 روسىيەنىڭ عىلمى يۇرتلارنى رەۋىشەندە بولار، مەدرەسەنىڭ ئىدارەسى، شەكىلدەرنىڭ

(۱) «آثار» دەگى مەرجانى سۆزلەرنىڭ ئىسمى.

خەللەرنى، تۇرمۇش قانۇنلىرىنى، شول رەۋشكە قويۇلغان بولسا، بولسا ئىسلامىيەت بىلەن بىرگە روسچادا ئوقۇلار. ھەر بىر ۋەقە ئۈچۈن بىر آيىم مۇددەت رىس قويۇلار. بونىڭ ياندىدا بىر مۇسۇلمان باسماخانىسىدا آچىلار....».

ۋە يەنە خاننىڭ بولايىچاسى ئەلبەتتە ئەمەلىگە قويۇلغانلىقىنى، چۈنكى ئىسكىن ياق كۈچلەن ئىدى ئەلەن.

بوندا آيىرۇچا دىققەت ئىتەرگە تىيىشاي، شول نەرسە بار. خۇسەن ۱۸۶۰ نىچى يىللاردا دۇنياغا چىقارغان لايىھاسى، پىروگراممىسى ئۈزۈننىڭ تۇب فېكرى بويىچا تاتارنىڭ تەرەققى ياقلىقلىرى ئۈچۈن، ۵۰ - ۶۰ يىل بويىچا، گويە، نەمۇنە، ئورنەك بولدى. چۈنكى، سۈكەن تەجرىبەلەر ھەممەسىنى شول تىرەدەن يىراق كىتمەدى، سېكىسەنچى يىللاردان آلب «تەرجىمان» نىڭ «اصلاخ مدارسى» خاقىدا يازولارنى، ۹۰ نىچى يىللاردا ئەھمەد باينىڭ «خۇسەن يىنە» سىنى، زاھىر بېگىيىف نىڭ تەنقىدلىرىنى، ۴ بەشەنىڭ، رىزا خەزىرە نىڭ فېكرلەرنى، ۱۹۰۴ نىچى يىللاردا عاياز ئىسحاقنىڭ، «ئىنقىراز» داغى يىللارنى - تاسۋىرلارنى، ۶ - ۱۹۰۴ نىچى يىللاردا تاتار شەكىلدەلەرنىڭ ئىجتىمال شىقارلارنى، مۇھەممەدىيە، بويى، ئوقۇدا غالىپ، ئۈزۈچىلەرنىڭ ئۈمىدلەرنى، ۱۲ - ۱۹۱۰ نىچى يىللاردا «تۇرمۇشمۇ بو؟»، «شەكىردى آبى» فېكرلەرنى، ۱۴ - ۱۹۱۳ لەردە «مەكتەب»، ژورنالنىدا فوآد توقتارنىڭ تۇشۇنچەلەرنى «شورا» دا جامال ۋە ئىدىنى يازولارنى، ۱۹۱۶ نىچى يىلدا زاكىر قادىرى لايىھىلارنى، تىش ياقىدان آزماز تەفسىلدا آيىرما بولوغا قاراماسدان، تۇب ئۈزەكلە، آسلى مەنەدە ھەممەسىنى شول ۱۸۶۰ نىچى يىلدا سالىنغان ئورلىقدان تارالغان كورنەلەر.

نىچۈن بونىڭ بىر تۈسلىك؟ - چۈنكى ۶۰ نىچى يىلداغى ۋە يەنە خانىف بىلەن ۱۹۱۶ نىچى يىلداغى توقتارنىف - قادىر يىللار بولار - ھەممەسىنى بىر ئىجتىمائىي زەمىننىڭ چىمەشلەرنى، بىر ئوك ئىجتىمائىي قىيلاغا قاراب

باروچىلاردىن. آيرما شونداغىنا - فەيزخانلار، بو خەرقەتنىڭ بىر ئىچى
 دولقۇنلارنى، بىر ئىچى باسقۇچلارنى، ئەمما «گۈناھ كىيىمى» «تۇرمۇشىم بولما»
 توقتارمى، قانداق بىر زەمىندىن بىر قىيىلغا بارغان خەرقەتنىڭ
 دەھام ئېتىدىرۇچىلەر،

شونىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى باسقۇچلارنى ئېتىدى، (بۇنى نەرقاق آڭلارغا
 تەلەگەن كىشى ناتار پىروپىتارىيەتتى تارافىدىن آچىلغان خەزىنى كورسۇلار،
 سىمىنارىيەلەر، ئىنستىتوتلار بىلەن چاخشىدىق قاراسىن: ئىجتىمائى - ئىقتىسادى
 زەمىنىنىڭ، كەبەتنىڭ باشقالىقى - عىلم ھەم تەربىيە توردانى دەردەدە
 باشقالق تودىغانى، بو چاخشىدىرۇدان آچىق كورنۇر!).

تەبىئوم ناسىر يىلار زامانى ئويغانۇ كۈنلەرنى دىيىپ آتار بۇنىڭ ئەدەبى
 - فىكىرى تارىخىمىزغا كىرگەن بارا.

بو ئويغانۇ آللادان دا، «داھى زاتلار» نىڭ ئويلاپ چىقارۇندىن
 كىيىمەگەنلىگى كوردىك. آرتىق «مادىيەتچى» لىكىدە غەيبىلەنۈدەن قورقماقچىلار،
 بىر آز شىئىرىيەتلىك تاسۋىر بىلەن تۈبەندىگىچە تەبىئىي قىياچاقلار:
 مەشھۇل ناسىر يىلارنىڭ تالانتلارنىدا، داھىلەكلەرنىدە توگىل، بەلكى شول
 داھىيۇرەكلەرگە، شول داھىيەلەرگە تەئسىر قىياچاق، مۇندەرىجە، ھەم يول
 پىرەچەك، شولارنى ئوز باغىنا قاراتىپ آغىزچاق ماددى تۇرمۇش
 دولقۇنلارنىدا...

ئول زامانىنىڭ ئويغانۇچىسى آللادا، شەب داھىدا توگىل، بەلكى
 «توغان» يۇرتلارمىزنى ئىننىدىن بويىمىزدا شاولاب ئوتىكەن پويىزد
 «تاوشلارنى» قايدىن توقتاسىز قىچقىرىپ ياتقان شاختا - فابرىك - زاۋۇدلارنىڭ
 ياساپ تاراتقان ماشىنلارنىڭ گۈرلەۋى، ياننىدىن ئوتىكەن زور يىلما لاردا
 توقتاسىز خەرقەت تودىغان پاراچودلارنىڭ «سايراۋلارنى» بىزنى
 ئويغاندى. . . . دىيىچەكلەر.

بۇندا دېققەت ئېتىب كېتەرگە تېمىشلىق شۇلا بار. «ئول تاوشلار»، «ئول»
 «گۈرۈلدەولەر»، «ئول سايراۋلار»، روس جەمئىيەتىدە آلتەمشىچى ياللاردان
 باشلانغان مەشھۇر فيكرى — ئىنقىلابى خەركەتلەرنى تودردى، چىرىنىش-
 فسكى، پىسرفلارنى دۇنياغا چىاردى.

بۇدە ئىسە تىك ناسىر يىلارنى عىنا بېردى — چۇنكى ئىكىن جەمئىيەتنىڭ
 فيكرى — ئىجتىماعى شارتلارنى باشقا باشقا ئىدى. روسلار ناسىر يىلار زامان
 لومونوسفلار ۋاقتىدا ئوق سەۋدە كاپىتالنىڭ كۈچەيۈۈ، ساناعاتنىڭ ياۋروپالاشا
 باشلانۈۈ زاماندا XVIII يۈز باشندا كىچىرگەنلەر ئىدى.

بۇ عۇموم روسىيە تىجىنىكا — ساناعات دولقۇنى آستىدا مەسكەۋ، روس
 جەمئىيەتنىڭ XVIII يۈزدەگى ئىقتىسادى خەركەتن — سەۋدە كاپىتالى، زور
 قوۋەت ئولاراق مەيدانغا چىب، روس ياۋروپا ئۇسولندا ساناعات ئوسە
 باشلاۋ خەركەتن تىك مەشھۇل XIX يۈز ئورتاسىدا عىنا كوردىك. يوعارىدا
 ئەيتىلگەنچە غەربى ياۋروپا بونى XV نچى، XVI نچى يۈزلەردە كىچىرگەن
 ئىدى. آلاردا عىلمنىڭ، سانايى نەفىسەنىڭ تىرنلە باشلاۋىدا ھەم شۇل
 عاسرلاردا، شۇل ئوق، عامىللەر تەئسىرىدە بولدى.

پروفىسور پا كروۋسكى مەسكەۋ روس جەمئىيەتى بىلەن غەربى ياۋروپادا
 بولغان ئول قوزغىلىشلارنى چاشىدىغاننىڭ سوڭىدا، آرالارنىدە ئىسكى يۈز
 يىل بىر زامان بولغان ئىكىن بېردەگى ئىسكى خەركەت بىر بىرىنىشە شۇل چاقلىق
 ئۇخشىلار، كى بىر بىرىدىن كوچىرگىچ آلغانلار دىب ئويلاساڭ... حالبوكى
 روسلار غەربدەگى ئول خەركەتدەن خەبەرسىزلەر ئىدى. دىكەن مەغنىدە
 بىر فيكر ئەيتە.

ئاتار دۇنياسىدا عى خەللەرنى تىكشۇر چاشىدىرساق، بۇدە شوڭا ياقىن
 بىر فيكرگە كىلە بىز.

گۇمانىزىم، ۋازارادىنيا، زىنىسسانس - بولار ھەممەسى بىر ئوك مەنەنىڭ تۇرلۇقى تەغىرلەرىدۇر. شەرق ئەدەبىياتىدا بولارنى «ئىنتىپىيا» دىيىپ يۇرۇتقۇنلەر. بىزدە گىچى «ئويغانو» شول ھەرەبچەنىڭ تەرجىمەسى كەندۇر. ياۋروپادا XV، XVI نىچىن بۇزىلەردە، بولاب ئونكەن، ئول ھەرەكەتنىڭ ئىدىيالىۋىگىيەدەن تۇب ئوزەك نەتىجەسى آخىرەتدەن دۇنياغا، تەقلىدەن ئىجتىپادقا، دىنى جىيالىدان تورمۇش ئىجتىپاجلارن تىكشروگە كوچو كىك ئۇسوالار بولسا، ئول ھەرەكەتنىڭ باشلىچاىلىمى ەمەلى فایدا لارى: تەعىم - تەربىيە ئىشلەرن ياگا ئىجتىپاجلارغا قاراب تۇزەتو، - ئىسلاھات ياسارغا تىلەو، ئىككىگى ھىچ كىمگە آكلاشماغان لائىنىنى ئىككىنچى پالانقا قوبىپ، ھەزر ھەرەكەت مەيداننى چىققان ھالنىڭ جانلىق تىكشرو، ئوز تىلەرنىڭ گرامماتىكەلەرن، بەلەتەلەرن ئىشلەو، بىك زور ئەھمىيەت بىلەن ھالقلارنىڭ تارىخلارن تىرگزو، بۇرۇندىن قالغان ھەر تۇرلۇقى ئەسەرلەرنى، تىل - عىلم - مەدەنىيەت يادكارلارن جىيىپ آرخىپالوگىيەگە ھىزمەت قىلو، جاعرافىيا، ھەيشەت عىمالەرن تاراتو - نىپاھەت تىخنىكا، مېخانىكە فەنلەرنى بول آچو كىك ئىشلەر ئىدى.

شۇبھە يوق، ناسىرىيلار، مۇرجانىلەر، فەيز خانلار آكلاپ، تىلەپ تەقلىد قىلمايدىلار، لاکىن بىر ئوك ماددى ئىجتىپاعى غامىللەرنىڭ بىر ئوك ئىدىيەلۇگىيە ماحسولاتىغا آلب باروونى شۇندىن دا آچالا، كى بىزنىڭ ئويمانوچىلار بىز ئوزلەرى بىلمەگەن، كورمەگەن ھەلدە شول ئوق XV نىچى يۇزنىڭ مەسئەلەلەرنى بىلەن مەشغول بولدىلار: بولارنىڭ ھەممەسىدە پىداغوالار ئىدى. ھەممەسى بويولدا ياگا فىكىرلەر، لايىھالار بىلەن مەيدانغا چىقىدىلار. ئىسلاھ بولدى ئىشلەتلىر. تاتارنىڭ بۇرۇنقى تارىخى تىرگزولەرنى بىك نىگىزلىرىدە ۋەشە باردى: خۇسەن فەيزخانف روس - پولشە - قىرىم آراسىدا بۇرۇنگەن يارىلىقلار ھاقىدا كىتابلار يازدى، بۇرۇنقى بۇلغارلارنى ئۇيرەنودە روس - ياۋروپا عالمى ئۇچۇن ياگا ئۇسوللار

كورسەتدى. مەرجانى ئىككى جىلد «مۇستافاد» بىك كوب جىلدلەردە
«وھەيمات» يازدى.

ناسىرى ئوزنىڭ «كالىنىدار» لارن «فواكە الجلسا» سن بۇرۇنقى
شاعىرلەر، ئەسەرلەر، خەللەر خاتىدا ماتىرىيال بلەن توتۇرا ئىدى.

بۇرۇنقى خا كىم - دىكتاتور غەرەبچەدەن تانارغا ئەيلەنەتە - ناسىرى
بزدە برىنچى، آچق كىسكىن رىۋالىوتسىيە نىر سانالارغا تىيش. ئول خالق
ئۇچۇن، توبەن عامە، ئۇچۇن ئىشلەگەنگە، «تانار تلى» دىگەن سوزنى باشلاب
مەيدانغا تاشلى. ئىللىن بىل بونىچا، شول يولدا ئشلى. خالقنىڭ ئەكەتن
مەقالن، جرن نىندىدر آىرم بر مەخەبەت بلەن قىمەتلى جەۋەرلەر
چوبلەگەن كىك جىيە كىلە. مەرجانى دا «تانار بوامى سىن كم سۇڭ، آخماق؟»
دىب، دىن جامىيەسندەن قۇتۇلغانلەن كورسەتە. تانارچا كىتابلار يازا.
خۇسەين فەيزخانف تانار تلىنىڭ سارفى يولندا تەجرىيە ياسى...

قىسقاى، دىن، آلا، آخىرەت دىكتاتوراسندان قۇتۇلب دۇنيادا
يەشەو ئۇچۇن قوزعالمان جەمەيىت نك ئوزن، ئوتكەنن، تانن، غەدەتن
تىكشرو، تۇزەلو يولندا كۆرەشو - عىلمى، غەمەلى حزمەتلەردە شوڭا بارو -
بىزنىڭ فىكىرى - ئىجتىماعى تارىخىزدان ئىككىنچى دەۋرنىڭ باشندا، برىنچى
خەزىلك باسقىچندا ئىشلەگەن، شول ئويغانوچىلارنىڭ تۇب يوللارنى ئىدى.
بو يولدا آلار، گوۋە، مەسكەنىڭ غەربى ياۋروپانىڭ قاچاندر ئوتكەرگەن
ئىشلەرن بىزە ئوتىلەر ئىدى.

تۇب اوزە كدە، كوب مەسئەلەلەردە غەرب - روس تانار جەمەيىتەلەرنىڭ
خەركەتلەرنى بر تۇسلىق بولسادا، تۇرمۇشلارنىڭ آىرم - آىرم خۇسوسىيەتلەرنى
بولغانغا، تىشقى مۇندەرىجەدە تەفسىلدا آىرنالار. بولاردا شولاي ئوق
آىرما بار. آلدا توقتاوسز ئوسو باسقۇچلارنىدا ھەم خەركەتنىڭ ئىقتىسادى
تۇس آلب - آلمانلارنىدا.

بۇزىدە، ئۇل ھەرەكەت ئۈزلۈكسىز، ئېكىنچى يولغا كىرمەسەن، شۇل
 بىر ئۈزەك بويىنچا، كېڭەنە چىشمەدەن بارا — بارا كۈچەپ كېتىشكەن كېك
 زورايب باسقىچ — باسقىچ ئۈسب، باردى. بۇنىڭ ئىچىدە دىنچىلىك، ئىسلامچىلىق،
 تۈركچىلىك، تاتارچىلىق كېك آيرىم آعمالار كېلىپ قوشىلسالاردا، بۇلارنىڭ
 ئۈز آرا كۆرۈشلەرنى بولسا، بۇلار ئۈب مەدەنىي عىلمى خىزمەتلەردە،
 ھەمەلدە ھەممەسىنى بىرگە بوتالىب بىرگە ئىشلەش باردى. شوڭار كورە ناسىر يىلاردان،
 مەرجانىلاردان آلب، آقەنلار، آقېكتەر، زاھىرلار، ەنى بايلار،
 ەبەشىلەر آشا «شورا» لارغا، «مەكتەپ»، «پېچەن بازارى»، «قۇياش»، ەواقتە
 «مۇئەللىمە»، «تېگىزىلەر»، «ئۇزۇن كۈندە ئورازلار»، «زۈلەيخە» ھەم سادىرى
 ماقسۇدىلارنىڭ آخرى كۈنلەرنىڭ چە، بۇ ھەرەكەتنىڭ ئىجتىمائىي زەمىنى،
 قىيلاسى بىر بۇتۇن دەور سانالا. — كورنىگەن آيرمالار بولسا، آلار
 بىرىنچى ئېكىنچى ئۈچىنچى باسقىچلار، بىر آعاچدە ئۇرلۇق بۇتاقلار، ئېك
 يراق آلماندا بىر توپراقدا تۇرلۇق، ئۈسۈملۈكلەر رەوشىدە گنە قالادىر.

V

ھازىمە

سەينى — ئىجتىمائىي ياقدان قارالسا، بۇ ھەرەكەت تانار بورش ووازىياسىنى
 ھەرەكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىدىيەلىك گىمىيە رەوشىدە سوراتلانۇشى ئىدى. فەيزخانلار،
 ناسىرى، مەرجانىلەر، ئۈزلەرنى بىلمەگەن ھەلدە شۇل سەينىنىڭ تارىخى
 ھەرەكەتنى ئىچىدە ئىلگىرى شەرقىي فېئودالىزم قالدۇقلارنى جىمەرب ياڭاغا، يول
 آچۇچلار ئىدى.

شولای بولغانچە، خەلدە تاتار پەرولیتارىياتى، ئول بابالارنى خۇرمەت بلەن مەدەببەت بلەن یاد ئیتە. بىر بزدە توگل، ھەر بىر مېللەتنىڭ خزمەت خالىقى آندى بابالار خاقندا، شول يۇلنى تۇتا. بىونىڭ تارىخى مەنەسى مەنە نېچك:

تارىخدا بورژووازيانىڭ زور ئىنقىلابى رولى بار. بو سىنىف ئىلگىرى فېئىئادالىزم قالدقلارنى جىەرب، تىخنىكاگە، عىلمگە، مەدەنىيەتكە زور رول آچدى، تارىخى ئوسودە - زور مۇھىم بىر آدم آتلادى. ئىدىيالوگىيەدە ئوزنىڭ بو باسقۇچندا بورژووازيانى زور تىرەن قىممەتلى ئەوسەلەر بىردى. لىنىننىڭ بورژووازى رېۋالوتسىيە نىرلەرنى ئىختىرام قىتمەگەن كىشى رېۋالوتسىيەلەرنىڭ مەنەسىن آكلاموچىدر، ئوزى رېۋالوتسىيە نىر توگلدر دىگەن سوزى مەنە شول مەنەدە بولا.

لاكىن مەنە شول بىرنىچى، ئىككىنچى باسقۇچلارنى ئوتب، ئوزى مەيداندا بىرنىچى ئورنىنى آلب جىتتەندەن، سونىڭ بورژووازىيا آچق ساف رەۋشەدە آكلاب، قورۇچلانىب سىنىفنى بىر جەمەت بولب ئولگۇرە. غەربى ياوروبا بورژوۋاسى مەنە بو چىكىنى بۇيۇك فرانسىيە ئىنقىلابىدا بىگىرەكە ۱۸۴۸ نىچى يىلدا آتلادى.

بىزنىڭ تاتار بورژووازىياسى ئىسە ۱۹۰۵ نىچى يىلدا مەنە شول خەلگە جىتتى:

مەشھور «مۇسلمان ئىتتىپاقى» تۈزب، شونىڭ پىروگراممىسىدا بىرنىچى مەرتەبە: خۇسوسى مېلك، ھۇقۇدەدەس، آپاوتقا كرەستىيەن يىر ئۇچۇن آچقا تۈلەسن، ئىندارە ماشروت مانارح بولسۇن! دىب يازغان مېنوتى تاتار بورژووازىياسىنىڭ ئىدىيالوگىيەسىنى آيرىم آچق سىنىفنى بىر قالدقا سالنا باشلاغان مېنوتى ئىدى.

شول مېنوتىدا بالشىۋىك خۇسەين ياماشقىلار قايدادر بىرەر پادۋالدا ئوزنىڭ زاعىف ئەدەبى قەلەمى بلەن تاتار خزمەت خالىقلارنى مېللى بورژووازىيا بلەن كۆرەشۈ خاقندا خىتابنامە يازب ئوتتۇرا تۇرغان بولغاندر.

لا كين ، ئول زامان بىزدە مەيدان بورژوۋازىيانىقى ئىدىئى ئەلنى :
 «مۇسۇلمان ئىتتىپاقى» دوما فراكسىيە سۇننە ، «بيورا» غا «مىللى شورا» غا ،
 «مىللى ئىدارە» غا ئەيلەندى . ئاتار بورژوۋازىيانىقى آيرىم - آچق بىر سىنىقى
 ئىدىيەلۈگىيەنى آكلاپ تەب تۈزى باشلادى . «مىلەتچى» لك بلەن يەنە شەيا گادان
 دىنگەدە قايتىب ، ئىش ەزولەيچە ، لەرگە جىتتى . ئىككىنچى ياقدان بوگا قارشى
 گىرمان ، سوعىشى ھەم رىۋالىوتسىيە ياردەمى آرقاسىدا نىق كۈچەيگەن تاتار
 پرولىتارىياتى دا ئوزۇنك آيرىم آچق ئىدىيەلۈگىيەسى - فەلسەفەسى ، ئەدەب -
 ئىپپاتى ، عىلمى ئوسولنى ، تەلىمى ، مەكتەپنى . تارىخى بلەن ياكىا بىر دەور
 باشلادى . بۇرنى شەرقى فېيادالىزم قالدۇمى بلەن ، بورژوۋاننى ئىدىيەلۈگىيە
 دەۋرلەرنى ئوتىب ، پرولىتارىيات ئىدىيەلۈگىيەسى مەيدان آلدى .

پروفېسور پاكر وۋسكى «سەۋدە كاپىتالى دەۋرى» ، «سانەت كاپىتالى
 دەۋرى» دىگەن تاسنىقلار حاقتا ئىزاھ بېرىپ بۇلاي دى : «دەۋر باشلاندى»
 دىگەن ، «بىتنى» دىگەن سوزلەردەن ، بو ئىش بو ھەركەت آكارچى بىردە
 بولماغان ئىكەن ، «ھەزرگە كىنەت يوقدان توغان ئىكەن دىب» ، دەۋرى
 ئوتدى دىگەننى قاچى بلەن كىسب آلب تاشلاغان كېك كىنەت ئۇزدى ،
 بۇتنەلى قالمادى دىب آكلارغا يارامى . بۇندى تاسنىقلارنىڭ مەنەسى
 جەمەيەت ، مەملەكەت ، مىللەت ئچىندە ، باشقالارنى آرتقى پلانغا چىكىدۇر ، حاكىم
 ئولاراق ئىش مەيدانغا بىرنچى رولنى ئوبىناۋ دەۋرى باشلاندى ياكى شوندى
 دەۋرى ئوتدى دىب قارارغا كىرەك ، دى .

بىزدە دەۋرلەر باشلاندى ياكى ئوتدى دىگەن تاسنىقلار ئەنە شول

قەتئىي خەزىرىگى كۈندە بۇتۇن تۇرۇشى، خەرىكەتتى، ئىدىيالوگىيە-
سى بىلەن رىياكسىيە نىزىلققا، تارىخنىڭ آلمان آعوون توقتاتارغا تىرىشۈچى،
شونىڭ ئۈچۈن بەيئەلەل كۈنتى رىئالىيوتسىيە قۇيرۇغنا تاغىلىب، تاتار-
باشقىرد ئىشچى كرەستىيانىن ئۈستىندەن پىلاچلىق ئىتۈچىن تاتار-
مەيشەر پورژىرواسىنىڭ قاچاندر بىر ئىسلاھچىلىق يولنىدا، ئىسكى شەرقى فېيا-
دالىزم قارانغىلىن جىمىر بىلەن تاپا بارغا تىلەرچى رولىن ئوتەگەن زامانى
بار ئىدى. خۇسەين فەيزخانلار، مەرچانىلار، ناسىرىيلار ئەنە شۇل باسقۇچدا
ئىشلەۋچىلەر ئىدى. شۇل باسقۇچدا آلار ئەدەبىيەت، ئىلم، ئەدەبىيات مەسىئە-
لەلەرنىدە ياكى نىگىز سالدۇرۇلار. ياكى كالىققا تاپا، يول آچدۇرۇلار. شۇڭا كۈرەبىز
ئۇل بابالارنى مەخەبەت بىلەن ياد ئىتەبىز.

عالىمجان ئىمىراھىمىف.

قەييوم ناسىر نىڭ تەرجىمە خەلى

مۇندەرىجە:

I - ناسىر نىڭ «رەسمى» تەرجىمە خەلى، يەنى آنڭ تۇرمىشىدا بولغان ئۆزگەرشلەر ھەم ئەھمىيەتلىق ۋاقىجالار.

II - مەناقىمىن (تۈسى - قىياپەتى، خۇلقى، تايىمىتى، غەدەتلىرى) ھەم خۇسوسى خەياتى،

III - ئىجتىماعى خەياتى، يەنى خالقنىڭ كىشىلەرنىڭ آگا ھەم آنڭ كىشىلەرگە، جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتى.

IV - ئەدەبى خەياتى.

عەبدولقەييۇم ناسىرى ۱۸۲۴ نىچى يىلىنىڭ ۲ نىچى فېۋرالنىدا (۱) قازان
 گوبىرئاسى، زۇپە ئۇيەزى، «يوعارى شىردان» بولغاندا تۇنياعا كېلىگەن.
 يوعارى ياكى كىچى شىردان ئاتالغان، بۇ ئول قازاندىن ۵۰ - ۶۰ چاقىرلار
 يراقلىقىدا، ئىدىلنىڭ ئوڭ ياقىدا، СВЯЖСК ئاتالغان تېمىر يول ئىستانسىسىدا.
 سىندان ئالتى چاقىردا، ئوتتۇرا «شىردان» ئوللارنىڭ غەنە نەسى خالق ھەترىدە
 بۇرغىنى بۇلغار بىلەن باغلانغا. بۇلار بىر بىرىنىڭ بىر نىچە چاقىردا بولغاندا
 ئىككى ئول بولۇپ، زۇپە سوۋىنىنىڭ آغىمىغا قارغاندا يوعارى ئارق بولغان
 «يوعارى» ياكى «كىچى شىردان»، توبە نىرەگى «توبەن» ياكى «ئول شىردان»
 ئاتالغان. ئىمىش، بۇرغىنى زامانلاردا «شەھرى بۇلغار» خالقى بولۇپ چىراغىگە جەم
 ئوزدۇرغان، «جەيلە وگە»، كوجى كېلەر ئىكەن.

بۇ ئوللارنى سالىب ئوتىغان خالق شول بۇلغار شەھەرىدەن كېلىگەن
 بولغانغا، بۇ ئوللار «شەھەردەن» ئاتالغان، سوڭىدىن «شىردان» غا ئۆزگەرگەن.
 ئىمىش، شوشى ئوللار بىلەن كورشى، ھەر ئىككى «شىردان» دان بىر نىچەگە
 چاقىردا يراقلىقىدا «جۇمما تاۋ» ئاتالغان بۇ ئورس ئولنى بار. بۇ ئول
 ئىك تانار ئول بولۇپ، ئىسمى «جۇمما تاۋ» بولغاندى. بولاي ئالوۋنىڭ دا
 سەبەبى شول ئىكەن: بۇ ئول ياندا بىر تاۋ ئۈستىدە تېمىگە مەيدان
 شىكىللى بۇرغىن بار، ئىمىش، بۇلغاردا جەيلە وگە كېلوچى خالق شول
 تاۋ ئۈستىدەگى تېگىزلىككە جۇمما نامازنى ئوقى تۇرغان بولغانلار؛ شوڭار
 كورە تاۋنىڭ ئىسمى «جۇمما تاۋ» بولۇپ، تاۋ ياندا سالغىغان ئولدا شول
 ئىسىم بىلەن ئاتالغان. (۲)

(۱) تەرجىمە ھەلدەگى ھەممە چوسلار ئىسكى ئىستېل بويىچە.

(۲) مۇنە تۇب نەلى توبىن شىردان بولغان قازانلى شاكىر كازا كوف
 شول ئولنىڭ قارت مولالى مەرحوم مۇقتى موللادان رىۋايەت ئىتەپ سۇيەلدى.
 قەبىر تاشلارنى دا مۇنە تەسدىق ئىتەلەر.

قەييۇم ناسىرى ئوزۇننىڭ نەسل - نەسەبىنى ئەھمەمىيەت بىر بىر، بو خاقدى
 تەقىقاتىدا بولغاندا، چىلدەنچى باباسىنا قەدەر بابالارنىڭ ئىسىملىرىنى بىلگەن:
 ۱. بەدلىقەييۇم ۲. بەدلىقە ناسىرى ۳. ئوغلى، خۇسەيىن ئوغلى، آل مەھمەد ئوغلى.
 ۴. بەدلىقەزىن ئوغلى، ۵. ئەلىكەي ئوغلى، ۶. يۇسۇف ئوغلى، ۷. بەدلىقەزىن ئوغلى،
 ۸. بەدلىقە ئوغلى نەسلى تۆب شىرداننىڭ ئوغلى، ۹. جىدى ئوغلى بابادان بىرلى مۇللا
 «بواب كىلگەنلەر، ئىمىش (۱). ناسىرى ئوزۇن تەرتىب ئىتتىب باسترغان
 «شەجەرە» سىنىدە ئىككى ياقىن باباسى خۇسەيىن نىڭ ئىسمى تۇرۇشىغا ۱۸۰۵ نىچى
 «يىلنى قويغان، بو آنىڭ وقات تارىخى بولسا كىرەك. باشقا بابالارنىڭ
 تارىخلىرى مەلۇم توگىل. لاکىن جامالاب ئەيتىرگە مۇمكىن كى، آز
 دېگەندە آنىڭ ئوغلى باباسى ۱۶ نىچى غاسردا يەشەگەن بولغا تىيش؟
 ناسىرى ئوزۇن ئىككى قارت باباسى قازان آلغەندىن ئىلگىرى زامانلاردا
 يەشەگەن دىب ئەيتە ئىكەن. ناسىرىلەر خۇسەيىن بابالارنىڭ ئىسمىنى يازغاندا
 ھەر وقات آنىڭ ئىسمىنى «مۇللا» دېگەن قوشما تىلى تاعالار، ئۇل ئوكازلى
 مۇللا بولمىسا، ھالىم كىشى ھەم مەھەللە ئىمامى بولغان بولغا كىرەك.
 ئەمما قەييۇم نىڭ ئاتىسى ۱۰. بەدلىقە ناسىرى، شولاي، ئوق، ئوقۇمىشلى كىشى بولب،
 ۱۱. بەدلىقە ھەم غۇلومى دىنىيە دەن ياخشى مەلۇماتى بولوغا قارامى، ئوكازلى
 مۇللا بولمىغان ھەم ئىمامە تىچىلىكىدە ئىتمەگەن. لاکىن خالىق آنى «مۇللا»
 لىقەبى بىلەن ئاتاپ يۇرتىكەن. غىلمى ئۇستىنى ئورسچادان زاماناسىنا
 كورە چىبەرگەن مەلۇماتى بولب، ۱۲. ۱۳. ۱۴. ۱۵. ۱۶. ۱۷. ۱۸. ۱۹. ۲۰. ۲۱. ۲۲. ۲۳. ۲۴. ۲۵. ۲۶. ۲۷. ۲۸. ۲۹. ۳۰.
 بىك تەئسىرلى خەتتا تورەسىمەك بىر كىشى بولغان. خەزىگى زاماندا،
 «زىيالىلارچا» ئەيتەكەندە «جەمەت خادىمى» دىب ئانارغا مۇمكىن
 بولر ئىدى. ۳۱. بەدلىقە ناسىرى مۇللا ۱۸۷۱ نىچى يىلدا وقات ئىتتىكەن.

ءەبدىناسىر موللاننىڭ بېشى ئوغلى، بىر قىزى بولسا، بەش تەرتىبىچە
(ئۇلاندان كېچىگە تابا) ئوغلارنىڭ ئىسىملىرى: ۱. ئەبدىجە، ۲. ئەبدىقە، ۳. ئەبدىم
۴. ئەبدىلەلى، ۵. ئەبدىلەنى، ۶. ئەبدىلەۋى. قىزى جەمىيەلنىڭ زورلىقىدا قاي ئورنىدا
تۇرغانلىقى مەلۇم بولمايدۇ.

ناسىرى نىڭ نىندى مۇھىتتە چىققان كۆرۈنۈش، ئۇنىڭ غەيبىگە سىنىڭ
ئىقتىسادى ئەھۋالىغا ھەم نىندى كىشىلەردەن غەيبەت بولغاندا بىر كۆز
سالماق.

ئاتاسى ناسىر موللا ھەم غەيب ھەم سەۋدەگەرلىكىنى ئوزۇنغا چىغان بىر
كىشى بولغان ۋە رەسەت تارىقىچا بولسا كىرەك، ئوغلارنىڭ بەغزىلەرى غەيب
ۋە ۋاللىق، بەغزىلەرى سەۋدەگەرلىك، يولى بىلەن كىتەكلەر. ناسىر موللا
ۋاقتىدا چىتتە يۈرۈپ سەۋدەگەرلىك ئىتتىكەن، مەكەرچە يەرمىنىگە سەنەسە بارغان
قاي بىر كىشىلەردەن آكار كىلىگەن خاتىلەردەن ئۇنىڭ سەۋدا (پوشىنىغا) ئىشەنچ
ئىشەنچىگە يېرىگەنلىكى، ھەم سەۋدە غەلبە مەنە مۇناسىبەت بولغانلىقىنى آكلارغا
مۇمكىن ئەلا كىن قارتاق كۆندۈرە، ئول كەسبىدەن ۋاز كېچىپ كۆپرەك ئوغلارنى
تەربىيە قىلىپ تۇرغان بولغا كىرەك.

ناسىر موللاننىڭ بالالاردىن غەيب بولغاندا نىڭ زور ئىش كۆرسەتكەنچى
قەيىۋوم بولسا، سەۋدە بولغاندا نىڭ ئىشلىكىلەر ئىش بەدىجە بولغاندا، ئول
۱۸۲۹-يىلى يىللاردان بىر ئىش مەسكەۋدە، تۈرۈپ ساپىن ھەم شەم ئىشلەگەن.
ساپىنى ساتار ئۈچۈن بىر تۇتقۇن روسىيەدە كىن بىر يەرمىنىگە دەن، ئىككىنچى سەنە
يۈرۈپ تۇرغان، مەسەلەن مەسكەۋ بىلەن يېقىن بوردان باشقا، ئول ساپىن
دېيىرلىك تۈبەندە كىن يەرمىنىگە لەرنى تاۋاف قىلىپ چىكەن. كىيىف، ۋىلنا، مەكەرچە،
تولا، كىرمان، دىۋىنا كارىننوى، بۇگەم، ساراۋا، ئەچتەر، راجا... الخ، ئەگەردە
بىز ئول ۋاقتتا تىمەر يوللارنىڭ روسىيەدە يوق دېيىرلىك آز بولۇپ ئىقتىسادى
ئاساق، بۇ كىشىنىڭ قەيىۋومىغا ئىس كىتەمسەك توگىل. شۇلاي ۋول

۳۰ يىلدىن آرتۇرۇق مەسكەۋدە تۇرىپ، سابىن، شەم ياساب، تاۋارن بۇتۇن ياوروپا روسىيەسىنى، چەچلىگەن، زورۇرقا يەرەينىكەلەرگە يۈرۈپ ساتىپ زور سومما ياساعان. لاکىن، ئۇل آتاسىنا يازغان خاتىلەرنىدا ھەر ۋاقت سەۋدەنىڭ ناچارلىقىدىن، قولنىدا آقچا يوقلىقىدىن زارلانا. لاکىن، بو آتالارنىڭ جىيەنلىرىگەن آقچانىڭ آزلۇقىنى قاپلار ئۈچۈن يىر بەھانەگەن بولغا كىرەك، چۈنكى آنى بىلىگەن كىشىلەر بىر آوزدان بىك باي بولغانلىقىنى سۇيلىمەلەر. سابىن ئىشىدىن باشقا غەبدىلخەي باشقا ئەيىر بلەن سەۋدە ئىتتىكىن دىلەر: ھەر خەلدە، ئۇل آقچاسىز ئىشكە تۇتۇنۇپ، ئوز تىرىشلىقىنى آرقاسىدا ئۇتۇن، يىل ئىچىدە زور كاپىتال ياساعان. آتالارنىدىن باشقا، ئىشلەرنى، شول جۈملىدىن غەبدىلقەيىوم گەدە، ھەر ۋاقت بولشاق كورسەتتۈرغان. ۱۸۷۲ نچى يىللاردا مەسكەۋدە گى ئىش بىتىرىپ، قازانغا قايتىپ، بار آقچاسىنى ئۈچ يۇرت آب ئولگەنچى قازاندا تۇرغان. مەسكەۋدە غەبدىلخەي ئوزىنى كازانسكى دىگەن فامىلىيە تاپقان. قازاننىڭ يىلىگىلى كىشىلەرنىدىن بولغان غەبدىلخەن كازانسكى آنىڭ ئوغلىدىر. بو زاتنىڭ ئىلىكىرىك ئىزۋانوگى ھەم كۆزگى ياساۋ شىكىلىنى تىخنىكاغا ھايد تاتار ئىلىدىن بىر نىچە ئەسەرنى ياسىغان ئىدى. شولاي ئوق، ئۇل باشقا كىشىلەرنىڭ دە كىتابلارنى نەشر ئىتتىكەلەدى.

ناسىر موللاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى، غەبدىلوھلى، توغانلار آراسىدا بەختسىز ئەلەرنىدىن بىرى. ئۇل باشقا غەبدىلخەي ياندا سابىن ئىشىنى ئۇرۇپ سابىن ئۇستاسى بولغان. آعاسى غەبدىلخەي آنى ھەر تۈرلۈ ئىتتىپ «ئىشكە كىرگە» تەلەپ قاراعان؛ سومما يۈرۈپ، ئوزىنى قوشب ساتودا ئىتتىرىگەن. لاکىن، ۋەلى تەۋفىقىسىز ھەم ئىچكىچى بولغانغا، ھىچ بىر ئىش چىقماغان. لاکىن شولاي دا، ئۇل آتاسىنىڭ آقچا جىيەنلىرىگەن: آبزاسى قەيىوم گەدە آراتىرە ئەيىرلەر جىيەنروۋى خاتىلەرنىدىن كورۇنە. غۇمومەن، ناسىر موللاننىڭ بالالارنى، ھەر قايسى، بايلىق، يارىلىقلارنى قاراماسدىن، آتالارنىڭ ماددى ياردەم

كورسەتب تورعانلار، عەبدولەلى ئوزنىڭ خاتىلارنىدا ھەر ۋاقىت بەختسىز -
 لىڭگىدىن زارلانما: ... بىرگە ساتو ئىتېب بىرگە تابىش ئىتېتۇرپ آبزى سومما
 ھەم مال بىلەن ۋىلايەت ئىتېب قالدۇ - بىزگە بىرتىيىن يوق... دى: «كوب
 قازالار كوردىم ... ئىشلەرم بارىدا پىراكاندە... دىب خاتىلارنىدا تەكرار
 تەكرار يازا.

دورتنچى ئوغلى، عەبدولەلى دە، باشدا آغاسى ياندىدا سابىن ئۇستىلەنما
 ئۇيۇرەنگەن. لاكىن بو ئىشنى تاماشلاپ، يەشلەتە ئوك يراق سېرگە كىنگەن.
 ساتودا ئىتېب قاراعان بولغا كىرەك. بايقال آرتىدا، تايىمادا، بولۇنما آتالاب
 يۇرى تورعان ۋەخشى «آراچون» ھەم «موزىمال» لار آراسىدا يۇرگىنەن
 پوچتادا يۇرتكە لەگەن، پىرىمىكىن دىگەن ئورس سەۋدەگەرنىدە شورنىك
 بولب خىزمەت ئىتېب آيىنا ئون بىش سوم وازىفا آلمان ۋاقتىدا بولغان.
 آندىن سوڭ آلتىن ئىزلەرگە كىرگەن؛ تايىمادا آلتىن يوغان. قەيىمىگە يازغان
 بىر خاتىدا، ئول «تايىمىنى ۋادى» دىب زارلانا. شول ئوق خاتىدا بىز
 شوشى سوزلەرنى ئوقىيىز: «بو، يىل بىك فابدالى ئىش بولمادى. يىگەن ئىككى
 قاداڭ آلتىن بىدەم... (مۇندا) رابوچىلار باردا، ئورس، يازىچى تۇتەن
 توژ، ئورس، ئىستىدە بىكىلەر، توژ، ئورس قاتىلار...». مەن بو سوزلەرگە
 قاراغاندا، ئول آخىرىدا ئوزى بىر پىرىسكاگە حوجا بولب، كىشى ئالاب
 آلتىن يودىرتقان ھەم تۇرمىش رەتلەگەن بولغا، ئۇشى. ئول سېردە
 بىر مارجا بىلەن تۇرۇپ، آندىن بىر بالاسى بولغان دىلەر. غەنى توغانلارنى
 آراسىدا نادانلىق بولسا كىرەك، يازوۋىدا باشقا لارنىقىمىز قاراغاندا
 ناچار ئىراق.

ناسىر موللانك كىچى ئوغلى، عەبدولەلى، شىرداندا ئىمام، مۇدەررىس
 ھەم مۇختەسەب بولاب، آتالارنى بىلەن بىرگە تورعان ھەم آلك سۇيىكلى
 ئوغلى بولغان بولغا كىرەك. قىزى، بىبى جەمىلە، «قارمىش» اولنىڭ ۋەلى موللا
 نىكاخىدا بولغان.

قەيىوم ناسىرىنىڭ بالالۇق ۋە يەشلىك زامانى خاقاندا مەغلۇمات بىردە يوق دېيىرىك. باشدا شىرداندا ئوز آناسىندان ساباق ئوقۇغانلىقى مەغلۇم. شۇنداق سولۇق آنى قازانغا كېتىپ بېشىنچى مەھەللە (آق مەھەت) خۇزۇر-رۇداعى مەدرەسەگە بېرىگەنلەر. (*).

بەدەيىچ مۇئەزرىننىڭ ئەيتۈرۈننە قاراغاندا، ئول بۇ ۋاقىتلاردا ۱۷ بىلەن ۲۰ يەشلەر آراسىندا بولغان بولغا كىرەك (۴۴ - ۱۸۴۱). شول ۋاقىتتىن ناسىرىنىڭ شەكىللىك دەۋرى ھەم شەھەر تۇرمۇشى باشلانغان. ئول ۵-نچى مەھەللەنىڭ ئەھمەد خەزىرەت مەدرەسەسىنىڭ مەسئۇلى بولغان. شەكىللىك دەۋرىدىن، آنداق سولۇق ئەھمەد خەزىرەتنىڭ ئوزىدىن دەرس آلغان. ئەھمەد موللا ناسىر بىلەن ئەھمەد خەزىرەتنىڭ قەردەشى؛ ئەڭ آتاسى سەئىد خەزىرەت (۱۸۳۰ دا ۋاپات) قەيىومنىڭ آبايىسىدىن ئەيىسى قازىلە بىلەن بىر ئوغۇل بولغان. شول مەدرەسەدە قەيىوم ۱۸۵۵-نچى يىلىغا قەدەر ئوقۇپ پېش قەدەملىك دەرسە ئۆگەنگەن.

قەيىوم مەدرەسەدە كۆپ ئوقۇغان بولسا، ئەڭ غەربە بېچەسى مۇكەممەلەر توغرىدا (غەربە بېچە يازغاندا كۆپ خاتىلەر ياساغان). فارىسچادا باسكەن، ئول زامان شەكىللىك دەۋرى ئۈچۈن خارىقلىغا بەر ئۇش بولالاراق، قەيىوم مەدرەسەدە ئوقۇغان يەشلىك ئورنىغا ئوقۇغان كەمدەن ھەم ئىچك ئوقۇغان مەغلۇم توغرىدا.

ئەڭ بولۇشى ئوستازى سىزب آچولانغان ئېمىش (۱). مەدرەسەدەن چىقىپ بىر مەھەللەگە موللا بولۇپ كىرىشى ناسىرىنى ئىز قىلغانغا ئۇشى. مەن بىر ۋاقىتتىكى قازاننىڭ دىنى ئورنى مەكتەپلەردە تاتار تىلى ئوقۇتقۇچى مەدرەسەلەردە بىر ئورنىغا باسكەنلەر شەكىللىك ئۆزلىشىپ باشلاغانلار.

(*). بۇ سوڭىدىن "مەدرەسە ئىمىنى مەھەللىدە دېيىش" بولدى.

(۱) شۇرا، ۱۹۱۳ يىلى، ۶-نچى سان، مەھەللىدە خەنەفى ۋە ۋاقىتلىق خاتىرىسى.

آخردا قەبىيىمىنى تاۋىب «دوۋىخاۋى ئوچىلىشىچى» ھەم «دوۋىخاۋى سىمىنارىيە» دە
 تاتارتلىق دەرسلىرىنى بىررگە دەعوۋى ئىيتكىنلەر، ناسىرى قاپول ئىتت
 ۱۸۵۵ ئىچى يىلدا «دوۋىخاۋى ئوچىلىشىچى» آتالغان دىنى ئىيتىدائى مەكتەپتە
 تاتارتلىق ئوقۇتقۇچى كىرىشكەن. «دوۋىخاۋى سىمىنارىيە» آتالغان شۇنىڭ دەۋامى
 بولغان ئورتا مەكتەپتە دەرس ئۆل «پراكتىكىلىك» يەنى مۇئەللىم بولۇپ تاتارتلىق
 مۇئەللىمى، پوپ فارتونانف بىلەن بىرگە تاتارتلىق ئوقۇتقۇچى. شۇل ئوقۇتقۇچى
 ئۆزى ئىيتىدە شاھىرى، ئورس مۇئەللىملىرى ئىتتەن بىك ئىش بولس تلى
 ھەم قەبىيە ئوقۇتقۇچى ۋە ھەر بىر ئوقۇتقۇچى ئاڭلار، خاتاسىز دىيىرىك بازار
 دەرس دە ئورسچا ئۆزى بىرگە مۇۋەققەت بولغان. (۲)

بۇ زاماندا «تازان دوۋىخاۋى سىمىنارىيە» سىندە، مىسسىيونىرلەر مەزىرلەر
 ئۈچىن ماحسوس مىسسىيونىرلىق ھەم غەيرى روس تىللىرىنى شەخسە سىن، بولۇپ،
 شوڭار خەزىرىك يۈزىدىن ئىيتىدائى روۋىخاۋى مەكتەپتە دە تاتارتلىق ئوقۇتقۇچى.
 سىمىنارىيەدە ئىسە، تىرش شەكىلدە تاتارتلىق (ئوقۇ، ياز ۋە ھەم سۆيلىمە شۇنى)
 مۇكەممەل بىل چىعارغا مۇمكىن بولغان. ناسىرى، شۇل شەخسە دە ئوقۇتقۇچى.

توب مەقسەدى مىسسىيونىرلىق بولۇۋى كۈن كوك. آچىق بولغان بو
 مەكتەپلەرگە قەبىيە ناسىرىنى ئۈچىن مۇئەللىم بولۇپ كىرگەن، آنىڭ مۇسلىمانچىلىقى،
 دىندارلىقى، تاتارتلىقچىلىقى، بولۇشىنى نىچىك سىندىغان - بو آچىلغان بىر مەسئەل.
 بو، ئورنىڭ قۇرۇ مەدى ياعى غانا ناسىرىنى قىزىق ماس ئىدى. آنىڭ مۇندى
 كىرىشكەن توب سەبەبى ئورنىڭ ئورسچا سىن تەكشۈر ئىتتەرگە تىلەو بولغا كىرەك.
 قەبىيە ناسىرى ئورنىڭ غىلمى تۈگەللەو ئۈچىن قازان دارلۇق ئورنىدە ئىرگان
 تىلاۋىچى» سىقاتى بىلەن دەرسلەر تىلاغان بولغا كىرەك. ناسىردىن
 خىجاشىغا، ئول سوز آراسىدا «ئوڭۇر سىتتە ئوقۇتقۇچى دىيى سۆيلىگەن.

(۲) ئورس شەكىلدە ئورنى ئۈچىن مەخسوس بولغان بوسىيەنارىيەنى ئىيتىدىكى
 تارتقىدىغان آچىلغان، كۆل بولغان، غەيرى روسلار سىمىنارىيە سىن بىلەن ساتىشماق
 كىرىك.

شولاي ئوق تانارلارنىڭ خورافاتى خاقندانى ئورسچا مەقالەسىنىڭ مۇقەددىمەسىدە گرىگورىيف آنىڭ خاقندا تانارلار آراسىدا دارلفونوندا ئوقئان بىردىن بىر كىشىلەردىن دىب ئەيتىپ كىتە.

ناسىرى ئوزۇننىڭ مۇعەلىملىكىگە بىك جىددى كوزىلەن قاراپ، تىرشىب ئوقئانلىقى كورنە. مەسەلەن سىنىڭدا تانارلىقنىڭ آيرىم ئەمەلىيەت بىر وچىن ھەم ئىستىھداد ۋە تىرشىقدا بىر نىچى دەرىجەدە گنى شەكردلەردەن بولۇپ، سوڭىدىن تانارلىقنىڭ مۇتەخاسسىسى بولۇپ كىتكەن، ماسلوفسكى شىكىللىن، ياراتقان شەكردلەرنىدە، ئولۇ ۱۰ رەقەملىكى سىستەما بويىنچا ۸ - ۶ دەن آرتىق دەرىجە ھىچ بىر ۋاقت قويماعان. سىمىنارىدە دەرسلىك ئىتەپ بويى تىرايىشكىنىڭ تانار تىلى گىرامماتىكىسى، ناسىرىنىڭ كورگەزمە مەسەلەردەن عىبارەت بولغان ئوز گىرامماتىكىسى، كازىم - بىكنىڭ تورك - تانارلىقنىڭ غومومى گىرامماتىكىسىنى قوللانغان؛ ئورسچادان تانارچاغا ھەم كىرىسنىچە تەرجىمەلەر قىلىنغان؛ تانارچادان ئورسچاغا تەرجىمەدە كىرىسنىلەر ئۇچىن يازغان دىنى كىتابلار ھەم «نازائىل شوھور» كىتابىنى ئىستىمال ئىتلىگەن. ناسىرى، ئولۇ ۋاقتدا چىرك كول آرتىدا بولغان، سىمىنارىيەنىڭ چارلاغىدىكى بىر بولمەدە تۇرغان. نى قەدەرلەپ ۋازىفا ئالغانلىقى تەغىن مەغلۇم توڭل. تىك ۱۸۵۷ نىچى يىلدا آتالارنى يازغان بىر خاتىدان يىللىق كىلىرى ۵۰۰ سوم بولغانى كورنە (آيىنا ۴۱ سوم ۶۵ تىن چاماسىنى تۇرى كىلە). خاتىدا ئول يازا: دىيازاسى زاپاسلى بولۇپ تۇر دىب قايدان زاپاسلى بولىم: بىش يۇز سوم آقچانى ئۇچ يوز آلتىش كونىگە تەقسىم قىلساڭ نى قالادى؟ بىر آى آچ قۇرماق كىرەك، ياڭى بورچ ئىتەك كىرەك؛ ئىككىسىدە مېنىم قولدان كىلە تۇرغان توڭل. بىلمەيسىز، سىزنىڭ ئىھتىقاد ئەللە نىچەك: گۇمان قالسىز جىيلان آقچا بار دىب. . . .

ناسىرىنىڭ سىمىنارىيەدە ئوقئىتىۋ دەۋرى ۱۸۷۰ نىچى يىلدا تەمام بولغان شوشى چۇرلاردىن ئورس روجانى، مەكتەپلەرنى ياكى ئوسوۋا قوينىب ئىسلاخ

ئىلىگەن. بو ئىسول بويىنچا ئەھمىيەت يىرلىق تىللەردىن باشقا ئەيىرلەرگە
كوچىرلىگەن. ۱۸۷۱ نچى يىلدا فارتوناتف ئولب، ناسىرى ۱۸۷۱ م سىيەينارىيەدەن
چىمارلىغان. آنىڭ چىمارلاۋى يە آرھىرى نىڭ، يا ئىسە ئىيامىنىسكى نىڭ تىلەۋى
بويىنچا بولغان بولغا كىرەك. (۱)

ناسىرى ۱۸۶۵ نچى يىلدا قازاننىڭ مۇسەئىد يەشەك دىگەن كىشىنىڭ
قىزى زەھرەگە ئۇيلىنىگەن. لاکىن عائىلە خەياتى بىلەن يەشەو آڭگار ناسىب
توگىل ئىكەن: ۱۸۶۶ نچى يىلدا آلىڭ خاتىنى بالادان ئولىگەن. بالاسى
ئولب، تووب، آنى غەبدىلھىمى آتلى قوشقانلار. ناسىرى خاتىنى بىلەن
بارى ئون بر آى تۇرب قالغان. بەدىع مۇئەزىن نىڭ سۇيىلەۋىتە
كورە، ئول قاتىنى بىك ياراتقان؛ آرالارنىدا مەھبەت كەيىل بولغان.

ناسىرى تۇرمۇشىداغى، بو واقىيەنىڭ خاتىرەسن ئوزى ھەر ۱۸۷۱-
ئوقى تۇرغان قۇرئاننىڭ، تىشىنا غەرەبچە يازب قالدىغان. بو خاتىرەنىڭ تەر-
جەمەسى شوشى: دەك سىگىز يۇز آلتىمىش بىشىنچى يىلدا، ئىيون آينىڭ
بىرىنچى ئۇلىشى (ئۈچدىن بىرى) ئوتب ئىككىنچى ئۇلىشى كىرگەن ۱۸۷۱-
جۇمەدان سولك مېنىم بىلەن زەھرە آراسىدا نىكاح ۱۸۷۱-۱۸۷۲- يىلى بو نىكاح
رەسوللانىڭ قىزى قانىماتزەھرا نىڭ نىكاحىدا مۇتايىق بولدى. آغوستىنىڭ
ئون ئىككىسىدە كىيەو بولب كىردىم. آلتىمىش آلتىنچى يىلدا، ئىيول آينىڭ
بىرىنچى يارتىسى ئوتكەچ، شىنبە كۈن ئىككىنچى ۱۸۷۲-۱۸۷۳- يىلىدا خەمان سالىدى. يەكشەنبە
كۈن قۇياش باتقان ۱۸۷۳-۱۸۷۴- يىلىدا ۱۸۷۳-۱۸۷۴- يىلىدا ۱۸۷۳-۱۸۷۴-
آللا ئار كىيەك رەھمەت ئالماي ئىدى. دوشەنبە كۈن ئۇيلىدەن سولك دەفن قىلىندى.
آللا ئانى بىزگە شەفەقەتچى قىلماي ئىدى، خەملىدە ئىر بالا ئىدى، غەبدىلھىم
آتلى قوشىدۇم. آناسىنىڭ قارىنىدا ئولب، ئون آلتىنچى يىلىدا، شىنبە كۈن
كوملدى.

(1) Изв. О-ва Арх. Ист. и этн. при Каз. ун. т.
XXIII, вып. 2. Харламповил, Масловский и его переписка.

خانقنى ئولگەندەن سوڭدا بىر نېچە يىل مۇساغىد يەمشەك يۇرتىدا تۇرىپ، ئوزنىڭ بالدۇن ساياق ئوتتۇقان. ئىمەتنى، يەشى جىتەكچ، آڭلا نىكاھلانو بولغان. قاين آناسى دا مۇكار رىزلىق كورسەتكەن بولارغا كىرەك. لاکىن ئوسب جىتەكچ، بالدۇزى آنى ياراتمىچى، بارودان ئىمەتىناغ ئىتكەن. شوندىن سوڭ ناسىرى قىناناسى يۇرتىدىن چىقىپ، آيىرم فاتىرگە كۆچكەن، بو نىكاھ قەيىوم ناسىرىنىڭ بىرىنچى ھەم آخىرى نىكاھى بولب، غۇمىدە ئول ئىكەنچى تاپقىر ئۇيلىنمەگەن. ۱۹۱۲ نچى يىلى شورا زورنا لىنىڭ ۲۴ نچى سانىدا ناسىرىدىن حوجاشى دىگەن كىشىنىڭ ناسىرى خاقىنداغى خاتىرلەردە توبە ئىدەگى خەبەر بار: - قارىلىق كۈنىڭىزدە ئوزىڭىزنى تەرىپىلەر ئۈچۈن نىك خانىن آلمادۇغىز؟ دىيىپ بىرىلگەن سۈنەلگە قارشى قەيىوم:

«خانن آلمادىم توگىل - آندىم؛ خەتتا نىكىنى آلدىم. بىرىنچى بىلەن مەھەببەت بىر بولادى؛ ئۇلەت ئىتە آلمادى. ئوزى آيرىلارغا سۇرادى دا، آيرىم بوسى يەش ۋاقىتدا ئىدى. آندىن سوڭ تاغىن بىر خانن آلدىم. مۇنسى بىلەن ياقشى ئوق مەھەببەتتە بولدى؛ لاکىن مېنىم يازو خىزمەتتە بىك كۆپ كىمچىلىك كىترە باشلادى. بىك كۆپ خىزمەتلەر آنىڭ مەھەببەتتە تۇرىبان بولدىلار. يازو ۋە باشقا خىزمەتلەردە خەل كىمەن ئۈچۈن مۇنسى ئوزم تىلاق ئىتدىم» دىيىپ جاۋاب بىرىگەن.

ۋ كىشىنىڭ خاتىرەسى ۱۹۰۲ نچى يىلىنىڭ غىنوارىغا غانىد، يەغنى ئول بو سوزىنى ئولەرنە جىدىنى آي قالا ئەيتكەن. ئولەر آلدىدىن ناسىرىنىڭ غەقلىغا، خۇسوسان قورەئى خاتىرەسى، بىر قەدەر زەھىملىك كىلگەنلىكى مەلۇم. شول ئوق كىشىنىڭ خاتىرلەردىن يازماغاچا، ئول باشقا ئەبىرلەر خاقىندا ساتاشىرىپ سۇيلىگەن: مەسەلەن، ئوزنىڭ ياساپ بىرىگەن خارىتالارنى خاقىندا سۇيلىگەندە كۆل بويى مەدرەسە بىلەن ئوچىتىلسكى ئىشكولنى بوناشىترغان؛ ئوزى خاقىندا، ئونىۋېرسىتېت دا ئوقىدىم.

مىنى يالغىز چاقىرىپ آلدنلار دىيىپ سۇيىلەپ، آرخىيالوگىيا جەمەتتىن بىلەن دوخاونى سىمىنارىيەنى بۇلغانقان بولغا كىرەك. آنڭ، بو ساتاشوونى خاتىرە ئىيەسىندەن دەيەشەرن قالماغان. حاسىل، ئول ئوزنىڭ ئۇيىلەنەن دە ئىختىمال بىر بىر كىتابدا ئوقۇغان آنىكىدوتى بىلەن ساتاشترغاندىر، ياكى، ئوزنىڭ خۇسوسى خەياتنى خاقىندا سۇئال بىرىپ جۇدە توچىن يەش شەكىردلەرنىڭ باشلارنى ئەيلەندىرۇ ئۇچىن، قەسەدان ئوزنى خاقىندا «فەوا كىھۇلجۇلدەسا» «خىكايەت» لەرى تىمىندە بىر آنىكىدوت سۇيىلەپ جىبەرگەن بولغاندىر.

۱۸۷۲ نچى يىلدا قازاندا ئوچىتاسكى ئىشكول ئەچلىگە ج، ۱۸۷۳ نچى يىلدا رادلف آننى بىرنچى «ووسسىكىۋ - تانارسكى» ئىختىمالى مەكتەپكە ئوچىتىل ئىتىب دەيەن ئىتەكەن. شولاي ئىتىب بىرنچى تاتار ئوچىتىلغى نەيىوم ناسىرى يىلدا آنڭ ئوقۇتقا تۇرغان مەكتەپنى ئلك فوكسىسكى ئورامدا، آندان، سولڭ شىمۇاب خەزىرەت مەكتەپلىسىدە زاحارىفسكى ئورامدا، مېشچەنسكى ئىستارىستا، «يەلدگەر شاھى» دېگەن كىشىنىڭ يۇرتىدا بولغان. [تۇرەشىن، شول ئوقۇتقا بوش فاتىردا، بولاب، آينا ۲۵ سوم وازىفا آلا ئىكەن. كىچىلەرنى مەدرەسە شەكىردلەرنى كىلىپ خۇسوسى رەشىدە آندان ئورسچا ئوقۇتقانلار. لاكىن ناسىرى بىرنىچە يىلدا ارتقى بو ئورنىدا تۇرا آلماغان. بالالارغا ئوقۇتقا تۇرغان بىر كىتاب خاقىندا مەكتەپ باشلىغان رادلف بىلەن كىلىشە آلمايچى ئ - ورنىن تاشلاغان. بو واقىيە، شولاي بولغان ئىمەش: كۈنلەردەن بىر كۈننى رادلف مەكتەپكە كىلىپ بالالارنىڭ كىنەگەلەرن قاراعاندا ھەممە كىتابدا بىر ئوك جۇملەنىڭ بۇزغاننى كورگەن. «مۇنى كىم بۇزدى؟» دىيىپ سۇراونقا قارشى بالالار. «قەيىوم آبىزى بۇزدى» دىيىپ جاواب بىرگەنلەر. شوندىن سواڭ ناسىرى بىلەن «ناچالنىڭكى» آراسىدا توبەنىدەگى رەشىدە سوز بولغان:

— نىك بۇلای، بو سوزلەرنى بۇزدىڭ؟

(۱) ھەزردە سافى موللا يۇرتى.

— مېن سېڭا قرق ۋە زىرنى تەرجىمە قىلىپ ئوقۇتتىق دېدىم. ئاندا بىزنىڭ خالىق شېكەنە تۇرغان سوز يوق. ئەمما، بو جۇملىلەردەن باشلاپ ئانلارنىڭ ئانلارنى ئەفرە تەنەلەر؛ نېچە بالا شول مەنبەدەن ئوقۇدان ئوقۇتادى.

— شوشىنى ئوقت؛ آلاى بۇزما.

— مېن، ئول سوزلەرنى ئوقۇتا آلەيم.

— ئوقۇما. ئاڭ ئېستىھما قىل.

— خەزىردەن ئېستىھما قىلىم، مېن ئوقۇتا آلەيم.

شول كۈندەن باشلاپ ناسىرى ئوقۇتقۇدان ئوقۇتقان ئىمەش. (۱)

لاكىن ناسىرىنىڭ ئوچىتىللىك خىزمەتى مۇنڭ بىلەن تەمام بولماغان بولسا كىرەك. چۈنكى ئانڭ مۇنداق سولڭ ياكى بېستەدە بىر نېچە يىل روسكو — تاتارسكى ئىشكولىدا ئوچىتىللىك ئىتتىكە ئانڭى مەلۇم. نېچك ئىتت بول ئاندا كۈچكە بىر — آتسى بېلىڭنى توڭل.

ياڭا بېستەدە، ئول ئىستىپانف يۇرتىدا، تۇرب ئوتتقان. ئاندا ئوتتورنى ئىمكىن — ئۈچ يىلدا ن آرتق دەۋام ئېتەدۇ، دېلەر.

۱۸۷۶ نچى يىلدا بولسا كىرەك، قەيىوم ناسىرى ئوقۇغا بارب «مەھكەمە ئى شەرىئە» خۇزورنىدا موللا ئەقائىمە خان تۇتقان. ئانڭ نىيەتى ئوچىتىللىكتىن باشلاغاندىن، سۇڭ بىر مەھەللەگە ئىمام بولۇ بولغاندىمۇ، ئەللى ئول موللا بولرغا ئويلايمىچى غىز، ئىك قولنىدا بىر دىپلوم بولنىدۇرغا تەلگەنمى — مەلۇم توڭل. ئوقۇغا بارب ئىتتىخان بىرورۇنڭ نېچە نچى يىلدا بولغاندا تەبەبىن ئەيتىب بولمى؛ ئىك ئانڭ ئوز قولى بىلەن يازغان غەربزاسنىڭ قارالامىسى ۱۸۷۶ دىب تارىخلانغان.

ئوچىتىللىگىن تاشلاپ آوروئندان سەلەمەتلەنگەندەن، سۇڭ ناسىرىنىڭ قايدا تۇرغانلىقىنى ۴۵ يىل باھىن. خاتىرەچىلەردەن بىرىنىڭ ۱۸۷۹ نچى

(۱) شور، ۱۹۱۲، سان ۶، خەتەفى مۇزەتقار خاتىرە.

شول ئوق ۱۸۸۵ نچى يىلدا ناسىرى آق مەچىت تىقرىغىدا (Поперечно-сенная) مەچىتدەن بىر نىچە يۇرت آشا، عەيسا حاجى موسىن، يۇرتىدا تۇرغان ۋاتىدا، تۈنلە، ئوت چەب، بىك كوب ئۇيىرلەرنى ھەم كىتابلارنى يان ب تەلەف بولغان. شول جۈملەدەن بايتاق قوليازمالاردا يازمان ياكى يوعالغان. يانەندىن، سۇڭ ناسىرى شىردانغا قايتىپ ئۈچ آي تۇرغان. آندىن، سۇڭ كىرى قازانغا كىلىپ تەردەشنى بەدىع مۇئەزرىن كى «شول ئوق آق مەچىت تىقرىغىدا يۇرتىدا كوچكەن. لا كىن آدا يارتى يىلدىن آرتق تۇرا آلماعان.

۱۸۸۷ نچى يىللاردا بىز تانغىن آنى عەيسا حاجى يۇرتىدا تەباز. يانەندىن، سۇڭ، يۇرت تۈزە تىلگە چ، ئول كىرى ئىسكىن فاتىر ئىنە كوچكەن بولغا كىرەك. شوندىن، سۇڭ ناسىرى قىسقاغا ۋاقت ئىچىدە بىرىن آرتىدىن بىرىن بىر نىچە فاتىر آلماشتۇرا. ۹۱-۱۸۹۰ نچى يىللاردا بىر يىل مىقدارى، ئول تىخوئىنسكى ھەم يۇانگلىستوفسكى ئوراملار چاتىدا، بىچەن ئولچەونى قارىشىدا، چوۋاش ئىلىنى ھەسەن يۇرتىدا، (۱) ۹۲-۱۸۹۱ نچى يىللاردا بىر قىش زاخار يۇسكى ئورامنىڭ باشىدا، سۇلەككىر كامالىنى يۇرتىدا تۇرا. (۲) ۱۸۹۲ نچى يىلنىڭ كۈزىدە ئىسە، ئول ياكادىن بەدىع مۇئەزرىنگە كوچە.

۱۸۹۳ نچى يىلنىڭ جەيندە قەيىوم ناسىرى بەدىع مۇئەزرىن بىلەن بىرگە ئۇرىنبورغا بارىپ قايتقانلار. ئوزنىڭ بو سەياحەتن، ئول ۱۸۹۴ نچى يىلنىڭ كالىنىدارىدا «سەفەر» سەرلەۋجەسىنى آستىدا بىر سەياحەتنامە فورماسىدا يازا. ئۇرىنبور شەھەرن سۇيىلەگەندە «بو قەدەرە كوب باقچالار ۋە تەفەررىجگاھلار بولسا دا حاتىن - قىز تائىفەسىندەن بىردە كورمەدك. ھەتتا كى ئىرلەردەن ھەم ئىشىز ۋە تەھەكى تارتىپ يۇرگەن كىشىلەرنى كورمەدك» دىب ماقىتاب قويا. «لا كىن ئۇرىنبورغا قازان نىزامىچا

(۱) ھەزردە ۴-۵ نەف يۇرتى.

(۲) ھەزردە № 4

ئورام كىيىتلەرنى يوق ئىكەن؛ ئەگەر بىر ئورام كىيىتنى آچىپ سانسۇ ئىقتىسە
ياخشى فایدا ئىتەر ئىدى؛ لاکىن «تەجرىبە حاجەت» دىيىپ بىر «ئىقتىسادى
پلان» دا قۇرب آلا. ئۇرىنىوردان آلا «قارغالى» غا (سەئىد بىستە سىنە) دە
بارغانلار. ناسىرى آیرم بابدا بو بىستە نىڭ تارىخىن سۇيىلەپ، آنىڭ بىر
واقتىنى عىلم مەركەزى بولۇون ئىسكە تۇشمىرە. آندان چىقان عالېم
ۋە شاعىرلەرنى، شول جۈملەدەن ئەبۇمۇنىج حاجى بىلەن ھىيە تولسا ئىشان
نى دا تىلگە آلا. ھەزرىگى قارغالى دا آنىڭ دىققەتنى جەلب ئىتەن نەرسە
آنداعى خالىقنىڭ «ئىنساندلىق» غا. آندا بىر سوشى سوزلەرنى ئوقۇيىز: «ئەمما
قارغالى ئەھالىسىندە آداب ۋە ئىنسانف كەمالەتدە ئىمش. حسوسان خاتىن - قىز
تائىفەسىنىڭ عادەتنى ئەدەبىيەلەرنىدەن ئىمش كى، كۆيەنتە - چىلەك بىلەن سوغاچاپان
بۇركەن بىرلار؛ ھەتتا كىچىكلىنىشە قىز بالالارنى دا بۇركەنچىكىز
ئۇرىلەر ئىمش. ناسىرى ئىقتىمال ئۇرىنىورغا بارغاندا آنداعى
بەلىمى عىلم دە ۋە «مۇختە بەران» بىلەن قاتناشپ، ئولترداش، بولپ فېكر آلشونى
ئۆتم ئىتپ بارغاندر. بو واقتدا ۳ يىلدان آرتق قەلەم ھىزمەتنى بولغان بىر يازوچى
تاتار مەركەزلەرنىڭ بىرسىدە ئوزنە آزعنا خۇسنى قابول، ياقتىن چىراي،
ئىقتىيار ۋە ئىلتىمات كۆتۈدە ئىقتىمال خاقلنى دا بولماندر. لاکىن آندا
آكار ھىچ ئىلتىمات ئىتوچى بولماغان، بو سالىقلىق قارت مۇخەررىرنى
تەمام بىر مەئوسىيەت ئىچىنە سالغان. شول نەومىزلك ھىسسى بىلەدە، ئول
كىرنى قازانغا قايتىپ كىتكەن.

قىتئاعىنا سەياھەتنامەسىنىڭ آخىرىدا، ئول يۈرەگىندەن چىقان شوشى
سوزلەرنى يازا: «شولاي ئىتپ ئۇرىنىورغ شەھەرنىدە، تۈز كۆن جىيەسى
رىزىم بار ئىمش؛ بارب آشاب قايتىم. لاکىن نەمىن بىرە بىلەن تاشىم،
نەمىن بىلەن بىرە تاشىدۇ؛ چۈنكى مېندە يوقدر قىر - ئىللى مىڭ تەنكە
آنچا، تاكى بايلارنى بىلەن تانىشر ئىدىم - ياكى يوق ئىدى مېنىم باشىدا
زور چالما، تاكى غولەمەسنى بىلەن تانىشر ئىدىم. شۇيىلە بارامز ئىمش كى
بارا تۇرغاج بىر ئىشك كە ماگھام بىرئىل بىرئىل قايتىپ بەلدىم».

ناسىرى ئوزۇننىڭ ئۇزۇن غۇمىرىدە آرتق كۆپ سەياھەت ئىتمەگەن.
 ئىيتىجان ئۈچۈن ئوفاغا باروۋىدىغان ھەم شوشى ئورنىپور سەفەرىدەن باشقا
 ئۇل بىر نېچچە مەرتىبە بە آغاسى غەبىدلىدى ياننى مەسكەۋگە ھەم ئىبراھىم
 آرسلانغا ئىيەرب مەكەرچەگە بارغىلاغان. آولارغادا يۇرگەن. ھەر يىلنى
 ياز ۋە جەي كۈنلەرىدە شىردانغا قايتىپ بىر نېچچە كۈن تۇرىپ كېلە ئىكەن.
 ۱۸۹۳ نىچى يىلنىڭ كۈزىدەن باشلاپ قەييوم ناسىرى يىكاتىرىنسكى
 (خەزىدە توقايىنسكى) ئورماننىڭ باشىدا آيتىف مىلىكىدە بولغان يۇرتقا
 كۆچىپ شوندا تۇرا باشلاغان. (بۇ ئورنىدا سوڭىدىن «آيت مەكتەبى»
 سالىدى) ناسىرى ئىشك آلدى تۈرىدەگى كىچىككە كەن، آغاچ، يان يۇرتدا
 تۇرغان. آنىڭ مۇندا كۆچۈۋىنىڭ سەبەبى شوشى: سۇلەيمەن آيتىف ئوزۇننىڭ
 ئوغلى ئىسماعىلنى، ئوقۇتۇپ سوڭىدىن گىمنازىيەگە بىرە كىچى بولغان. مۇنىڭ
 ئۈچۈن ئۇل قەييومنى ئىختىيار ئىتىپ، ئوز يۇرتىغا كۆچۈپ، شوندا فاتىر
 خاقىن آلمىچى تۇتقان. آشاۋ - نىچو ھەم ئوتۇن ناسىرىنىڭ ئوزۇننىڭ
 بولغان. ئوز ئوغلى بىلەن قەردەشلەرىدەن ترويسكىلنى يەۋىشىف ئوغلى
 ياننى تاغىن آلتىن فەتىر بالا، قوشب، آيتىف، شول سىگىز بالانى مۇسلمانچا
 ھەم ئورسچا ئوقۇدىغان. مەقسۇدى آلارنىڭ سىگىزدە گىمنازىيەگە كىرە
 ئىكەن. لاکىن سوڭىدىن، نى ئۈچۈن دى، آكار بۇ فېكىرىدەن قايتىرغان، تۈرى
 كېلىپ، ئىش تارالغان. ناسىرىنىڭ مۇعەللىملىگى كىرە كىسى بولۇپ چىققان،
 آنىڭ بوشلاى فاتىر پەلەب تۇرۇۋى دا آرتق ئىش بولۇپ كۆرۈنگەن
 آخىرى - شەجى فانى دەرەجەسىدەگى، ۷۵ يەشلىك مۇخەررىر ئوزۇننىڭ
 قارىلىق كۈنىدە تاغىن فاتىر كۆچۈرگە مەجبۇر بولۇپ، آيتىق ئىلتىجا گاهى
 شول ئوق بەدىع مۇئەزرىن، يۇرتى بولغان. ۱۸۹۹ نىچى يىلدا، ئۇل آيت
 يۇرتىدىن بەدىع مۇئەزرىنىڭ تۈبەن ئۇيىنە كۆچىپ، ئولسىگە نىچى شوندا يەشەگەن،

ئولەرنىڭ بىر يىللار قالا بەدىيە مۇئەزىنىڭ ئوزۇنلىق ئۈچ مىڭ سوم جىمان آقچاسى بولۇپ، دىرداندا ئىككىنچى مەھەللە ئايرىپ شول آقچاسىنى ئاندا مەچىت ساراغا تەلەگەن سۇيىلەپ، شول ئىشنىڭ ئارتىدىن يۈرۈۈپ ھەم تۇتقۇسىز ئىشكە تۇتقۇسىز بەدىيە مۇئەزىنىڭ ئوزۇنلىق ئۈچ مىڭ سوم ناسىرى ۋاقىت ئىكەندە ئىندى بۇرە نەلەر ئالغۇپ، مەچىت سالىنى باشلاپ قالپ، ۋاقىتىدىن سوڭى ئاننىڭ قالدۇرىنى ئاچسۇن تەمام ئىتلىگەن.

سوڭى يىللاردا ناسىرىنىڭ آياقلىرىغا چىككە پارالىچ بولۇپ، لاكىن ئول دوقۇرغا كۆرسەتۈگەن قەتەن خىلاپ بولۇپ، دوقۇر كىتۈرگە كىيگەن ئىتۈچ ئىلەرگە كۆرەك توڭل، مەن ئوزۇم دوقۇرغا كىيگەن جاۋاب بىرە ئىكەن. غۇمىنىڭ بىر مەرتىبە بولۇپ، ئول دوقۇرغا كۆرۈنمەگەن دىيەر، ھەم ئوقۇم ئوزۇن داۋالاب قالغۇپ زەخمەتتىن قۇتۇلغان موۋەققەت بولغان. ئىلىكىتىرىك ماشىنىسى ساتىپ ئالپ، شونىڭ بىلەن دەۋالانغان؛ ئۇ ئىچىدە بويىدىن بويغا بىر قۇلما بەيىلەپ، شول قۇلماغا تۇتۇپ بۇرگەلى تۇرغاچ، ئاخىرىدا آياقلىرىنى يازغۇپ ياردەمسىز يۈرى ئالا باشلاغان (۱) سوڭى ۋاقىتلاردا كۆزى بىك ناچار كۆرە قۇلماغا دا ناچار ئىشەنمە باشلاغان؛ لاكىن تەمامەن سوقۇپ ماغان ھەم چوقرا ۋالانغان. ھادى مەقسۇدى دان رىيوت ئىتلىگەن (۲) ئىسەنە ۋە ئۇ ئۆتۈپ خاسسەلەرنىڭ بتوۋى، بەدىيە مۇئەزىنىڭ ئىتۈرۈپچە، يوق سوز ئىكەن. ئىككى سوڭى ۋاقىتدا غەقۇلدا بىر ئاز خەلەل كىلىپ، ۋاقىت ۋاقىت ساتاشقا ئالغان بىر ئى قەدەر ياتىپ ئورغان بۇ ۋاقىتدا ئۇنى مەدرەسە ئى مەھەممەت بىيەتەگى يەش شاگردلەر نەۋبەتلىشىپ قاراعانلار. ئولم ئورۇنى غاز بىلى ھەم ئور بولغاندى، ۱۹۰۲ ئىچى يىلدا ۲۰ ئىچى ئاۋغۇست (ئىككىنچى سەنتەبىر) ۷۷ يەشىدە قەيۇم ناسىرى دۇنيادىن ئۆتكەن.

(۱) ھاتىرەچىلەردەن ناسىرىدىن خوجاشىنىڭ كۆرۈپ غەج بىلەنگەن قۇلماغى شول قۇلما ئىكەن (شورا، ۱۹۱۲، ۲۴ ئىچى سان).
(۲) شورا، ۱۹۱۲، ۲۱ سان، رىزا ھەزرىت مەقالەسى.

۲۱ نچى آوغوستدا آنى كومىگەنلەر. جىنازاسىدا بارى بىر نىچە گىمە كىشى بولب، بىر- بىكى ئىك ياقى كىشىلەر ئىدىن باشقا، قازان خالىقنىدان آنى ئوزاترغا كىلو چى بولماغان. جىنازاسىدا بولۇپلا ئادان قاسىم جەزەت، توقايىنى كومىگەن واقتىدا، ۱۰ يىل ئىچىدە خالىقنىڭ آڭىدا، ئوزنىڭ ئولۇغ كىشىلەرنى تەقدىر ئىتووندىنى قەدەر آيرما بولۇۋىنا غەجەبسىنىپ، بو سوزلەرنى مىكاسۇيە گەن ئىدى.

ناسىرىنىڭ قەبرى قازان قەبرىستانىدا مەرجانى قەبرىدىن ۱۵ سائىتىلار ئىدىگە تاباراق. ئوستىنە قەردەشلەرنى تارافىدىن سادە گىمە تاش، ئوتتۇرا، تاشقا بەدىع مۇنەزىن تارافىدىن تەرتىپ ئىتىلگەن، شوشى « بەيتلەر » يازغان:

ھىداللىمىرد

عبدالقيوم عبدالناصر اوغلى
 بىلىك يىتمەش يىتى كە ايردى عمرى
 نچە كىت رىسائل قىلدى تصنىف
 احبا ايلدى اشنى تصوىب
 كەمىك توقىز يوز ايكىنچى دە مكنون
 يكرى بىر آوغوست ايدى مدفون
 نورالله مرقده.

ھەزرگە قەدەر بىزنىڭ قەييۇم ناسىرىنىڭ رەسەن كورگەننىز يوق.
 قاتىج كەرىمىنىڭ آنىڭ رەسەن سۇراۋىنا قارشى ئۇل «رەسەن آلدراغىم يوق»
 دىي جاۋاب بىرگەن.

شولاي ئوق ھادى مەقسۇدىنىڭ سۇراۋىنا قارشى دا «كەرىمەلەن ئازار
 (يەمسز) كىشى بولغانغا رەسەننى آلدراغىم» دىي ئەيتىكەن ئەمەش. لا كىن
 ئورسلار بىلەن بىرگە آلتىغان نىمىدىدۇر بىر گروپپادا آنىڭ رەسەن ساقلىغان
 ئەمەش دىگەن سوز بار. ئىحتىمال بو آنىڭ سىمىنارىيەدە ئوقتقان ۋاقتدا
 بىر مۇناسىۋەت بىلەن ئىپادە شەكلى، مۇئەللىمەلەر بىلەن تۇشكەن رەسەن دە
 يا كى ئۇل آرخىيالار كىيا جەمەيەتتىن ئەزالارنى بىلەن بىرلىككە آلتىغاندۇر.
 شولاي ئوق آنىڭ يالغىز تۇشكەن رەسەن دە بار ئەمەش دىلەر. بولارنى ئابى
 نەشر قانۇ آلداعى خىزمەتلەرگە قالا. لا كىن ھەزرگە قەدەر آنىڭ رەسەن
 تاپلغانى يوق. شوڭار كورە بىزگە آنىڭ تۇسەن ۋە قىياپەتتىن آنى ئەيسەنلىگىدە
 كورگەن كىشىلەرنىڭ تەسۋىرلەرنى بويىنچا كوز آلدۇنا كىتىرگەن كەنە قالا.
 فاراز ئەيتىڭىز: ئورتا بويىدان تەبەئە گرەك، قارساق قىنا، زور باشلىق
 بىر كىشى. نۇسكە ماتور توڭل، لا كىن كوزگە بەرنارلىك يەمسز دە دىيەر ھەل
 يوق. زور قۇلاقلىق، ئىتلى چىرەك، ئورتاچا بۇرنلىق، بىر آز شادىرلىق.
 بۇعداى تۇسەن يۇزلىق. چەج - ساقالىق قوڭرەك، چىگەلەرنى ساقالىق;
 ئىيەگىدە قىسقاغىنا سىرە گرەك كەنە ساقالىق بار. مېيەن بەغزان تانارچ
 قىسقارتىپ قىرلىغان، بەغزەن جىتو. چەچەن دە ۋاقت - ۋاقت كىتەرب، ۋاقت
 ۋاقت جىتو ۋەرك ئىتت يۇرتە: سىڭار كوزنى قىزاققان سىقرايىپ بۇتلىق
 يۇمىلىق تۇرا، ئىككىنچى كوزىنىدە بىر آز آق تۇشكەن؛ (۱) شوڭار كورە ھالى

(۱) قايسى كوزىنىڭ ۋەقەر بولۇۋى ھاقىدا تۇرغى ھاتىرە چىلەنەن
 رىۋايەتلەرنىدە تە ئاقىر بار.

آراسىدا آنڭ قوشاماتى «سوقر قەيىموم» بولغان. شولاي دا، ئول باشىدا
 ياشنى كورگەن بە عزىلەر ئىڭ رىوايەتتە كورە، ئول كوك كوزلك كىيىپ يورگەن؛
 باشقالارنىڭ سوزۇننە قاراعاندا كوزلك كىمە گەن. چىرايى آچىق توڭل، قارا گەمى.
 بۇرگەندە آقرىنغا، گەودە سىن، تورى، توتىب آلدنغا، قاراب يۇرى.
 گەودە گە تازا بولماينچا، زەئىف بەدەنلەرەك، لاكىن آور توڭل.
 آنڭ ئولۇغايەچ قاتىن آورو بلەن ياتىب آورغانىن بلوچى يوق. ئوزاق
 بەشەۋىدە آنڭ بىتتەب سەلەمەت آدەم بولغانلىقىن كورسەتەدر. بالا
 ۋاقتىدا چەچەك ھەم قزاق بلەن آورغانى مەعلوم.

ناسىرىنىڭ عادەتدە كىيە تۇرغان كىيىمىنى شوشىندان عىبارەت بولغان:
 ئۇنىدە، ئول كوبىسىنچە چالبارىز كوك، قىتات ئىستاندان چىتىكىدەن ياكى
 بەيلەگەن آق آول ئۇيغىندىن يۇرى ئىكەن، ئۈستىدە عادى ياكى، باشقىرد
 كۆلمەگى شىكىللىكى كىڭ ياقالى، ياقاسى باو بلەن بەيلەنە تۇرغان، كوك
 كىندىر كۆلمەك، آنڭ ئۈستىدەن يازىقى چىكىلنى يەشل بىقاساب كامزول
 كىيە ئىكەن.

كازا كى كىسە كۆمىش قۇيىمەلىن آق ياكى كوك پوستاۋ كازا كى كىگەن.
 باشىدا قاتلازىب بىتىكەن ئىسكى قارا كىلەپوش، بەزەن فەس. لاكىن
 كوبىسىنچە، ئول ئۇي ئىچىدەدە ئوزىنىڭ چىتقى بىر قارشى كىيىلىكىدەگى
 كەمچات بورىڭىن كىيىپ ئوتتۇرا تۇرغان بولغان. كوپ خاتىرەچىلەر آنى
 ، شول قىيافەتدە كورگەنلەرنى يازالار. سۆلەيمەن آيىمىتف ئوزىدە تۇرغاندا
 آنڭ ئۇيىدە، چۈنلى ياعىن تىشقا ئەيلەندىرگەن، تون كىيىپ ئوتتۇرغانى سۆيلەگەن.
 نى ئۈچن آلاى ئىشلەگەن سۇراعانما قارشى: «تۈننى تايىمى رەۋىدە كىيو
 شوشىلاى بولغا تىيش؛ كورمىسىزىمى، ھەر بىر جەۋاننىڭ، يۈنى تىشدا،
 خالقلار تىرىنىڭ، چۈنلى ياعىن ئىچكە، قوپ تايىمەتسكە قازىشلىق قىلالار،
 دىب شايارتتە جاۋاب بىرە ئىمىش. ناسىرىنىڭ، بو ئىشى ئىندى آرتق قارىلىغىندىن
 آقا چىكىنلەيە باشلاۋىدىن بولغاندىمى، - باشقالار آنڭ، مۇندى عادەتن
 جە تىرلەمىلەر.

ئۇيىنىدىن چىقىپ يۇرگەندە ناسىرى آياغىنا ساۋرۇلغى چىتىك بلەن
 كەۋش، ئۈستىننە بۇرۇنغى قاسوندا تىگىلگەن، ئەيلەنمە ياقالىق بۇستاۋ
 چىكىمەن، اقش كۈنى بىلىق بۇرگەن بىش، بويلىق قامالىق، تون كىيىمە ئىكەن.
 بىر خاتىرەچىق آنىق تاماق، تۇلۇپى ھەم ياقشىق تونلارنى بولمانى سۇيلىق؛
 ئىككىنچى بىرىنى آنىق ئۇيى ئىچىدە بىققاساب، تىشلىق، تون كىيىپ ئوتۇرغان
 كورگەن. تىشدا يۇرگەندە باشتىدا جەين - قىشنى ھامان، شول كامچات بورۇلغى
 بولۇپ، جەي كۈنلەردە قولدا زونتىك، اقش كۈنلەردە تايلاق تۇتا ئىكەن.
 خاتىرەچىقلەردەن بىرەۋ آنىق خاقىندا «زەنگەر پوستاۋ چالبازنى كەۋش
 يۇزۇننە تۇشۇپ تۇرادى ئىدى» دىسەدە، ئىككىنچىلەرنىڭ سوزۇننە قاراغاندا، ئول
 ھىچ چالباز كىمەگەن ياكى كىسەدە قىسقا بالاقلاننى كىيگەن بولغا كىرەك؛
 بەدىق مۇئەزرىيىنى آنىق زامانا مۇداچىلارنى تەنقىت ئىتت: «بىش سوملاق
 چىتىك كىيىلەر، تەنكى يارملىق چالباز بلەن قابايىلار؛ ھەقەن بو؟» دىپ
 سۇيىلگەن رىۋايەت ئىتتە.

خاسىلىق كىيىم ھەسەلەسەندە بىزنىڭ تەبىئىيۈم آبىزى ئىشرات مۇخافىزىكار
 كىشى بولۇپ، ئوز زاماندىدا تاتار آراسىندا بىك بۇرۇنغى خىسابلانغان
 كىيىملەر كىيگەن. گەرچە، يەشەك چاغىندا، ئورسچا ئوقۇپ، ئورسلارغا تاشىپ
 يۇرگەن زاماندىدا، بىر آز «ياۋروپاچىراق» كىيىنگەن ئىش دىيىۋىچىلەر
 بولسا، آنى يەشەن ياقشىق باگەن كىشىلەر ناسىرىنىڭ كىيىم ئوزگەرتۈگە
 بىك خىلاف بولغانلىق سۇيىلەر. ئىجتىمال آنىق بىك بۇرۇنغى كىيىملەر
 كىيىۋىدە شوكار ھەمەلى بىر پىروتىست يۇزۇندە بولغاندىر. بىر كالىنىدارنىدا
 ئول دۇنيانىڭ خۇزور ۋە لەزىزەلەرنى خاقىنداغى مۇلاھازاسىندا كىيىمنى
 ۋە كىيىنۋى دورت تۇرلى لەزىزەتدەن بىرىنى ئىتت ساناسادا، بو خاقىداشۇش
 سوزلەرنى يازا: «ئەمما كىيىمگە سالما، ئول قەدەر ئىچىلاس ئوتتۇر يازورپا
 نىڭ مودا دىگەنلەرنى ئىيەرمەك عاقىل لەر ئىشى توگىلدىر. تىك بارىسە تىرى
 ھەورەت مۇراد بولۇپ ئىسسىگە بىشەسلىك، سووققا توگمىسلىق قەدەر
 كىيىلەر».

تەيۋوم ناسىرى تۇرۇپ ھەم آچۇچان تاييە تىلى كىشى بولغان. آنىڭ قىچىرىب كۈلگەننى ھىچ بىلەلمەي؛ جالما بوۋى دا سىرەك بولغان دىلەر. غۇمومەن ساقىن ۋە آور تاييە تىلى بولۇپ، سىرى بىك آز كىشى بىلەن كىلىشە، ھەتتا ياقىن بىلىش كىشىلەرنى بىلەن دە بىر آز سۆيلىشكە نىچى آچىلىپ كىتەن، ئوزىن سالتىن تۇتۇن ئىكەن. ئەمما بىر آچىلىپ كىتەن مەجالسى خوش بولغان. كۆپ كىنە سۆيلىشكەن كەيى كىلىگەن ۋاقتلاردا ەنە بو نە ۋاس شولاي دىگەن "دېب ەەرە پچە شىەرلەر ئوقۇپ قويۇپ ئىكەن. ئوزىنىڭ ياراتماغان كىشىلەرنى (مەسەلەن موللار) ھاقىدا سۆيلىگەن ەندە آچى كۈلۈپلەن آلار ئۈستىدە كۈلەرگە ياراتقان. سۆيلىشكە نە قىچىرمى، آقۇن ەنا تاۋاش بىلەن، آشقە-پىچى ەنا سۆيلى ئىكەن. غۇمومەن آز سۆزلىنى كىشى بولغان.

بازار - ەلەنگە، ھالىق آراسىنا چىب يوررگە، ئورامدا توقىتاب كىشى بىلەن سۆيلىشەن توررعا ياراتى، ئىگەر بىرە-بىرە يولدا توقىتاب سۆيلىشە باشلاسا، «فاتىرنە بار، شوندا سۆيلىشەن» دى ئىكەن. مەجلىسلەرگە باررعا ياراتماغان؛ بارسادا سوز سۆيلىشەن، تىڭ ئوتۇرائىكەن. ئەمما ئول تەكە بىر كىشى بولماغان؛ ھىچ بىر ۋاقت ماقىتەن، ئوزىن يوعارى، تۇتەن ئىكەن؛ لا كىن خۇبىن نەفسى بىك قورە تىلى بولغان. ئوزى دىندار كىشى بولسا، مەچىكە پۇررگە ياراتماغان، نامازنى ئويدىگەن ئوقى ئىكەن؛ ئۇيىدە ھەر ۋاقت چالما ۋە نامازلىنى بولغان.

غانىلەسز، بويداق، تورمىش ناسىرىنىڭ خۇلق ۋە تاييە تىلى ئەسەر ئىتىمى قالماغان شىكىللى، آنىڭ پۇرت تورمىشنىدا زور تەئىس ياساغان. آنىڭ فاتىرنە ھەر ۋاقت چۇۋالچىلىق ۋە رە تىزلىك خۇكم سۇرۇپ، ھاتىن - قىز قولچى يوقلەن كورۇنۇپ تۇرا ئىكەن. آنى بىلگەن، كىشىلەر ئۇى تورمىشنى پۇختەسز تەرتىپسز بولغانلىقى سۆيلىلەر. ئۇيىن چىيىشتراماعان، تۇزىلىنى ئىدەننى چوبىلى ھەم كۆپ ۋاقتدا يۇمۇچقا ۋە آچاچ چوبى بىلەن تولغان بولا ئىكەن (مۇنىڭ سەبەبى آنىڭ آچاچ قرا تۇرغان ئىستانوكدا ئىشلەۋى

بولغان). ۱۹۰۲ نچى يىلىداغى تۈرمۈشنى تاسۋىر ئىتتىكەن بىر
 ھاتىرە چىنىڭ آندىن نى ئۈچۈن ئۈين جىيىشتىر تىماۋى ھاقىندا سۇراۋىنا قارشى، ئۇل
 «مالايىلار ئەيىرنىڭ رەتن بىلەنلەر، ئورنىلى ئورنىسىز قوياىلار. مەن بۇلای كىرەك
 ئەيىرنى ئىدەندەن آياغىم بىلەندە باسب تابام. (۱) يۇمىچقالار بىلەن بالالار
 ئىرتەن مېچ تاپىزب جىيەره لەر» دىب جاۋاب بىرگەن.

ناسىرى كۈبىسىنچە ئۇى ھىزىمەتن ئىتەر ئۈچۈن ھىزىمەتچى مالاي
 تۇتقان. مالايىلارنى، ئۇل كۈبىرەك شىرداندىن كىتىر تىكەن بولغا كىرەك. آلاىر
 آنىڭ آشىن پىشەرگەنلەر، ساماۋىن قويغانلار، يۇمىشىنا يۇرگەنلەر. لا كىن
 قارشى جاۋاب بىرە تۇرغان، ئەشەككى تىلى ياكى آكسىز مالايىلار بىلەن، ئۇل
 عومى بويىن جافا چىككەن. ھاتىرەلەردە بىز آنىڭ ھامان مالاىى بىلەن
 بولشقان كۈرەبىز. مەسەلەن بىرە يازا: «ھىزىمەت كىرەككى يامان تىلى بىر مالاي
 ھەر قوشقان يۇمىشىنا بىر جاۋاب ئەيتە...» دى؛ ئىككىنچىسىدە ئوزى آلداندا
 آنىڭ مېچ آرتىدا آش پىشۇرپ ماناشا تۇرغان، مالايىنا نانائى جىيە ئوقۇغان
 ئىسىنە تۇشۇرە.

۱۸۵۷ دە آتالارنى يازغان بىر ھاتىدا ناسىرى تۈبەندە كىن سوزلەرنى
 يازا: «عىزىزە تلو ئەتكەمىز ۋە ئەنكەمىزگە ۋە بار چاغزعا كۈب سەلاملەرنى
 بەغىندە ئوزىز سەلامەت بىز. كەنە مالايى چىيەرگەنە تۇرپ تۇرادى. لا كىن
 ئۇزاقلىق بولماغاندا آى ساىن مالايى ئۈبەرە تىرگە كىرەك. بۇتن عۇمىر مالايى
 ئۈبەرە تودەن بوشاماسىن. مالايىز تۇرغا ئۈبەرەنگەن ئىدىم، كىلەمەسەدە
 ياراعان بولر ئىدى.

مۇندىن ئەكىدە شولاي زارلانپ، يەغنى مالايى ئۈبەرە تۈ ھىسەندە،
 يازغان ئىدىم: غەجەب، مەنم سوزم ئەسەر قاماي سىزگە... مالايىنى
 يىبەردىن تىگىن دىب، ئىككى تەنكە سۇرايىلار. بىر تەنكەگە سۇيىلەشپ آلب
 قالىم. ئەمما ئۈبەرە نىسە يىبەرگە يەنە يارامى: تۇرا تۇرغان كىشى، تۇرۇ، بىر تەنكە

(۱) بۇ ۋاقىتدا، ئۇل بىك ناچار كۈرگەن.

بولسادا، مۇندادا تابىلاچاق ئىدى؛ يەنە بېشى تەنكەگە تابارغا، ۋەكىن. بەلكى
 كېمىرەك. ئىماناسن تولەسەك مالاي كوپ، بو مالايىنى مەقت دېدىڭىز. سوز
 كوپ، نى قەدەر كوپ بولسادا، مېنىم سوزلەر ئەسەرلىنى توگلى سىزنىڭ ئىعتىقادىڭىز چا
 خەير، آلاعا تابىشردىق. ۱۸۵۷. قەيىوم. بەغزەن، ئول، شول، مالاي
 آسراب، آنى ئۇيرەتەب. آنىڭ بىلەن بولۇش تۇرودان، تويىب بولسا كېرەك.
 خەزەتچىسىز، يا كەزىنى غەنادا تۇرغان. آندى ۋاقتدا آشن ئوزى پىشۇرە،
 ساماورن ئوزى قويا ئىكەن. سوگھى يىللاردا (بەدىع مۇئەزرىن دە تۇرغاندا)
 ئول ئۇيدە چەي گە ئىچىپ، آشنى دەكەر چۈنكە، كە بارب آشى تۇرغان
 بولغان؛ ئىك ئىك سوگھى ۋاقتلاردا، آروو چاغىدا، بەدىع مۇئەزرىن مەدرەسە
 مالايىلارن ياللاپ، آلاز نەوبە تەلەش خەزەتن ئىتەكەنلەر؛ كىراسىنىكادا
 آشن پىشۇر بېرگەنلەر، ئوزن قاراعانلار، يۇمىشۇنا يۇرگەنلەر. بىرەونىڭ
 يازووننا كورە، فانىرلەرنىڭ بىرىندە تۇرغاندا، ئول فاتىر جاقنى آيىنا
 آلتى سوم تولەگەن، شول حېسابدان آكار كۈنئە ئۇچ تابىر ساماوار
 قويىب بېرەلەر؛ ئەگەر بىر قىسداق ئىتەن آش پىشۇر بېرىلەر، آيرىم
 ۳۰ تىن آلالار؛ ئورامدا ساتىب يۇروچىلەرەن بىرىنى ھەر كۈن ئىرتە
 بىلەن بىر بولكى كرتىب ئۈستەلئە قويىب چەما، قەيىوم آبرى آنىڭ حېسابىن
 يازىب بارا ئىكەن.

بىرەو آنىڭ آيىتىلار يۇرتىداغى فاتىرن شوشى رەۋشچە تاسویر ئىتە:
 تۇرا تۇرغان بولمەسىنىڭ ئىشىگىدەن كىرگەن دە، ئىككى تارافدا، توب، تولى
 ياگا باسلىب چىقان كىتاب، ئورناسىدا تارغىنا بول. آيىق آستىدا تۇرلىن
 چەچەكلەر. بولمە توزانلى، پاكىزە توگلى. ئىستىنا بوئىنا تەب، ئىسكى
 زاماندا مەدرەسەلەردە بولا تۇرغان شىكىللى، تەبەنەك آياقلى ئۈستەل قويىلىب
 ئىسكە ترسىزگە چەي ئۇزلەنگەن. ساماورنى نى تۇسلىن ئىكەن بىلنمەسلىك
 بولاب قارالغان. ئۈستەل ياندا قەيىوم آبرى آياغى بۇكلەب ئوتتۇر چەي
 ئىچە، ئوزى كىتاب قارى، ئول ئورندىق ئۈستۈندە ئوتتۇرغاندا ئىدەندە ئوتتۇرغان
 كىك شىكىللى بىر آياغىن آستىنا سالىب، ئىككىچەسىن چەنچىب ئوتتۇرا ئىكەن.

زاحار يۋىسكى ئورامدا سۈلەنگر كامالى يۇرتىنداغى فائىرى ئىكەن بولمەلى، بولب، تور بولمەسى كۈتپىخانە ھەم ئىسكلاد ئورنىدا بولغان؛ ئوزنىڭ مەتبەئەدەن قايتقان ساتلىق كىتابلارنى دا، شول بولمەدە تۇرغان. آندا ھىچ بىر كىشىنى كۈتمەيچى بېكەب تۇتۇپ، ئوزى آلداعى بولمەدە تۇرا ئىكەن. كىتابلارنى شاقداي كۆپ بولسادا، آلارنى تەرتىپلى كۈتپىخانە رەوشىدە ئىشكافىنا تىز تۇتقان. كىتاب ئىشكافى يوق ئىكەن. كىتابلارنى قايسى شورلىككە، قايسى ئۈستەلىدە، قايسى ئىدە تاراب يۇرگەنلەر. ۱۸۸۵ نچى يىلى يانەندا بىك كۆپ كىتابلارنى يان ب تەلەف بولغان.

بولمەسىنىڭ جىھازى: كاراوات، بىيىك آياقلى بىر ئۈستەل، دورت دانە عادى، بوياوسز آعاج ئورنىدى ھەم توكارنى ئىستانوك دان عىبارەت بولب، بولمەسىنىڭ ديوارلارنى جەي كۈنى ئوزى شىرداندىن جىيىب آل ب قايتىپ كىيىدىرگەن بەيلىم، بەيلىم ئولەن ۋە چەچەكلەرن ئلب توتىغان بولا ئىكەن. عەيسا حاجى يۇرتىنداغى فائىرى ئىكەن بولمەلى بولسادا، آل ب بولمەسىدە ئىستانوگى بىلەن لەگەن قۇمەزى عىنا تۇرغان. بۇتن تۇرمىشى تور بولمەدە بولب، شوندا ئىشلەگەن، شوندا آشاعان ھەم يۇقلاغان.

ناسىرى بايتاق تۇرلى قول ھۈنەرلەنى بىلە ئىكەن؛ قول ئىش بىلەن شۇغلەنگە بىك ياراتقان. خەتتا چاباتا دا ياساعان؛ فاتىح كەرىمى آنىڭ ئۈستەلى تۇرىشىدا بىك قەدرلى ئورنىدا ئىستىناغا آسپ قويغان ئۇر ياكا چاباتا كورگەن سۇيلى. ئول بو حاقدى مەراق ئىتىب سۇئال بىرگەچ، قەيىوم آكار «مۇنى برە بولەك ئىتىب جىبەرگەن ئىدى» دىي كىتە جەواب بىر ب سوزنى ئوزايتقان. بو تەدىن آنىڭ ئوزى ياساعان چاباتاسى بولب، ئول آنى ئوزم ياسادم دىي ئەيتىرگە ئوكايسىز لانب، شولاي دىگەن بولغا كىرەك. قەيىوم آبى كىتاب تۇبلەو، ئىلىسارلىق، آعاج قرو، سۈورەچ، لاک، كراچمال، قارا ياساۋ، كۈزگى ياساۋ، ئىلىكتىرىك بىلەن ئەبىر كۈمشلەو (گالۋانو پلاستىكا) ھەر تۇرلى آشلار خەزىلەو ھۈنەرلەرىدە بىلگەن؛

كىتابلارنى ئوزۇن تۇپلەنگەن، جەزبە، دائىرە ئىھىندىيە (قۇياش سەھەتنى)،
 توپۇش شىكلىمى ئىھىرلەرنى ئوزۇن ياسامان. لا كىن آنك ئىك سۇيىب ھەر
 ۋاقت شۇغەللەنگەن ئىشى آعاج ئىشى ئىكەن. ئورنىدىن - فەلەن كوك
 ئوزۇن كىرەكلى جىھازلارنى، ئول ئوزۇن ئىشلەنگەن، ھەر ۋاقت فاتىرىدا آعاج
 قرو ئۇچن مەجسوس (توكارنى) ئىستانوگى بولۇپ، كۆننە بىر نىچە ساعەت
 شوندا ئىشلى ئىكەن. آخر غۇمرىنە قەدەر شول ئىشنى تاشلامامان؛ ئۇيىندە
 ھەر ۋاقت بالئا، پىچىق، ئوتۇرگى شىكىللى قۇراللارنى بولغان؛ ھامان، ئوتۇرب
 يازو يالقتۇرا، قانلار ئۇيىشا؛ مېن ھەر كۆن بىر - ئىككى ساعەت ئىشلەپ
 بو قۇراللار بىلەن ئوزۇمە كىرەك ئىھىرلەرنى ياسىمەن دى ئىكەن. نى ۋاقت
 بارساڭدا بۇتن بولمەسەن آعاج چوبى، ئىستروژكا بىلەن تولغان بولا ئىدى
 دىلەر.

ئىكەرەك ھۇنەرلەردىن ناسىرىنىڭ خارىتا، سزو ھەم بىر قەدەر رەسەم
 ياساۋعا سالاھىيەتنى بولغان. ئوز غۇمرىندە، ئول بايتاق قىنا خارىتالەر ياسامان،
 ھەم، بۇ ئىشنى چىيەر ۋە جىبىستا باشقارغان. ئول ئوز، قول بىلەن ئىشلەنگەن،
 بىر نىچە بو يولنى خارىتالەرنى تاش باسما بىلەن باستۇرۇپ ئوزنىڭ بەغزى
 بىر كالىندارلارنى تىركەپ نەشر ئىتەكەن؛ شول جۇملەدەن، ۱۸۷۸ نىچى
 بىل كالىندارنىدا چىر شارنىڭ شەرقى يارىتىشنىڭ خەرىتاسى، ۱۸۷۹ نىچى
 يلىقتىدا ياۋروپا روسىيەنىڭ خەرىتاسى، ۱۸۸۱ نىچى يلىقتىدا ھەممە
 آوللارنى كورسەتەپ، ۹ - ۸ ۋىرشوك زورلىقىدا ئىككى تۇرلى بوياۋدا
 ياسامان قازان گونىرناسى خەرىتاسى، ۱۸۸۴ نىچى ھەم ۱۸۹۷ نىچى يىلى
 كالىندارلاردا ئىمىلا تابو ئۇچن مەجسوس ياسامان خەرىتالار بار. مۇندىن
 باشقا تىلغى ئوچىتىشكى ئىشكولدا دىن دەرسلەرنى ئوچىتىشقا ئايدالار ئۇچن
 ئىسلام تارىخىغا ئايدى بىر نىچە خارىتا ياساپ بىرگەن ئىمەش.

ناسىرىنىڭ رەسەم ياساۋغادا قولنى يابىشقان، تىك بو مەسئەلەدە آنىڭ
 تىيىشلى جەزىرلىگى كىنە بولمامان. آنىڭ تارقاۋ كىيەغەزلىرىنى آراسىدا

ساقلا نەمان، تۇرلۇق تۇسلىق كارانداس بلەن ياسالغان چەچەك ۋە بېزەك شېكىللىرى. مەلەرى ئايىقى بولماسا لاردا، چېپەرگەنە زەۋوق ۋە ئىستىل ئىزھار ئىتەلەر. آغاچ فورماسىدا ئىشلەنەن، پىروف مەتبەئەسىندە تاش باسما بلەن ياسالغان «شەجەرە، لەرى، ۱۸۸۸ نچى يىلى كالېندارىنىڭ تىشىداغى دائىرە ئىنەن ھىندىيە ۋە سەھەت رەسەلەرى، ھەندەسەسىندە گى شەكىللەر، شولاي ئوق ۱۸۸۹ نچى يىلى كالېندارىنىڭ تىشىداغى بچەن بازارى مەچىتى، ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ تىشىداغى ۵ نچى مەچىت، ۱۸۸۵ نچى يىلىنىڭ تىشىداغى «خان مەچىتى» رەسەلەرى دە آنىڭ ئوز قوللىنى بلەن ياسالغان بولغا كىرەك، بۇ رەسەلەر كۆپرەك لىنىيىگە بلەن سىزىپ «گرافىكا» ئسولۇق بلەن ئىشلەنگەن.

يازونى ناسىرى تەلىق بلەن يازغان. رەسەن ھاتتى تۈزۈك ھەم مائور، تەلگەن ۋاقتدا ئول بىك مائور يازا آلغان؛ عادى، آشەج يازغان يازونى دا يەمسز توگل. تىگىز ھەم بىك آچق. تانارچا يازغاندا عادەتدە قاورى قەلەم ئىستىمال ئىتكەن. ئورسچا يازونى دا جۇرئەتلى ھەم مائور، ئورسچاننى تىر قەلەم بلەن يازغان. كوزى ناچار بولب، يراقدان كورمەگەنگە؛ ئول يازغاندا تەمام ئۈستەل ئۈستىنە ياتب كوز قەلەمنىڭ ئۈچىننا ياقن ئوق كىتەرب يازا ئىكەن. ئوقماندا يازونى بىك ياقن كىتەرب ئوقمان.

موزىكا تىكللاۋغا ناسىرى زور ئەھمىيەت بىرە: «بەس خەكىملەر ئوشبوسىماغنى جانغا ۋە زادر دېنەلەر، چۈنكى سىماغنىڭ نەۋسكە تەغەللۇقنى باردى؛ نەفس دېسەك ئەشەرەقنى جۈزى بەنىيەنى آدەمدركى، نەفسنىڭ خەققن رىعايە لازىم. . . سىماغ دېگەن ئول قەدەر بىك حاجەت بولماسادا، تەلگەننىڭ قەدەر ئىستىمال قىل ۋە حوش آوازلىرىنى تىكلا. مەزاجىمايك قاننى دەخلى باردى.» دېمەك، قاتن - قزنىڭ قاچونى شېكىللى بەغزى مەشەلەلەردە بىك فاناتىك بولغان ناسىرى موزىكا مەشەلەسىندە ئىسلام فانائىتىندىن تەمام آزاد،

تۈرەندەدا، ئول موزىكا ئى پارا تقان ھەم ئوزۇدە بر نىچە تۈرلەر ئويىن قورالدا ئويىناغان. بر خاتىرە چى آنىڭ ئىستىناسىغا ئىلگىن ئىسكىرىپكە بلەن بالالا يكا كورگە ئىلگىن يازا؛ ئەمما آنىڭ بو قوراللاردا ئويىناب ئويىناما ئى حاقىدا باشقا مەلۇمات آلا الماق

ئەمما، ئول بىك سادە موزىكا قوراللارنى بولغان قوراي بلەن قوبز ئويىنارغا ياراتقان. قوراي تاش آياقدا سائىلا تۇرغان عادى آچاق قوراي بولا ئىكەن. قوبزنى ئىسە، ئول ئوزۇ ياساغان؛ آنىڭ ئۇچەر ۋىرشوك ئۈزۈلمىدا بولغان. عادەتدەن، ئىش زىرر قوبزلارنى بولا ئىكەن. قوبزدا، ئول بىك ئۇستام ھەم ماتور ئىتت ئويىنى بىلگەن.

ئاسىرى ئىسىرتكىچ ئىستىسىمال قىلماغان. آنىڭ ئىچكى ۋە ئىسكىرىپكە قارشى بىك شىددەتلىق عىبارەتلەر بلەن يازامان رىسالەلەرنى بار. ئەمما كالىنىدارلارنىڭ بىرىندە ئەمەكى تارقوعا قارشى، شوندى ئوق شىددەتلىق مەقالەسىن بولوعا قارامى، ئوزۇنى بر آز تارتقان. كوبرەك پاپىروس تارتىپ سىرەك - سىرەك سىعارادا چىككەلگەن؛ لاكىن ھىچ بر ۋاقت شەكردلەرنى آلدەدا ئەمەكى تارتىمى ئىكەن. عارىفوللا چوقرىنىڭ خاتىرەلەرنى بىز توبەندەگى سوزلارنى ئوقىيىز: «تۆتىنك بىك ئەملىسىن جىيەردە ئىدى. ئەمما قاپا تۇرغان سوراتلىغا كىلىشىز، بولب، ئۇرچۇق يۇۋانلىق ئۇچلى باشىدان قاپب، شىرىنى مالايسى سىز بىرەدەر ۋە قايماق قىزدرغان ئىسىلەر چىقاراد ئىدى». خەتتا آنىڭ ياندىن چىققاچ غەلى چۇقرى ئوزۇدە ئىستىنا بولدىن آلدەرغاندىر آخىرى: زەغىران ئىسىلەرنى كىلەبىت، دىب قويغان. ئاسىرى تايىغەتنى بىك ياراتقان. آنىڭ ئىك سۇيگەن ئىشلەرنىدەن بىرىنى يەش چىرەم ئۇستىنى، ئوتتۇر بىيى ئىچو ئىكەن. ياز ۋە جەي كۈنلەرنىدە آلار قەردەشى بەدىع مۇئەزرىن بلەن آرچا قىرنا كول باشىنا قىرەگە (۱) بارب بۇرپىلەر، ياكى بىك ئىرتوك، كىشى تۇرماس بۇرن، «چىرك»

(۱) قازان تېرەندە خالىق ۱۷۹۴۰۰ جىغا تۇرغان آچاقلىقلار.

كۈلە باقىچاسىنا تۈشۈپ بېك كەيىف قۇرب چەي ئىچەلەر ئىكەن. ناسىرى شولاي تېنچ قىنا، شاو شوسزىغا كەيىف سورۇنى ياراتقان؛ غۇمومەن، ئۇيىن - كۈلۈكى آڭ تايىغە، تىننە تورى كىلمەگەن.

ناسىرى ھەر بىلىنى بىرىنچى پاراھود بىلەن شىردانغا قايتا، شولاي ئوق جەيىمە بىر نېچە تاپقىر قايتقالاب، قىزلاردا، ئورمانلاردا يۇرى، شوندا بېك كۈب ئىتتې تۇرلۇ دەۋا ئۈلەنلەرى جىيىپ آلب قايتىپ. كىيىن بىر ۋە شولار بىلەن داۋالانا ئىكەن. تايىغى ئۈلەنلەر بىلەن داۋالانو ناسىرىنىڭ ياراتقان ئىش بولۇپ، ھەر ۋاقت ئۈلەن ۋە چەچەكلەر بىلەن چۈۋەلىپ، شوكار زور ئەھمەت بىرە تۇرغان بولماز. آت بىلەن يۇرۇنى قەيىوم آبزى بېك ياراتقان، كۈبىنچە پاراھود بىلەن يۈرەيچى، آۋلنا مەھسوس آت ياللاب قايتا ئىكەن.

قەيىوم ناسىرىنىڭ تۇرمۇش بىلەن فايدالانۇشى، دۇنيادارەھەت چىگۈشى مەنە شوندا عىيازەت بولغان. آڭ ماددى تۇرمۇشى شوندا ئارتقا ئىرك دە يىرمەگەندى. ئول ھىچ بىر ۋاقتدا بايلىق ئىچىدە يەشمەگەن، شولاي ئوق ئوتە يارلىق بەلەسىدا كۈرمەگەن. تۇرمۇشدا ھەر ۋاقت ساراڭلىق ۋە ئىقتىسادلىق كىشى بولغان. لاكىن غۇمۇنىڭ آخىرىدا ياخشى ئوق قەيىر چىلەككە تۇشكەن ھەم ناچار تۇرغان دىلەر. قازان ئەھالىسىدە قارت مۇھەررىرنى آقتى كۈنلەردە آزمى - كۈبەنى تەئىمىن ئىتوچى، آڭ ياردەمىنە كىيىپ بىتىرىشكەن قارتنى بىر سىنىق ئىكەن قايمىنىدىن قوتقارۇچى ھىچ بىر كىشى بولماغان. شول قەۋرلەك ئىچىدە ئول ئول كىتكەن.

ناسىرى ئۈچۈن دۇنيا تۇرمۇشى «ماي ئىچى بۇيىرەك، سۇت ئۈستى قايماق» بولماغان. شوكار آڭ يا كەزلىنغان تۇرمۇش مەشەققەتلەر، ئۇيىدەگى خەياتدا ئەھمەت خەتتا تەرتىپ دىگەن نەرسەنىڭ بولماون، قەدر ۋە تەربىيەنىڭ، قاتىن - قىز يۇمىشاقلىقىنىڭ يوقلىقى، تۈسەننىڭ يەمسىز بولۇپ، عىشق - مەھەببەتنىڭ غۇمۇردە آكار جىلمايماون خالىقنىڭ آكلاماون، ئىشلەگەن ئىشلەرنىڭ تەقدىر ئىتەمەن، كىرىشىنچە ئوزۇن قارشى مۇھالە قەت كەن.

ئىستېھزا ۋە تەحقىرگىنە تودۇرۋون قوشساق، بۇ كىشىنىڭ روھىدا ۋاقىت ۋاقىت نېمىدى ئۆتمەسزىكىلەر، نېمىدى آچىن چىسلەر توۋارعا، بوغازنى نېمىدى آچىن يەشلەر تەللىرىغا تېيىش، بولغانلىقى آكلانسا كىرەك. ئۇل بۇلاىدا كۈتەرنكى روھى، شاد كۆڭلىنى كىشى بولماغان. ۋاقتى، ۋاقتى بىلەن ئۇل بۇ ئىلەي قارا گەپ پېسىسىيەمگە بېرىلەپ، دۇنيادان تويىپ كېتەتۇرغان بولغاندىر قۇساي تۇيۇلا. شېكسىز، بۇ شۇلاى بولغاندىر. آنىڭ فىئەسىيەي آيتىيەست تايىيەتن (چۈنكى باشقاچا بولغاندا، شۇندى مۇھىتدا تۇرۇپدا، ئۇل شۇل قەدەر كۆپ ئىش ئىشلى آلماس ئىدى) بەزەن قارا ئۆمتىزلىك ۋە مەئىيەت دولقۇنلارنى باسب كېتكەندىر. مەن، ئۇل ئوزنىڭ آتالارنى يازغان بىر مەكتۇبىدە نېمىدى سوزلەر يازا: «... بىك ئىسكۇشنىو. بىلمەن نېچك دۇنيانى ئوزدرا لارعا كىرەك. غۇم تىزىرەك بىسە ئىدى. بىر تۇرلنى كىشى بولسا، ئەللەنى ئىشلەر قار ئىدى. آلالما شۇكر مېن ئەيىوب غەم نىڭ ئىنىسى. يەنى سابىر. نوح غەم نىڭ ئىنىسى، بولۇپ، سۇلەيمان پېيغەمبەرنىڭ ئىنىسى بولساڭ ئىدى. شۇل ئۇچ كىشىنىڭ ئىنىسى بولساڭ دۇنيادا تۇرغا بىر دە يارامى...»

قەيىوم ناسىرى شاعىر كىشى بولماغان. (۱) يوقسا آنىڭ چىسلەرنى بىك آچىن شىعەرلەر فورمىسىدا عالمگە چىققان بولار ئىدى. آنىڭ غۇمىنى پويۇنچا يازىپ كېلىگەن بىر خاتىرە دەقىتەرنى بولغان. ئەگەر بوقەدەرنى، ئىفىرات قەدرلنى، داكومىنت نائەھل ۋارىسلارنىڭ قولنىدا زايىع بولۇپ، پوعالب كېتمەگەن بولسا ئىدى. بىزگە ئىجتىمال خەزىگى كۈندە بىو آرماس تالماس قەلەم خادىمىنىڭ. زاماناسىدا تاتارنىڭ بىرەن بىر كىشىلەردەن

(۱) ناھىرىنىڭ خاتىرە دەقىتەرنى بولغانلىقى، ئوزنىڭ آنى تەكرار كورگەنلىكى، خەتتا ئورنى، ئورنى بىلەن ئوقۇغانلىقى بەدىئە مۇئەزرىن سۇيىلەدى. ناسىرى ئۆلگەندەن سۇلۇڭ، بۇ دەقىتەردە آنىڭ ئەپەرلەرنى بىلەن آلب كېتىلەپ، يۇرى، يۇرى پوعالغان بولغا كىرەك دى.

بولغان بۇيۇك بىر زاتنىڭ بۇتنى ئوزن غۇمىرى بويىنچا كىچىرگەن روھى
 ھالەتلەردى. بۇتۇن تازىغان آچى، ۋە تۇچىلەردى آيرماچى بولر ئېلىنى.
 ناسىرىنىڭ ھەر ۋاقت ئوقى تورغان قورلانىڭ تىشىدا آنىڭ ئوز قەلەمى
 بلەن كوچرىلگەن بىك مەئىۋىسائە روھىدا بولغان بىر نىچە شىھر كىسەكلەردى
 بار. فىكىرىبىز چە تورلۇ تۇرك شاعىرلەرنىڭ ئەسەرلەردە كورناب كوچىر
 لىگەن بو پارچالار ناسىرىنىڭ روھىداغى پېئىسىيەزىمىنى بىك ياقىشى آچىب
 بىرەلەر. شونىڭ ئۈچۈن بو بەتلەردى مۇندا كوچىرىب ئوتەن:

«نەۋا لايدى بو جىھاننىڭ عىشى قانى اولماسا

بەرى بىر يان كوزى كرىان ھىچ كىشى اولماس ئىدى»

«رحىم قىل ھجران غەيدىن كوز ياشى قان اولماسا

بەرى بىر يان كوزى كرىان كونىلكى بىر يان اولماسا»

«مىسائىرلىق دىيارىدە مەكانم يوق نشانم يوق

عم اوتى توشماكان كویدرماكان بىر استخوانم يوق»

تۇندە ياتوب من اويوسام نوم راحت مندە يوق

كوندە تۇرب من اوتسام درد حسرت مندە كوب»

«جىناچىككان الم تارتقان حالوت كورماكان جانم»

«طىبب خاك كوى ياردىنلىر اشك تىسكىنى

بىزە آرتدىرما زەحمىت كوز بەشەرتور طوتىمالى دل»

«كلك قدرت لوح سىنمىدە سىنى قىلمىش رقم

اىلىوب مجبو بەلەر مەجموعەسىندەن انتىخاب»

«قددا بىر ماھ روينى كورسىم من آننىڭ قىرمانى من

چىركىنىڭ باقەز يوز يىكە توبە كارىم دوغرىسى»

قەييوم ناسىر يىڭ كىشىلەرگە ھەم كىشىلەرنىڭ آكار مۇناسىبەتتىن نىچىك بولغان؟ بۇ سۇئالغا جاۋاب بىر ئۈچۈن ئىككى ئىككى ئىككى تايىمە تىندە گى بىر نۇقتىغا ئىتتىپاق ئىتەرگە كىرەك، ئۇلدا بولسا ئانكى كىشى بىلەن قاتتىق ياراتماۋىدى. بۇ ئانكى ئوز ئوزىنى چومەن، ياپق تايىمە تىنى كىشى بولۇندىن كىلگەن بىر نەرسە. ناسىرى غومومەن بىر جەمەئەت كىشىسى، بىگەرەك دە بىر جەمەتتىن ۋە جەمەتتە خادىمى بولماغان. ئۇل كىشى آراسىدا بولغا، خالق بىلەن قاتتىق بىر بىر بىلەن، ئوتتۇرىغا سۇيىلەرگە ياراتماغان؛ خالىغان قاقچان؛ ياكى ئىتتىپاق ئوز ئىتتىپاق چومەن خالىدە يەشەگەن. لاکىن نىقەدەر كىشىلەردەن قاقچامىن، ئىنسان بولب مەلوم بىر جەمەئەت ئىچىدە يەشەگەن كىشىگە باشقا كىشىلەر بىلەن آرمىن - كۆمى مۇناسىبەتكە كۆمى مۇمكىن توگىل؛ نۇرمىش مۇكار، جىبور ئىتتە، مۇنە شول مۇناسىبەتلەردە ناسىرى ئوزى نىچىك تۇتقان؟

ناسىرى خۇسوسان قاتتىق قىزىنى ياراتتى ئىكەن. تايىمەن زاھىد بولغان كىشىلەر ئۈچۈن دۇنيا شاد - شادون ئوزلەرنىدە تەجەسسۇم ئىتتىرىگەن قاتتىق جىمىن سۇيىمە تايىمە بىر ئىش. ئىككى شەكردەك، نۇرمىشى، آندىن سۇلكە ئۇزاق ئۇيلىنىمى، تۇرۇپ، ئۇيلىنىگە چەك نىگىزلى بىر عائىلە خەياتى قۇرغا ئۇلگىر مەسەن قاتتىق ئوب عائىلەسىنىڭ، تونالورنى، شوندىن سۇلكە عائىلە تۈزەرگە مۇۋەپپەقىيەت بولما آلمارى مۇكار سەبەب بولغاندىن. قاتتىق ئۇلگىزدەن سۇلكە بالدۇر كۆكۈل، تۇتۇپدا، قۇزنىڭ آنى رەد ئىتتىرىمەل شولاي ئىتتىب، ناسىرىنىڭ بۇ قىزغا بولغان بىردەن بىر مۇھاببەتنىڭ كىرى قاتتىق ئۇرۇق ئانكى قاتتىق تاراشنى ئاچى خىمىلەر قاتتىق بولدى. قاتتىق ئۇلگىزدە يەش ئۆسمۈر قىز بولغان بۇ بالدۇر قەييوم بىك، تىرىش بىر نىچە يىللار ئۇتتىغان،

ھېساب، جەغرافىيە ۋە تارىخ شېكالى ۋە نەلەر بىلەن تاناشترىغان. قىزدا ئوز
 ئارقىدىن تىرىشلىق ۋە ئىستىتىكىدا كۆرسەتكەن. مەن بىزنىڭ ناسىرىنىڭ زور
 ئۆمتىلەر باغلاپ، كوز ئۆستىدە قاش شېكالى ئېتىپ ئۆستىرگەن ھەم ئۆزى
 ھەيات يولداشى بولۇپ دىيىپ ھېيال ئېتىكەن قىزى. ئانڭ مەيلى كىرى
 قايتاروينا توڭل، ھەتتا بۇتن ھېس ۋە ئۆمتلەرنى قارشى بولاراق، بۇزاق
 يولغا كىرىپ كېتىپ، فاحش باتقاعىغا ئىرىشىپلا. مەن شوشى ۋاقىغە ناسىرىنىڭ
 قاتىنلارغا قارشى يولدا ئەسسى بۇرۇش ياساپ چىقىرىپ بولغا كىرەك.
 ئول ھەر ۋاقىت قازاندا قاتۇن - ئىزنىڭ ئۆزىنىڭ تەئەسسۇف ئېتىپ سۆيلىشىشىگە
 ئېيىكەن. بىز يوغاندا ئانڭ ئۇرۇپ قارغانلىقىدا قاتۇن - ئۆزىنىڭ
 بۇرۇنچىك ياپىپ يۇرۇلۇش ئېتىبار ئېتىپ، تەخسىن قىلغان يازىپ ئۆتكەن
 ئېدىكە ناسىرى قاتىنلار ھاقىدا «ۋاقىرلار، ۋەدە سۆزلەر» دى ئېيىكەن؛ ئانڭ
 «قاتىنلار مەكرىدەن ئاللا ساقلاسىن؛ آدم غۇمىن ھەر تۇرلۇ فېتىئە ۋە
 مەشەققەت بىلەن ئوزدىم دېسە، قاتۇن ئالسىن» دىيىپ ئېيتكەن رىۋايەت
 ئېيتىلەر. ۋە ۋا كېلەچۈك سەدادا ئول «قاتىنلار ئايەتى» ھاقىدا كۆپ آچى
 سۆزلەر يازا، شەرق يازۇچىلارنىڭ قاتۇن - ئۆزى ھاقىدا ھەر تۇرلۇ سەلبى سۆز
 ۋە فېكىرلەرنى بىك دېققەتلىپ چىيىپا.

ناسىرىنىڭ ئۆزىنىڭ چىققان غايىلەسىگە مۇناسىۋەتلىك دەرتق دېلى
 ۋە ياغلىق بولماغان بولسا كىرەك. ئول يەشلىگەندە ئوك قازانغا كىيىپ
 ئورۇنلاپ، توب آرنانغا سىرەك قايتىپ تۇرغان؛ قايتىغاندا ئۇزاق
 تۇرمى ئېيىكەن. ئانڭ ئانلارنى يازغان ھاتلارنى تۇرۇ ۋە سالىق؛ ھەر بىرى
 بىر تۇرلۇ رەۋشە «غېزەتلىۋەتكەن ۋە ئەنكەمگە ۋە بارچا -
 غىزغا كۆپ سەلاملەرنى بەدەن - مە ئۆزى سەلەمەتمەن» دېگەن
 جۇملە بىلەن باشلاپ شوندا سوك ئوق تۇرغان، تۇرۇ مەقسە -
 دقا كىرىشە. ھاتلارنىڭ مۇندەرجەسى كۆپىنچە ئىك حاجت يۇمشىلاردا
 غىنا غىبارەت؛ ھېسسىيات ۋە سەمىمىيەتكە، ئورۇن بېرىلەدە، بارى ئۆپكە

ئۈچۈن كىنە بېرىنلە. ھەر حالدا قەيىوم آتالارنىڭ سۈيىكلى ئوغلى ئوغلىرى جۈملەسىدەن بولماغان بولسا كىرەك. توغانلارنىدىن قەيىوم بىلەن ياقىنراق مۇناسىبەتتە بولغانلارنى غەبدىلجەي بىلەن غەبدىلقەوى بولغان. آغاسى غەبدىلجەي بىلەن، ئول ھامان يازىش تۇرغان ھەم قازاندا آنڭ ئۈچۈن بىر نەوع آگىنتىلىق خىزمەتنى ئەدا ئىتە ھەر ۋاقت سابىن ئەر جەلەرنى ئىشلەتە جىيەرب تۇرا ئىكەن. ئەمما كىچىككەنە ئىنسىق قەوى موللا بىلەن ياقىن مۇناسىبەتلەرنى ھەر ئىككىسىنىڭ «غىلام ئەھلىدىن» بولولارنى آرقاسىدا بولغاندىر؛ آلار، مەسەلەن، ئوز ئەھلىلەرنىڭ شەجەرەلەرنى بىرگە تەرتىب ئىتەكلەر ھەم آتالارنى يازا باشلاپ ئالدىرىغان بىر غەرەبچە كىتابىنى (ئوتۇز ۋە غەزەن ئى) يازىپ تەمام ئىتەكلەر.

قەيىوم ناسىرىنىڭ خالىق جەمەيىيەتتە مۇناسىبەتتە كىياسەك، بو مەسئەلەنى ئىككىگە بولب قارارغا ئىيىش: ئورسلىق عالەمىنە ۋە ئورس جەمەيىيەتتە مۇناسىبەت، تاتار عالەمىنە ھەم تاتار جەمەيىيەتتە مۇناسىبەت. روسىيە خۇكۈمەتتە مۇناسىبەتتە كىلىگەندە ناسىرى، ئورس خۇكۈمەتتە ئوز سلاشتۇرۇ سەياسەتنى ياراتتى، ھەر ۋاقت تەنقىد ئىتە سۈيلى ئىكەن. غاسپىرىنسىكىنى دە، ئول ئورسقا تەلىنكە تۇتا دىپ ياراتما. غان. «غاسپىرىنسىكى بىر ۋاقتىنى ئوز ئىك گەزىتىدە ئىستانبولنى روسىيە قولغا آلارغا كىرەك دىپ يازدى» دىپ، شونڭ ئۈچۈن آغى سەلب ئىتە ئىكەن. لا كىن آنڭ تورەلەرگە مۇناسىبەتتە ئوز فېكرىنى، تورى كىيەگەن ۋاقتدا سەداقەتدەن كىنە غىبارەت بولماغان، ناسىرىنىڭ آلارغا كوز يۇمب بۇيسۇنارغا تەلەمەن، بىز آنڭ ئورس - تاتار مەكتەپلەرنىڭ ئىنسىپىكتىرى رادلف بىلەن ئوقتو مەسئەلەلەرنىدە چىققان بەرنىشۈۋىدەن كورە آلار (بو ۋاقتدا بىرنىچىن بابدا سۇبلەن بۇزىلغان ئىدى).

ئورسلاردىن آيرىم كىشىلەر، خۇسوسان مۇستەشىرىقلەر، بىلەن ناسىرى

بەغزەن بىك ياقىن مۇناسىۋەتتە بولغان؛ مەسەلەن، گوتۇالد، "گۈلنار خانم" لە بەدوۋا ھەم ماسلوفسكى بىلەن گۈلنار خانمنى، ئۇل تاتارچا ئوقتقان؛ بو خانم آنڭ "قابوس نامە" سىن ئورسچاغا تەرجىمە قىلىپ باسقان. ئوزنىڭ سىمىنارىيەدە گىشە كىرگەن، سوڭىدىن تاتار تىلىنىڭ مۇتەخەسسسىلەر ئىزدەن بولۇپ كىتكەن، ماسلوفسكى بىلەن، آنڭ آيرماچى مىسسىيونىرلىق يولنىداغى كىشى بولۇۋاتقان، بىك ياقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ماسلوفسكى آننى "دوستم" دىيىپ آتى ئىكەن. ئۇل قەيىمنىڭ سۆيىكىلى ھەم تىرش شەكردلەر ئىدىن بولۇپ، تاتارچا ياشى ئۇرۇنۇۋى دە آنڭ آرقاسىدا بولغان. ماسلوفسكى ناسىرىنىڭ عىلمى خىزمەتلىرىدە بولۇش ئىكەن ھەم بىرگە ئىشلەشكەن. مەسەلەن، ئۇل ناسىرى تارافىدىن خىيالىغان تاتار خالىق ئىدە بىياتى نەمۇنەلەرن تەرتىپكە سالۇپ، ئورسچاغا تاتار تىلى ئوقتاندا خىرىستاماتىيا ئىتىپ قوللانۇۋى ئۈچىن ئىشلەپ چىقارغان؛ آندىن سوڭ آنڭ تاتارلارنىڭ مەجوسىلىكىدىن قالما ئىشلىرى ۋە ئىمىنلىرى خاقدىغى مەقالەسىن ئورسچاغا تەرجىمە ئىتىپ، باسقان ياراقلىرى ۋە شىكە كىتەپ، تەخىرىر ئىتىپ بىرگەن؛ بو مەقالەنى قەنى ئىسولغا قويۇپ، غۇمۇمى نەتىجىلەر چىقارۇچىدا، ئۇل بولغان. بو مەقالە ۱۸۷۰ نىچى يىللاردا ئوق يازۇلۇپ، ئىشلەپ بىتكەن بولسا دا، باسقان ئۇن يىللاپ كىچىككەن.

رادلفنى ئىسە ناسىرى ياراتماغان؛ ياراتما ۋە ھەر ئىككى تارافىدىن بولۇپ رادلفدا آننى ياراتىپ بىرمى، ياراتما ئىكەن دا سەبەبلەردىن بىرىنى ئۈچىتىپ، واقتىدا ناسىرىنىڭ آيلىق وازىياسىن واقتىدا بارب آلماۋى، بەلكى نىچە آيلىق جىيىپ ياتقۇرۇپ بولۇپ آلوۋى بولغان ئىمەش (۱). ئىختىمال آنڭ بو ئىشى "فارىمالىست نىمەچ، نىك تايىمە تىنە ياراما سا ياراماغاندىر، شول!

(۱) بەدىئە مۇتەزىن رىۋايەتى،

قازان مېسسىيونېرلارنى ناسىرىغا زارارسىز، ھەتتا فايدالىق كىشى دىي
قاراغانلار، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىشلەرنىڭ دەرىجىسى ئىشلەرنىڭ دەرىجىسى ئىشلەرنىڭ دەرىجىسى
بولغا كىرەك. مەسىلەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ماساۋفسكى تاتارلار ئارىسىدا ئىسلام
دىنىنى ئورنىتىشقا ھەمەت، ئىتتىپاق، تۇرغان، «زارارلىق» مۇسلمان كىتابلارنىڭ
تارالۇشىغا قارشى تارالغاندا خالىق ئاڭلارداي ھەقىقىي رىئايىلەرنىڭ
تاراتىلغان كىرەكلىكىنى ئالما سۈرە تۇرغان بولغان. ئۇنىڭ فىكىرىچە، مۇندى
ھەقىقىي ھەقىقىي ھەقىقىي ھەقىقىي تاتار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەتقىق قوزى
بىلەن قاراۋچى بىر گروھ خالىق تودرىچاق ھەم شۇلار ئىتتىپاقىدا ئىسلامىيەتنىڭ
ئىشلىتىش ساقلىق بىلەن كىتەپ، قورقۇنۇش، پالېئا چىقىرىش، ناسىرى
ئىسە ئۇنىڭ ھەقىقىي رىئايىلەرنى بىلەن تۇرۇش، تۇرۇش شۇنىڭ فىكىرىگە
ھەمەت ئىتتىپاقى بولۇپ تاللاندى.

ناسىرىنىڭ ئۆز خالىقىدا مۇناسىۋەتلىك كىتەپكە، ئۇل تاتار خالىقى چىن
كۆڭلدىن سۆيۈچى، ئۇنىڭ قايتىشىنى قايىرىش، ئۇنىڭ ئالما كىتەپ تەلۋىچى
ھەم شۇل يولغا ھەمەت ئىتتىپاقى بىر كىشى بولغان. شۇلايمان ئىتتىپاقى
«عايت دىندار ھەم تەسەسۇب دەرىجىسىدە مەللى تېخى ئىدى» دىي تەئىرىف
ئىتتە. ناسىرى ھەر ۋاقىت تاتارنىڭ ئادىلىتىدىن، ئوقۇشنىڭ ئەھمىيەت
بىر مەۋنەدە، زارلاپ، شوڭار كۆيىنىپ سۆيلى ئىكەن. كۆپ ھالەتتە ئۇنىڭ
شۇل سۆزلىگەن سۆزلەرنى رىۋايەت قىلالار. ئىككى يازسا، ئىككى
ئىشلەشەدە، ئۇل خالىقنىڭ فايدىسىنى كۆز ئالدىدا تۇتقان، باسلىق قالغان
ئەسەرلەردىن، قۇرئان آيەتلەرنى تاپۇ ئۈچۈن بولغان «مفتاح القرآن» ئىسمىنى
كىتابىنىڭ مۇقەددىمەسىدە، ئۇل: «ئەھلى ئىسلامغا فايدىسىنى عام بولسۇن ئۈچۈن
ۋە مەللى تەك بىر ھەمەت بولسۇن ئۈچۈن ئۇشۇ كىتابنى جەمەت ۋە تەرتىپ
قىلم» دى. ناسىرىنىڭ «ئەھلى ئىسلامغا فايدىسىنى عام» بولۇشى ئەسەرنى
بارى، شۇنىڭغا دېيىرگە يارى. باشقا كىتابلارنى ئۇل بارى ئۆز تاتارنى
ئۈچۈن كىتەپ يازغان. ئەمما تاتار ئىسمى ئۆز ئىتتەگەن، ئىشلەگەن ئىشلەرنى

تەقدىر ئىتمەۋگەنە توغرىدا، ھەر تۈرلۈك يوللار بىلەن آڭكار قارشىلىقلار كۆرسەتەتتى.
تۇرغان. «ئەھجەنى تاتارى» نىڭ مۇقەددىمەسىدە، ئول ئىتتە: «ئەمما تاتار
تلىمىزگە خىزمەتچى مەن بولايىم دىيىپ، ئوتتۇرىدا بىش يىل ئۆزۈمدەم، لاكىن كۆپ
مەنغا چىقمايدۇ. تۇن - كۈن نى قەدەر ئىجتىھاد قىلسام ياراتمايدۇلار، تاتار
تلىغى دىسەم ياراتمايدۇلار دى. . . دى. (۱)

قازان خالىق آراسىدا آنىڭ لەقەبى «قەيىم شەكر دەھەم» «سوقر قەيىم»
بولۇپ، تەقدىر ھەم آڭكار قاراش دا، شول ئىستىخفافلىق قوشاماققا
مۇناسىب بولغان.

قازان خالىق آڭكار ۋە آنىڭ خىزمەتلىرىدە ئەھمىيەت بېرىمىچى چىتەندەن
تۇرۇپ قارو، يازغان ئەيىبلەرنى ئوقۇماق بىلەن كىتە قالمىچى، آڭكار تۇرغان
تۇرۇپ دۇشمانلىق ئىزھار قىلغانلار. آنى «دىن بۇزۇچى» ھەم مىسسىيونىرلارغا
ساتقان دىيىپ ئىتتىقاد ئىتكەنلەر، مۇنڭدا تۇب سەبەبى، ھەر قايدا، ھەر
زاماندا بولغان شىكىللى، ئىسكى قارا كىمى تۇرمىشنىڭ ياڭا فېكىرلەرنى آلتا
سۇرۇچىلەرگە قارشى مۇجۇملىرى. كالىدىرلارنىدا قۇياش ھەم آي تۇتۇلۇپ
آلدىن خەبەر بېرىپ شىكىللى غىلمىن ھەيئەتكە تەئەللىق نەرسەلەر خاقاندا
يازغانغا، خالىق ناسىرىنى دىن بۇزۇچى دىيىپ آتاب دىنسىزلىك بىلەن تۇمەت
ئىتكەن ۋە حالەتكى، ئول كىرەك آنى بىلگەنلەرنىڭ سۆيلىمەن، كىرەك ئوزنىڭ
يازغانلارنىدا كورنۇنە كورە، بىك دىنلىق ۋە «مۇسلمان» كىشى بولغان؛
مەچىتكە يۇرمەسەدە ئۇيدە نامازن ھىچ بىر ۋاقتدا قىلدىمى ئىكەن. ناسىرىنىڭ
«قوا كەالجالسا» دا خالىق چىرلارنى ھەم بەيتلەر باستۇرۇپ چىقارۇپ دا
زاماناسىنىڭ خالىقنا بىردە ئۇشامغان؛ بىك زور ئەدەبسىزلىك بولۇپ تويغان.
كالىدىرلارنى ھەم «قواالجالسا» سى ئۇچۇن آنى «آغاى - ئىنى» بازارلاردا
تۇتۇپ سۈگەلەر ئىكەن. سۈگب يازغان ئىمزالىق ۋە ئىمزالىق خاتىلەر آڭكار
بىك كۆپ كىلگەن. شوندى خاتىلەردە بەدلىقەيىم زىچىنىلەرگە دىيىپ
باشلانغان بىرسى ناسىرى آنىڭ يازۇچىسىنىڭ نادانلىق، رەتلىپ يازادابامەن

(۱) براۋەت كىتابى خاقاندا «... سىر تاتارلارنىڭ لۇغەتنىچە بولماق جەھەتتىندەن
ئىلمەن خالىقنا ئىنقادىنى بولماق، دىيىۋنە قاراشنىدا آنىڭ «ئىلمەت» نى ئىدىل
بويى تاتارلارنى مەغلەبىدا آڭلاغان بولۇپ.

كۆرسەتۈنۈچى ۱۸۸۳ نىچى يىلى كالىنىدارنىڭ آخىرىدا «مۇنا، بىرە، ونىڭ، مېنىم
 عىمانىمە تەشەككۈردە، قەلەم پۈستەسىنى ئېيلە يازمىش ئاغنا ناماسى، دىيىپ»
 باش باسادا، يازوچىنىڭ ئوز يازوۋى بىلەن، غەينان باسپ چىعارغان ئىدى.
 شول ئوق كالىنىداردا، ئول «ۋون ئوچ يىلدان بىرلىنى سالنامە چىعارب
 ۋە قارەت وطمەنەنى جۇمەلادەن غەيرىنى حاسىلم بار» دىيىپ زارلانپ
 قويا.

ئوزۇنىڭ كىرەكلىكى ھەم فايدالى دىيىپ ئويلاغان خىزمەتلىرىنى شول
 رەۋىشچە جاۋاب بىرگەن قازان خالىق ناسىرى ئوزۇنى دە، ئەنە تە، ياراتماغان.
 ئول ھەر ۋاقىت قازان تاتارنى «يامانلاپ سۇيىمى ئىكەن. باشقىر تالارنى، ئول
 قازان تاتارلارنى قاراعاندا آرتقى كۆرگەن: «قازان باشقىرت قولدا
 بولغان بولسا، سۇيىمىكىنى ياتالارغا ساتماغان بوللار ئىدى» دىيىپ
 ئەيتكىنى رىۋايەت ئېتەلەر. بىر خاتىرەچىنى مەدرەسەدە مالايلارنىڭ ماسقۇل
 ئېتولەرن ھەم قوردىقتىب آوروغا ساقىتىرغانلارنى ئىشتىكەج، ئول بىك
 آچولانب: «ئەمما، تۇزىزدا، سىمۇڭ بىزنىڭ قازان تاتارى! ئەگەردە ئورس
 ئىشكولتتا كۆرگەن بولساڭ، كۆلۈمە سىخەرە ئىتو قايدا، بەلسكى ئوزۇڭنى
 كۆيەلەپ كىنە يۇرتلەر ئىدى» دېگەن. غەلى چۆتۈرى قازان مەدرەسەلىرىنىڭ
 بىرسىدەن چىب بارغاندا شەكرلەرنىڭ آرتىدىن كۆلۈپ قالغانلارنى سۇيەلەگەچ
 ئول: «شولاي، شول!» بىزنىڭ قازان خالىقى، شەكرتى بولسنى سەۋدەگەرى بولسنى
 خەتتا غۇلامى دا آندان خالى توگللەر، ئىككىنچى جىنىسەن بىزات كورلسە،
 كىرەك غەللامە بولسنى، آنى ئىستىھزا قىلالار» دېگەن. (۱) ھادى ماقسۇدى
 قىرمدان قايتقاندا ئىسماعىل لىمانف آنىڭ آرقىلىق قەبىوم نا-پىرى عا حات يازب
 بىرىچە سۇئالغا جاۋاب سۇرغان ئىكەن. (۲) سۇئاللار آنىڭ تەرجىمەلى
 خالىنە غايد بولالار كىرەك. - ناسىرى ۱. سۇئاللارغا جاۋاب بىرىۋەن
 باش تارتقان: «بۇ مىلەت مېنىم آج ۋاقىتدا خەلىقنى سۇرمامىنى، كوزنى

(۱) غەيبىارلەر خاتىرەچىلەرنىڭ.

سالمادى، ئىندى خەزىر تەلەم تويغاندىن سوڭ نىڭگە سۇرى؟ خەزىر سوڭ ئىندى دېگەن ئىش.

قازان تاتارلارنى آراسىندا تۇرلۇق سېنىقلارنىڭ ناسىرىغا مۇناسىبەت ۋە قاراشلارنى نىچك بولغان؟ يارلى مەم ئوقى - يازا ھامى تۇرغان خالىق عامە سىنىڭ آكار ھىچ بىر تۇرلۇق مۇناسىبەتنى بولمىغان. آلار تارافىدىن ناسىرىغا نە ئىجابى، نە سەلبىي ياقىدىن، بىر تۇرلۇق قاراشنىڭ بولۇشى مۇمكىن توكىل «يوعارغى» سېنىقلاردىن آكار ئىكەن دۇشمان خالىق موللار بولۇپ، ناسىرىدا آلارنى ياراتمىغان. خالىقنىڭ ئوزىن آكلامون، مۇخالافەت كورسە تۇرۇش موللارنىڭ قۇت تونۇغا خەل ئىتە ئىكەن. خوسسان، ئول عالمىجان بارودىنى سۇيەگەن: آنىڭ خاقىدا سۇيەگەندە «ئەلىم جىن» دېيىگەن ئىكەن. شولاي ئوق ئىشالارنىدا يارانمىغان؛ «آلدا چىلار» دېيى آتى ئىكەن. ئەلى چۇقرىغا، ئول ئوعان موللا ئىتەسكە كىگەش بېرىپ، «ئىھام» بولۇپ خالىققا خىت كورسە تو مۇشكىل» دېگەن مەئالە بىر سوز ئەيتكەن. غۇمومەن قازان موللارنى آراسىندا آنىڭ ھىچ بىر تۇرلۇق ئىقتىبارى يوق ئىكەن. موللار آنى ئوز ئوقتائى نازارلارنىدىن قاراپ، نادان دېيى، ئىستىخفاف بىلەن قاراغانلار.

شېھاب مەرجانى بىلەن قەييوم ناسىرىنىڭ مۇناسىبەتلەرنى دە ياشىنى بولمىغانلىقى مەلۇم. مەرجانى دە مۇھىت تەئسىز ئىكەن بىر ئىكەن، ئى ئۇچىدىر، آنىڭ ئەھمىيەتنى آكلامىغان.

ئىقتىمال ناسىرىنىڭ غۇمومەننىڭ سوڭى يارىتىشدا موللارغا ئىقتىجان، تۇتۇش دا قازان موللارنىڭ آنى نادانلىقىدا غەيبىلەنلەردىن تۇتۇلۇ ھەم رەسمى دىن عىمانىدە آلار بىلەن تېگىزلەنۇ ئۇچىگەن بولمىغانلار.

ناسىرىنىڭ موللارغا قاراشىدا بىر مېسال ئىتەپ آنىڭ ھەر ۋاقىت ئوقۇغان قۇرئاننىڭ آرىنى يازىپ قويغان سوزلەرنى كېتىرىپ، بۇ قۇرئان شاھى ئەھمەد موللا ئىھام ئوقۇف قارامىدا ۱۸۶۱ ئىچى يىلدا باسماق. ۵۶ ئىچى

بیتدە باعشلار دۇعاسىنىڭ «هذا تلاوة القرآن» دېگەن سەرلۈكەسىنى ئاستىغا قىزىل كارانداس بىلەن سىزىپ چېتىشە يازغان: «بۇنى دېگەن سوز، آخماق ب... ساقال ئېمانقولف؟» ۵۶۸ نىچى بېتىدە، كازىم بېك نىڭ «مۇھەممەد ئىبى» گە يازغان مۇقەددىمەسى ئىسلىۋىنىدە تەرتىپ ئېتىلىگەن. بېك مۇنەققەش خاتىمە نىڭ بەغزى چېرىلەرنى قارا بىلەن بۇزغالاب بۇتىن يازونى ھەم ئاستىداغى، شول ئوق موللا تارافىدىن يازغان شىئەرنى ئارقىلىق - تۇرقىلىق قىزىل كارانداس بىلەن سىزغالاب، «ملا» سوزى قىزىل بىلەن بويىپ، قۇيىپ، چېتىلەرنى شوشى جۈملەلەرنى يازغان: «شامى موندای عىبارەتنى كازىم بېك دەن ئوغرىلاغان، «كاشكى تەسەللىغىزگە تاتارچا يازساچى!» خاتا - ساواب جەدۋەلنى شولاي ئوق ئارقىلىق - تۇرقىلىق سىزىپ، تۈزەتلى قالىغان ياكىمىشلارنى تۈزەتسە چېتىشە يازغان: «ئۇنداغى خاتالار تۈزەتلىدى، يەنە موندان باشقا خاتالار بولسا غەجەب توغىل. آخماق شامى، ب... ساقال، بۇ تەدەر زور خەتە قالدردان. آخماق موللا ماتتانووننا قاراغاندا خاتا بىردە قالماسقا كىرەك ئىدى». ئېك آخرىنى بېتىدە «اوشال كلام شريف... نفع عبادالمسالمين اوچون... باصا اولندى» دېگەن سوزلەرنىڭ تىرەسنىشە يازغان: «تەسەجىق قلوچى موللاسىدا آخماق، باسشروچىنلارنىدا آخماق! مۇنۇڭ عىبارەتتىن كوررسىز: بۇ قۇرآن باسلىغان ئېكەن مۇسلمانلارنىڭ قۇللارنى فايدالانسن ئۇچىن، ئەمەمە خۇداي تەئالىنىڭ قۇللارنى فايدالانسن ئۇچىن دىيىپ بۇ عىبارەتتىن كورنەدە... الخ».

گەرچە آنۇڭ غۇمىنىڭ آخىرلىرىدا تابا ياكى باشلانۇپ كېلىگەن، ئىسلىنى جەدىدە خەتە تىنىڭ تارافىدىكى بولماسادا، ناسىرى ئىسكىمى مەدرەسەلەرنى ياراتقان، آلارنى ھەر ۋاقت تەتقىد ئېتە تۇرغان بولغان. نەجىب تۈنەرى آنۇڭ بىر يوعالغان مەكتۇبىدە گى «مەدرەسەلەر تەزەبىن ئۇخلاق ئۇچىن تەئسىس ئېتىلىگەن ئۇزۇنلار بولغا تېمىش بولسا، بىزنىڭ مەدرەسەلەر بۇ تىلەي خىلافتىچە ئۇخلاق بۇزا تۇرغان، ئورن بولۇپ كېتكەن» مەئاللىداغى

سوزلەرنى رىۋايەت ئىتە. ناسىرىنى ئىسكىن مەدرەسەلەرنىڭ پروگراممىلارىدا
 قەنەغە تىلىدىمەگەن: ئۇلۇڭلاردا ياكى قەنەلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، مائىتىق شىكەللىق
 نەبىرلەرگە نەھەممەيەت بېرىلۋون يازانمى ئىكەن. ۱۹ نچى عاسرنىڭ آخىرى
 يازاندا خۇكۇمەتنىڭ مەدرەسەلەردە ئورس تىلى ئوقۇتقۇچىسى ئىجبار ئىتۈۋى
 قازاندا زور تاۋىش ۋە غاۋغالارغا سەبەب بولغان بىر مەسىئەت. شىھاب
 مەرجانى بۇ ئىشكە ياتقىنى قازان ئورسچاننىڭ مەدرەسەلەرنىڭ ئوز ئىچلەرنە
 ئوقۇتقۇچى تاراقىدا بولغان. باشقا موللار ئىسە، باشلارنىدا كۆل بويى
 ئىكەنچى مەھەللەنىڭ سالەح خەزىرەت بولغانى حالدا، بۇ ئىشكە ئىچلەرنە
 بەلكۈل ئىسە چىيلاق بولغانلار؛ ئوقۇتقۇچىلاردا ئورسچاننىڭ مەدرەسەدەن تىشدا
 ئوقۇتقۇچى بولغان سۈرگەنلەر.

قازان بايلارى قارىشدا ناسىرىنىڭ ھېچ ئىھتىيارى يوق ئىكەن، چۈنكى
 ناسىرى قەنەغە بايلار تەلىمىگە سىن ياللاۋچىلاردا، آلاغا يارارغا، تىرىشەن
 سوزلەرنە «بەرخەمىگە» دىيۈچىلەردەن بولماغان ھەم بولا آلماعان، ئەمما
 ئوزلەرنىڭ بايقالغان مەدرەسە بولۇپ، ھەر ۋاقىت موللارنىڭ دا ئوزلەرنە
 تەلىمگە تۈتۈننا ئۆيىرىنگەن، تانار «فەرىغە» لەرنە، ئىسە بۇ، ئىپتىدائى
 كىتابلار يازۇچى يارلىق شەكرەننىڭ ئوزى مۇستەقىل تۈتۈۋى ئىلەتتە
 ئوشاماعان، كەيلىلەرنە ياراماعان. شۇنىڭ ئۈچۈن بايلار آنى «مەجلىس» لەرگە
 چاقىرماغانلار، چاقىرسالاردا ئۈچىنچى ۋە دورىنچى دەرىجەدەكى «سۇرى
 قۇرتلار»، «سوفىلار» رەتتە كەنە چاقىرغانلاردا. ناسىرى ئوزى دە مەجلىسلەرگە
 بارغا ياراتماغان. لاكىن شۇلاردا ناسىرى بايلارنىڭ ھەممەننە بۇتلىدى ئۇل
 ناچار كوز بلەن قاراماعان بولغا كىرەك. كالىندارلارنىڭ بىرىندە، ئۇل
 ئوتكەن زامانداغى مەشھور ئىشكە قازان بايلارنىڭ «تەزكىرە» لەرنى (قىسقاچا
 تەرجىمە لەرنى) يازىپ نەشر ئىتتى. شۇندا ناسىرىنىڭ «ئىنھام - ئىجسانلىق»
 بايلارغا ياتقىنى كوز بلەن قاراماعان كور بولۇپتۇ.

ناسىرىنىڭ زىيالىلارغا مۇناسىدە تەندەدە آرتق يىلتاق سىزلىمى. شول
 زاماننىڭ بارماق بلەن گىنە سانارلق بولغان يەش تاتار زىيالىلارنى، ئىسەن
 كىتابلارنى ئۇستىندە گىنە كورب بىلكلەرنى قارت تاتار مۇھەررىر زىيارەت
 ئىتو ئۈچن بەزەن مەخسوس نازانغا كىلىگەلەنگەنلەر. آلاز «مىللى خىسلەر»
 بلەن يالقتىلاب، ئىسكى دەورنىڭ بو بردەن بر مەدەنىيەت چراعىن نەق
 حاجىلەر كەبەنچ ناواف قارغا كېلىگەن شىكىللى كىلىب، آنىڭ بلەن «گوزەل
 - گوزەل سۇخبەت» ئىتونى ئۇمت ئىتسەلەردە، كۈنسىن آنىڭ ئىشىگىدەن
 ما ئوسىيەتكە ئۇشاشىن بر تۇيەن بلەن چەب كىتەرگە مەجبور بولغانلار.
 چۈنكى ناسىرى، بو يەشلەرنى كەبەننىڭ تاشلارنى شىكىللى ئوك سالىقن
 قابول ئىتكەن. آرالاردا نە زامانداشلق نەدە فىكىر برلىشىن بولماغانغا،
 سۇخبەت ھىچ بر واقت ئۇيۇشا آماغان. آلاز كىلىگەج ناسىرى ئىچىدەن،
 بو جۇدە تىكچ يەش جىلپىزەكلەر قاچقان كىتەرلەر ئىكەن، دىب كىنە كۈتب
 ئوترعان بولسا كىرەك. «زىيارەت» لەر حاقتىداعىن خاتىرەلەرگە قاراغاندا
 شولاي بولۇغا، ئۇشى. فالتىخ كىرىمى، مەسەلەن، آنىڭ «كۈكل كۈتەرلىك،
روح بىرلىك بر سوزن ئىشئە آمادىق» دى. آنى زىيارەتكە كىلۈچىلەر
آراسىندا «تەرەققى پەرۋەر» مەدرەسە شە كىردلەرنى دە بولالغان.

خاتىرەچىلەردەن برەو ناسىرىنىڭ «باستىرغان كىتابلارن شە كىردلەر ھەم
 بىرىكەشچىكلەردەن كۈبلەر ياراتىب ئوقىلار ئىدى» دى. موللار تان ھەم بىك
 ئوك نادان بولماغان بايلاردان دا قىزىقىن بىك آنىڭ ئەسەرلەرن ئوقىشقا
 ئىلەتتە بولغان. خالىق آراسىندا كۈبرەك آنىڭ خىكايە كىتابلارنى مەقبول
 بولب، آى باشلارنى ھەم تۇرلى نۇرۇشقا كىرەكلى مەلۇمەت بولغانغا
 كالىندارلارنى دا تارالغان. فەننى كىتابلارنى ھەم تاتار تىلىنە دائىر ئەسەرلەرنى
 ئوزاق ساتلەپچى جىلپ ياتقانلار.

ناسىرىنىڭ ئىك ياقن كۈرگەن كىشىلەرنى ئوزۇدەن ساباق ئوقۇچى
 شە كىردلەرنى بولغان. ئابىلىيەتلى شە كىردلەرن ياراتقان، قابىلىيەتسىز ھەم

يالقاولارن ياراتماغان. آچووي كىلگەندە شەكردلەرن ئۇرۇشما، لاكىن
 ھىچ بىر ۋاقت قىنماي ئىكەن بىك حاس شەكردلەرنى بلەن ئوزۇننىڭ ئۇيىنىدە
 چەيلەر ئېچىپ، گەبلەش ئۇترىدا ياراتقان؛ لاكىن مۇندى ئىياتىمات بىك
 آز كىتىگە ناسىب بولائىكەن. فەقىر شەكردلەرنىدەن ئوزۇننىڭ يازماتەسەرلەرن
 آقتا كوچىرتىپ، شۇنىڭ بەرابەرنىنە بەشلاي ئورسچا ئوقۇتتا ئىكەن؛ كۈنىنە
 سىگىز بىت يازغانغا ھەر كۈننى ئۈچ سەھەت ئوقۇتتا تۇرغان بولغان.

ناسىرىنىڭ ئىچىن، ئىچىن دوسلارنى بولماغان بولغا كىرەك. شولاي دا
 قازان كىشىلەرنىن قاي بىلەن بىلەن ئاشنالىغى بولب، ياقشى ۋە ياقىن مۇنا-
 سەبەتدە بولغان. جۈملەدەن بىرىنى قازان بايلارنىدان ۋەلى عىزىزە ۋەلىنى
 (شەمچى ۋەلى) نىڭ ئوغلى نىعمەتجان بىلەن دوست بولغانلار. بۇ كىشى شىھاب
 خەزىرەت مەدرەسەسىدە ئوقۇپ، چىبەرگىنە عاليم ۋە عىلم سۇپوچى شەكردلەردەن
 ئىكەن. آندىن سوڭ پىچەن بازار مەھەللەسىنىڭ مۇئەزرىنىچى، ئىسحقاق
 مۇئەزرىنى، بىلەن ئاشنالىقلىرى بولب، آنىڭ بىلەن آوللارغا چىب يۈرگەنلەر.
 بۇرۇنقى دەۋر يازوچىلارنىزدان غەلى چۇقۇرى بىلەندە ئاشنالىقلىرى
 بولغان. غەلى چۇقۇرى قازانغا كىلگەندە ھەر ۋاقت ناسىرىغا كىر بۇزاق
 ئولتۇرۇشالار، سۇجىبەتلەرنى تاتلىق بوللا، سىرلەرنى كىلىشە ئىكەن.

قازان قاتارلىرى آراسىندا، يارماق بىلەن ئىگنە سانارلىق بولسا، مۇھلىمسالاردا
 بولغان؛ جۈملەدەن بىرىنى سۇلەيمەن آيتىف بىلەن ئىبراھىم آرسلانفردى.
 قازان دان باشقا، چىتەدە آنىڭ مۇھلىمسالارنى بولغان؛ بولغا كىرەك،
 مەسەلەن، پىنزا گوبىر ناسىندا غۇسمان مۇسنا ئىلىف دىگەن كىشى يازغان
 خاتارلىرىدا ئانى «غائىبانە دوستەم، غائىبانە بۇرادەرنىم» دىيىپ آتى. لاكىن
 خاتارلىرىنىڭ مۇندەرجەسى ئەھمىيەتلىق توغرىدا، ئول ئۇيۇمىدەن كوبرەك ھەر
 تۇرلى كىتابلار تاوب، آلب چىبەرگىنە ئوتتەنە. ناسىرى آكار «شاھنامە»
 ۋە باشقا كىتابلار تاوب چىبەرگەن، بۇ كىشىنىڭ كىم بولۇن بىلەن آماق،
 مۇمىن ناسىرى سىرەك كىشى بىلەن يازشقان بولغا كىرەك؛ ساقلانغان قالغان

ساتىرىياللار آراسىدا آكار چېت كىشىلەردەن كىلىگەن خاتىلار آز كورنەنە.
 بولغانلارنى دا مۇندىرە چەسىز بولۇپ بىر تۈرلۈ ئىھەمىيەتلىق فىكىرلەر بەيان
 ئىتىلىگەنلەرنى يوق، كۆپىنچە بىرەنلىككەب ئوزنىڭ باستىرغان كىتابلارن
 چىبەرونى، ئوتسەلەر. آنڭ تۈرلۈ كىشىلەرگە يازغان خاتىلارنى بىك آز
 ساقلانغان. بىك كۆپ خاتىرەچىلەر قوللارنىدا بولغان مەكتەبلەرنىڭ رەكسە
 زاماندىكى ئىتولەردە آلب كىتەب، شۇندا يوعالب قالغانى بەيان ئىتەلەر.
 ناسىرى ئوزنىڭ فىكىر ۋە چىسىياتن خاتىلارنىدا يازارغا ياراتماغان. آنڭ
 مەلۇم بولغان خاتىلارنى ھەمەسنى دىيىرلىك قورنى ۋە آزمۇندە رەجەلى، بارنى
 تىك تونىتەر نەجىب مەحدوم قولداغنا آنڭ شافىداى ئەھمىيەتلىق فىكىرلەرنى
ئىچىنە آلمان بىر خاتى بولغان ئىكەن، ئولدا تەئەسسۇفكە قارشى زاىع بولغان.
 ئوز ئىلىندە قەدرى ۋە شوھرىتى بولماسادا، قازاندا ناسىرى دىگەن بىر
 تاتار يازۇچىسىنىڭ بولۇشى شاقى يراقلارغا چېت ئېلىلەرگەدە بارب
 ئىشىلىگەن. قەدىم، باقچا سارايدا آننى بىلىگەنلەر، عاسىرىنسىكى آننى
 كوتەرگە ھەم خالقا تائىترغا ترشقان، شول ئوق عاسىرىنسىكى، ئىجتىمال
 گۇلنارخانم، آرقلىق ناسىرىنى ئىستانبولدا دا بولۇچىلەر ھەم عئىبانە ئىجتىمال
 ئىتوچىلەر بولغان. قايسى، يىلىنىدەر، روسىيادا سەياھەت ئىتكەن، «ئىقدام»
 مۇخەررىرى، جەودەت بەى قازانغا كىلىگەچ، مەسوس آننى كورر ئوچن
 فاتىرن ئزەلب بارغان. ئول كىلىگەن واقتدا قەيىوم آبرى يالان آياق
بولۇپ، شول كىلىش قوناقنى قوبول ئىتكەن دىلەر. «آل فرانقە، تۈرك
مۇخەررىر ئە بىزنىڭ تاتارنىڭ بىقەسەب كامزوللى، يالان آياقلى مەسكىن
پازۇچىسى بىك قزق تەئسىر قالدىغان بولۇرغا كىرەك. «ناسىرى» دىگەچ
ئىندى جەودەت ئەفەندى، عۇسمانى يازۇچىلارنى شىكىللى «آلافرانقە»
كىيىگەن، زور ساقاللى، مەھابەت گەودلى بىر «پاشا» كورەم دىب قاراز
ئىتەب كىلىگەن بولغا كىرەك.

قەييەم ناسىرىنىڭ يازۇچىلىق تارىخى ۱۸۵۹-يىلى يىلان باشلانغان. شوشى يىلقى، ئول ئوزۇننىڭ بىرىنچى نەسەرى بولغان «مەجموع الاخبار» نى يازغان. ۱۷۳ يىلى، بو كىتابنىڭ مۇندەرىجەسى «سەھرى نەبى» گە غايىد بولۇپ، آنىڭ يازما نۇسخەسى كۆپ يىللار يوغالپ تۇرغاندا كۆرە، بارى ۱۸۹۵-يىلى يىلانغا ئاسلىغان.

۱۸۶۰-يىلى، ئورسچا ئۆيۈرە نوچى تاتارلارنى ھەم تاتارچا ئۆيۈرە نوچى ئورسلارنى كۆزدە تۇتىپ يازغان، «نەحو كىتابى» آتالغان، ئەسەرى يازىلىپ نەشر ئىتلى. شول ئوق يىلقى كىچىككە لۇغەت كىتابى (۹) بىلەن بىرلىكتە ھىكەمەتنى تايىمىيە قەندەن «بوش و اوقت» ئىسمىنى كىچىككە رىسالەسىنى باسلىپ چىغان. بو كىتابنى ۱۹۰۵-يىلى يىلان سولۇق تان تۈزەتپ «مەعارىف» تەكرار نەشر ئىتكەن ئىدى.

۱۸۶۷-يىلى، ئول «غەقايىد رىسالەسى» دىگەن كىتابنى باسلىغان. دەرسلىك ئىتپ يازغان، ۲۴ يىلى، بو رىسالە ۱۸۸۴-يىلى تەكرار باسلىغان. ۱۸۶۸-يىلى «قىرق وەزىر» ھىكەيەسىنى غۇسماننىڭ چاغان تەرجىمە قىلىپ باسلىغان. بو كىتاب خالق آراسىدا بىك مەقبول بولۇپ كىتپ، ناسىرىنىڭ ئوزى ئىسەن ۋاقتىدا دا بىر نىچە مەرتەبە باسلىپ، مەجموعەسى بو كۈنگە قەدەر سىڭىز تاپىق ئىتلىگەن. «ناسىرىنىڭ سىمىنارىيە» دە ئوتتۇن دەۋرىدە يازغان ئەسەرلەرى مەنە شوشىلار.

۱۸۷۱-يىلى ناسىرى كالىندار چىھارا باشلىدى. شول يىلان باشلاپ ۱۸۹۷-يىلىغا قەدەر، ۲۴ يىلى، ئول كالىندار چىھاردا دەۋام ئىتتە. بارى نىك ۱۸۸۶، ۸۷ ھەم ۹۵-يىلى يىلانغا، نى سەبەبىدە ندر، كالىندار نەشر ئىتلى قىلغان. ۸۶-يىلى نەشر ئىتلىمە ۋەننە ئىجتىمال ناسىرىنىڭ قاتىرىدە ۱۸۸۵-يىلى يىلان بولغان يانغىن سەبەب بولغاندىن. ناسىرىنىڭ كالىندارلاردا يىلان يىلانغا

تەكرار ئېتىلە تۇرغان عادى كالىندار مەلۇماتىدىن باشقا، بىك كوب تۇرلى مەسىئەلەلەرگە عانىد فايدالى ھەم قىزىقلىق مۇستەقىل مەقالەلەردە دەرىج ئېتىلەب، آلا زاماناسىندا، سۇنغىراق دەورنىڭ «مىر آت» لارى شىكىللىنى، ئەدەبىي ۋە فەننىي ژورنال ئورنىدا تۇرغانلار. شول ئوق ۱۸۷۰ ۋە ۷۱ نچى يىللاردا ناسىرىنىڭ باشىدا تاتار تىلىدە گەزىتە چىمارو ئېكىرى بولغان. بىرىنچى يىل كالىندارنىڭ آخىرىدا، ئىمىلانلار رەتتە بىز بىو ھاقتا توبەندەگى سوزلەرنى ئوقىمىز: «بىو كالىندار شايدە ۷۲ نچى يىلغا ھەم چىقسا كىرەك. آلا تەعالە ئەجەلگە مېھلەت بىرسە، مۇكار ئوخشاش دەخى تاتار تىلىدە گەزىت باسقىزىت بار. لاكىن خالىقنىڭ رەعبەتى نىچىك بولر. ئوقىغا زەۋقە ئىب قول قويۇچىلار تاباسا، تەمام خەزىلە ئىب جىتەككە چ، ئول گەزىت چىمار آلدندىن خالىق مەلۇم ئىتىلار ئېدى». ناسىرىنىڭ گەزىتە چىمارغا تەۋجى ھاقتا آنىڭ شوشى ئىمىلاندىن باشقا بىزنىڭ قولتۇزىدە آرتىق مەلۇمات يوق. «اللا ئەجەلگە مېھلەت بىرسە دە»، «خالىقنىڭ رەعبەتى» بولماسلىق بواب، «ئوقىغا زەۋقە ئىب قول قويۇچىلار» بولماقچى كورنىب تۇرماغانامىز، ئەسلى يوقسا، تەشەببۇسئىنە كورۇشۇپ دە خۇكۇمەت رۇخسەت بىرمەگەنگەمىز — ھەر ھالدا ناسىرىنىڭ «گەزىت» ئى بىر خىيال كىلىش كەنە قالغان.

۱۸۷۲ نچى يىلى كالىنداردا ناسىرىنىڭ ئوستىر يالىفدان تەرجىمە ئىتىب قىسقارتقان، روسىيە تارىخىغا ئىدى، ۲۷ بېتلىك ئەسەرنى تىركەپ چىققان ئىدى.

بىو رىسالە ۱۸۹۰ نچى يىلدا «زەبىدە مى تواریخ الروس» ئىسمىندە آىرم كىتاب بولب باسلىدى. آنىڭ ھاقتا ناسىرى ئوزى «تەۋارىخ قەندە قىلمىز ئوزە ۋە ۋەل زۇھور ئىتمەش بىر تەزكىرەدر» دى.

۱۸۷۲ نچى يىلدا ئول مەشھور شەرق رومانلارندىن «ئەبۇ غەلى سىنا» قىسسسىن غۇسمانلىچادان تەرجىمە قىل تەمام ئىتىب آققا كورمىز. بىو كىتابنىڭ سەرلەۋھسى شوشىلاي: «ئەبۇ غەلى سىنا دىمەكلە مەشھور تەخەببۇلاتنىڭ تەرجىمەسى. بىر مۇقەددىمە، دورت خىيال ۋە بىر خاتىمە ئوزە تابىع ئىتىلدى».

تەرجىمە ئىتوونىڭ سەبەبىنى سۆيلىگەندە مۇتەرجىم: «ئۇشبو ئەبوعەلى سىنا قىسسسى ۱۲۸۱ (۱۸۶۴) سەئىدە قازان ئەھالىسىندەن بىر آدەمنىڭ ھىمەتتى بىلەن بىر مەرتەبە تاج قىلمىش ئىدى؛ لاکىن عىيادەتندە غەرب وە فارس سوزلەرى كۆپلەك سەبەبلەن ئەلحال تەرجىمە سىنە شروع ئىتەم» دى. «ئەبوعەلى سىنا» كىتابىنى بىرىنچى تابىر ۱۸۸۱ نىچى يىلدا باسلاپ، ياكادان ئۈچ باسماقنى كۆتەرە.

۱۸۷۳ نىچى يىلدا «خىسابلىق» سەرلەۋجەسى بىلەن ناسىرىنىڭ خىساب دەرسلىگى باسلاپ چىغا. باشدا ۵۲ بىتلەن بولۇپ، ئىككىنچى باسماقنىدا (۱۸۹۹) زورا ئىتەپ ۸۵ بىتلەن ئىتەپ باستىرۇلا. بۇ كىتابنى خاقىندا مۇئەللىپ «بالالارغا تەئەبىيىلىك ھەم خىساب ئۈچۈن روس يۇرتىدا، تىلەندە، ئۇشبو قەندە ئەۋۋەل مەرتەبە زۇھور ئىتمىش بىر فايدالىق كىتابىدۇر» دى.

چىتەشنىچى يىللاردا ۱۲۰ بىتلەك «تاتارچا - روسچا لۇغەت كىتابى» باسلاپ چىغا. ۱۸۷۸ نىچى يىلدا «نەمۇنە ياكى ئۇنۈمۈزەج» ئىسىملىك ئۇسۇل تىلنىڭ گرامماتىكىسى يازۇلا. لاکىن ۱۸۰ بىتلەن بۇ ئەسەرنىڭ باسماقنى ۱۲ يىللار كىچىگى، ئۇل ۱۸۹۱ نىچى يىلداغىنا دۇنياغا چىغا. شۇل ئوق ۱۸۷۹ نىچى يىللاردا ئىدىنى ناسىرى «فواكە الجىسا» سىن يازا باشلاپ، «قىرق باقچا» نى باسارغا ئەزىزلى. «فواكە الجىسا» نىڭ قىسقارتىلغان نۇسخەسى شىكالىنى بولۇپ، آنىڭ پىر بىلۈدىيەسى بولغان «قىرق باقچا» ۱۸۸۰ نىچى يىلدا باسلاپ چىغا.

۱۸۸۲ نىچى يىلدا ناسىرى - شەرقنىڭ مەشھور ئەخلاقى ئەسەرلەرنىندەن «قابوس نامە» نى تاتارچاغا تەرجىمە قىلىپ باستىرۇ. كىكاوس ئىسىملىك خۇراسان پادىشاھىنىڭ ئوغلىغا يازىپ قالدىغان نەسىھەتتەرىنى نورمانىدا تەرتىپ ئىتلىگەن بۇ ئەسەرنىڭ آسلىنى فارسچا بولۇپ، ناسىرى آنى غۇسەلنىچى آرقلنى تەرجىمە ئىتكەن. قازاننىڭ مۇسەشرىق خانىلارنىدان كۆلنار خانم «قابوس نامە» نى روسچاغا تەرجىمە قىلىپ، ۱۸۸۶ نىچى يىلدا نەشر ئىتلىگەن ئىدى.

۱. شول ئوق ۱۸۸۲ نچى يىلدا ناسىرى «جواهرالحكايات» ن يازىپ تەمام ئىتە. «جواهرالحكايات واللطائف» آتالغان ۱۳۹ بېتلجى، بو كىتابداغى حىكايەلەر ئىمام، سىرتى نىڭ «ئىسراجىلىس»، نەن ھەم «دەرت الناصحىن» كىتابىدىن آلئىب جەمەق ئىلغان. آنىڭ باشىدا مۇئەللىف «تاكى دوستلار نما يالغىز ۋاقىتلارنىدا مەساحىب ۋە ئىسراجىلىس، بولغاى، ئوقۇپ قىلىدا آلوجىلار كۆكرەكلەرى، نور ئىلەن تولغاى» دىيىپ يازا. بو كىتاب برنچى تابىق ۱۸۸۶ نچى يىلدا باسئىل، ۱۰۱۰ يىل ئىچىدە دەرت مەرتەبە تابىق ئىتەل. ۸۰ نچى يىللاردان ناسىرىنىڭ ۱۴۰ يىل دەۋام ئىتەن ئىككى فۇعالىيە تلجى ھەم جىمەشلىق يازۇچىلىق دەۋرى باشلانا. بو دەۋرىدە، ئول ئىفراىت كۆب ئىشلى، ئەسەرلەرنىڭ ئىككى كۆب قىسەن، شوشى سوكھى ۳۰ يىل غۇمرى ئىچىدە يازا ھەم باسئىرا ئەبترىك قار تايغان ساين آنىڭ دەرتى ئوسە، فۇعالىيە تى آرتا. بۇ دەۋردە بىك ئىش، بر يىل ئىچىدە (كالىنىدارلارنى دا قوشب ساناغاندا) ۲ - ۵ شەر كىتاب باسئىلا.

۱۸۸۴ نچى يىلدا كىچىككەنە «ئەخلاق رسالەسى»، «مۇختاسار تەۋارىخ ئەنبىە» ھەم ناسىرىنىڭ ئىككى زور ئەسەرلەرنىدەن برىنى بولغان، ۶۰۹ بېتلجى «فواكە لىجلىسا» باسئىل چىاللار. «فواكە لىجلىسا» نىڭ تەشنىدا، شوشى سوزلەر يازلغان: «مستطرف وروض الاخيار» كىتابلارنىدان انتىخابا» تاليف قىلىنوب قرق روضە ئوزەرتنە مەرتەبە دەل لرنىڭ قىلار بن احيا قىلور بر كىتابىدە ۋە عبد القىوم .لا عبد النصير او على نىڭ قىلم فقيرانە سەن جىر يان ايتەش بر اثر در» بو كىتابدا دۇنيا ۋە تۇرمىشنىڭ ھەر بابى، ھەر نەرسە سى تۇرىنىدا شەرق عالم ۋە جە كىملەر نىڭ فىكىرلەرى، بۇتنى ئەبىر خانىدا ئىسلام شەرقىدە گنى عىام فۇقتائى نازارنىدان مەلۇمەت جىيىلغان، بو ياقىدان قاراعاندا «فواكە لىجلىسا» بر تۇرلى «ئەنسىكلوپىدىيە» تۇرلى. ئىككىنچى ياقىدان بو ئەسەردە شەرق عالمىدە تارالغان بىك كۆب ۋاقى حىكايە ھەم آنىكىدوتلار (مەزەكلنى حىكايەلەر) جىيىل شونىڭ ئوستىنە ناسىرى

ئوز تارافندان تاتار آراسندا خالق تلىندە يورگەن آنيكدوتلارنى ھەم خالق ئەدەبىياتى نەمۇنەلەرنى دە ئۆستەگەن. بۇ ھىكەيەلەر ھەر بىرىنى ئوز ئورنىدا، سويلەنگەن فيكرلەرگە مېسال يوزىندەن، كىتىرىلەلەر.

۱۸۸۷ نچى يىلدا «ئوتۇز ۋە ۋەز» دە باسئىلا. بۇ ۋەز دېچە ۋە ۋەز كىتابىنىڭ مۇقەددىمەسىدە ئەيتىلگەنچە، ئۇل «رەۋىۋەتەلعلما»، «تەبىئە الغافلین» «ظرىقە محمدىيە» شىكالى ۋە ۋەز كىتابلارندان ئىنتىزىج ئىتىلىپ، قەيىمىنىڭ آتاسى تارافندان يازۇلا باشلاغان، لاكىن ئەسەر تەمام بولماسدان ناسىر موللا ئولب كىتكەن، ئولگەندە ئوللارنى ۋە ۋەز بىلەن ۋە ۋەز ۋە ۋەز گە آنى تەمام ئىتەرگە ۋە ۋەز ئىتىپ قالدىغان ئىكەن. آتالارنىڭ ۋە ۋەز باشىدا ئىككى توعان بىرگە لەش، كىتابىنى آخۇرنا ئىرىشەرگەنلەر، كىتابىنىڭ باشىدا ئىجتىھاد ۋە تەقلىد خاقىدا مۇلاخىزا بولۇپ، تەقلىدزەم ئىتىلىگەن. ۱۸۸۹ نچى يىلدا ۲۴ بېتىلى «قواعد قرائت روس» رسالەسى باسئىلا. بۇ كىتاب ۴۹ دەرسكە بولۇپ مۇئەللىپنىڭ ئەيتىۋىچە، آنىڭ بويىنچا ئۆيرەنگەندە «بىر دە بىلى تۇرغان كىشى ئىللى كۇندە روسچا ئوقۇيلىر».

۱۸۹۰ نچى يىلدا ناسىرىنىڭ «زېدە من توارىج الروسى»، «اخلاق رسالەسى كىرى» آتالىپ يورتىلە تۇرغان ۳۹ بېتىلى، «ظرىقە محمدىيە» دەن آلتىپ يازغان ئەخلاق دەرسلىكى ھەم، «ئىصطلاحات جغرافىيە» دىگەن ۷۴ بېتىلى جغرافىيا دەرسلىكى باسئىلا. بۇ سوگەمىنى خاقىدا ئول ئوزى «تەلمۇزە جغرافىيە فەندە، ئوۋول مەرتەبە زۇھور ئىتمەش ۋە غايەت مۇقىد بىر كىتابدر» دى. ئەخلاق رسالەسى نىڭ ئىچىدە «فروض معتقدات رسالەسى» ھەم احاديث قدسىدەن موعظەلەر دىگەن ئىككى مۇستەقىل بولۇپ، بۇلاردىن ۹ بېتىلى موعظە قىسمى غەرەبچە يازغان.

۱۸۹۱ نچى يىلدا نەمۇنە ياكى «ئۆنۈمۈزە ج ھەم» تەربىيە كىتابى باسئىلا كىچىككەنە قولدا ۳۳ بېتىلى بولغان بۇ سوگەمى رسالە نىڭ مۇندەرجەسى غەيرەتلىق ۋە ھىكەيەلەردەن ھەم نەسىجەتلەردەن غەيرەتلىق. ناسىرى ئوزىنى «ابجك

تائب بترگه ج، بالالارعا ئوقۇتۇر ئۈچۈن بىر فايدالى كىتابچىقدىر» دىيىپ تەقدىم ئىيتە.

۱۸۹۲ نچى يىلدا «تاسنىف وە ئىملا قاعىدەسى» بەيانددا «تخايىس» دەن آلمان «قواعد كىتابت»، آگرانومىيە (ئىگىنچىلىك وە باقچاچىلىق) دان بەھس ئىيتە تۇرغان «علم زراعت» ھەم «لەت روس» ئىسىمىدە ۲۶۷ بېتىلى ئورمىچا - تاتارچا لۇغەت كىتابى باسئىلار. بو سوگھىسى خاقاندا ناسىرى «تلمۇزە ئەوۋەل مەرتەبە تاسنىف قىلغىن بىر لۇغەت كىتابىدۇر» دى.

۱۸۹۳ دە، آشالار پىشەرگە ئۇيرەتە تۇرغان، «ارشاد الاطبخة الى استحضار الاطعمة» آتلى رىسالە باسئىلا. بو كىتابنىڭ تىشىنا «قاعدە چە طعام باضرلەمك بىياندە بىر فندىر. عبدالقيوم عبدالناصر اوعلى نىك آمار اجتھادىيەسى» دىيىپ يازغان. كىتابنىڭ باشندا مۇئەللىپ بىسىمىلا وە تۇغىلاردا ناسوڭ، شوشى سوزلەرنى يازا: «... و بعد معلوم اولاكە اوشبو ... رسالەمىز بلا تىقتىر وبلا اسراف تركلك قىلغۇچى افندىلارمىز گابرتەز- كىرەدۇر. البە اوشبو رسالە قولنىكزىدە بولوب بوكون ئى نەرسە پىشرايم دىيىپ، اويلاپ تۇرغۇنچە قاراپ مضمونى بلان ەل قىلسانكىز ھىر كون طاطلى و آرزانلى طعام آشاماقنىز مقرر دۇر».

بو كىتابنىڭ ئۈستىنە «جزء اول» دىيىپ يازلسادا، ئىككىنچى جۈزنى چىقماغان ھەم يازلماعاندا بولغا كىرەك.

۱۸۹۴ نچى دە «خواص نباتات»، «منافع اعزاء» ھەم «جغرافىيە كىبرى» نىڭ نىڭ بىر نچى جىلدى باسئىلا.

«خواص نباتات» نىڭ بۇتن ئىسىمى بولاي: «گۈلزار و چە مەنزىر يەغنى ئولە نىك وە چە چە كلك. خواص نباتات بىيانددا بىر كىتابدۇر...». بو كىتاب ئولە نىلەر بلەن داۋالانو خاقاندا بولوب ۱۸۸۵ نچى يىلدا ئىككى ئورس ئەجىزا خازنەچىسى تارافىدىن يازغان. ناسىرى ئىسە بو كىتابنى تاتارچا لاشرعان

ھەم تاتارچا ئولەن ئىسىملەرنى تابو ھاقىقىدە بىك كۆپ ئىجتىھاد سارغى
 ۋەلىمان. بو كىتاب ھاقىقىدە ناسىرى ئوزۇن: «تايىقىقا حاجەت تۇشۇرمەينچە
 ئورماندا ۋە باقىچا كىدا دەۋايى ئولەنلەر بلەن شىفا تابماق ئۇچۇن عايەت
 مۇقىد بىر كىتابىدىر. كەزىلىك تىلمىز دە ئەۋۋەل مەرتەبە زۇھور ئىتتىدى» دىيىپ
 ئەيتتە. «منافع اعضا» آنا تومىيا، فونىيالوگىيا ھەم خىفىزى سىجەت دەن بەخس
 قىلا تۇرغان بىر رىسالە، بولۇپ، ئەمەن بۇرۇن، تىب كىتابلارنى بلەن كەنە
 فايدالانۇپ يازغان. شوشۇ ئوق رىسالە ۱۸۹۴ نچى يىلى كالىنىدار عادا
 قوشۇلۇپ باسلىغان ئىدى.

۱۸۹۵ دەن «مجموع الاخبار»، «لەھجە، تاتارى» آتالغان تاتار تىلى ئۇچە ئىشنىڭ
 ۲۶۶ بىتلنى بىر نچى جىلدنى، «ئۇنوزەج» (تاتار تىلىنىڭ گرامماتىكىسى) ھەم
 «علم ھندسە» باسۇنلار. «ئىلمى ھەندەسە» كىتابىنىڭ خاتىمەسىدە بىز
 ئوقۇيمىز: «مۇقىدە لىسانىزە كىتابىدا كان فونلاردىن مىثالا: تۈارىخ فوندىن قىسسىنى
 ۋە تۈارىخ روس جىغرافىيە فوندىن اصطلاحات جىغرافىيە ۋە جىغرافىيە كىتابى
 تىرىخ ۋە خىفەت فوندىن منافع اعضا خىفەت فوندىن زىرائەت ئىلمى ۋە
 ۋە تىنىف فوندىن قۇۋەد كىتابىت ئىلمى نىباتات فوندىن خۇۋس نىباتات ۋە ئىلم
 ھىسابدان ھىسابلىق شىكىللى بىر كىتاب يازۇپ ۋە تىب قىلدۇرۇپ اون يىل
 مۇتتەدە بالالار او قۇتۇپ تىجىر بەمدىن منىفەتى ما ئولۇندىن زىيادە كورۇندى
 يازۇ تانور تانماس بىش يىل مۇتتەدە قۇۋەد كوتارۇپ يوركان بالالاردىن
 كوبراك آچولمانى ھىس قىلدى. ئىلمى اوشۇ ۋە تىجىر بەمدىن ھىس قىلنىش
 منىفەت كاسرۇدا بو دۇفە ھندسە فوندىن قۇۋەد بىضاعتىدىن قىلىپ بىر كىتاب
 يازماغە مبادرت قىلدىم - مۇندىن فونلاردىن ھىس جىغان بالافونون ئىلمى كەنە
 توشۇنور البتە. ھىسۋا ئىلمى ھندسەنىڭ. جىمىع فونون ئىلمى كا فونون ئىلمى
 فايداسى كۈبلىكى ظاھىر دىر.»

۱۸۹۶ دا «افسانە، گارخ ۋە قىر جان» ئىسمى «ئەلنى لىيە» خىكايە لىرى
 تىپىدە گى خىكايە، «قۇۋەد لىسان العرب» ھەم «أحوال سكران» باسۇنلا. «قۇۋەد لىسان

«الەرب»، «بدان»، «قواعد الاعراب»، «عوامل»، «انموذج» شېكىللى ئىسكى مەدرە-
سەلەردە ئوقۇتۇلغان سارف-نەحو كىتابلار ئىدىن جىيىپ چىقارغان بولسا،
كىتاب بولۇپ، ناسىرىنىڭ ئوزۇنە يتۈرۈنچە «سودە گەر بالالار ئانا آرزاماندا، بو
ئېكىنى قەندەن عىبارەت فەھم ئىتەرلىك قەدەر آكلاماق ئۈچۈن» يازغان.

ئوزۇنى «ئەحوال سۇكران» دىيىپ يۇرتتە تۇرغان كىتابچىنىڭ تىشىنى باسما
ئىسمى «ئىسرىكلىك حاللەرى» بەيىنىدا عىبەرەت نامە، يەنى ئىسرىكلىك ئىچكىن
كەشكىگە ئوكت نەسىھەت وە عىبەرەت. شۇندا ئوقۇق بىز توبە، دەگىنى سوزلەرنى
ئوقۇيۇپ: «اوشبو ابيات بر بىچارە عاجرنىڭ اچىلىكىدىن بىزار بولۇپ موندان
يكرمى بىش يىل مقدم انشا قلمىش بىت لرى در املا و تصنيفندە عروض
قاعىدە سەنە كوپ توغرى كىلما سە دەوزنى دورت مرتبە مفاغىلن فەولن وزىندە
بولماق اوزە بىلكە بەض اوروندىە ناقص رايك بولۇپ اوكت نصيحت و غبرت
نى مشتعل بىت لردر». ناسىرى ئىسرىكلىك بلەن كۆرەشكە، زور ئەھمىيەت
بىرگەن؛ اوشول ئوقۇق بەيتلەرنى، ئول دىوارغا قاداقلانۇ ئۈچۈن آيرىم بر تاباق
كىيەزگە دە باستۇرۇپ چىقارغان. «احوال سۇكران» ئىسمىندە آنىڭ تاغىن بر كىچىك
رىسالەسى، بولۇپ ۱۸۹۶ ئىچى يەنە قەدەر ئوك تارالب بىتكەن؛ بو سى ئىحتىمال
۱۸ ئىچى يىلى كالىنىدارنىدا باسماغان نەسىرى مەقالە سىنىڭ غەينى بولغاندىر.

«لەججە ئى تاتارى» نىڭ ئىككىنچى جىلدى دە ۱۸۹۶ ئىچى يەنە قەدەر باسماغان
يەنە ناسىرىنىڭ «ئىچىك ياكى ئەلفى» ئىسمى بىر ئەلنىبا كىتابى بولغان.
قايسى يىلدا باسماغان مەلۇم بولمايدۇ. بو رىسالەنى ناسىرى ئوزۇنى «ياكا
ئىمان شارىتى نەسەبىيە قىلسا ۴۵۵ جانىز» دى.

۱۸۹۸ ئىچى يىلدا «جەرفايى كىيىر» نىڭ ئىككىنچى جىلدى، ۱۸۹۹ دى ئۈچىنچى
جىلدى باسما. ۱۹۰۰ ئىچى يىلدا ئىسە ناسىرىنىڭ آقتىق كىتابى بولغان «سنايىع
غىلغانىيە» چى. بو كىتاب گالۋانۇ پلاستىكا يەنى ئېلېكتىرىك بلەن آلتىلان
۴۵۵ كۆشەلەنەنە غەيدىر.

ئوزۇننىڭ ئەسەرلەردىن باشقا ناسىرى تاغىن بىر نىچە نەرسە باسماغان

۱۸۹۶ تېجى يىلدا، ئۇل «ئىھلازات» ئىسمى بىلەن ئوزۇننىڭ شول يىلى قەدەر باسلىغان ھەممە ئەسەرلەرنىڭ «ئەسامى كۆتۈپ» نەشر ئىتكەن. ۱۸۸۰ دە ئوزۇننىڭ ئاتا ھەم ئانا يىغىندىسى كورسەتە تۇرغان «شەجەرە» لەرنى تاش باسمادا باستۇرۇپ چىقارغان. بۇ شەجەرەلەرنىڭ ئانا يىغىندىسى بولغانى. تۆب بابالارنىڭ ئانى بىلەن «شجرۋىزاقىيە»، ئانا يىغىندىسى بولغانى «شجرۋى حىسنىيە» ئاتالا. غۇمومەن ناسىرى ئوزۇننىڭ نەسلى — نەسەبنە زور ئەھمىيەت بېرىگەن. شەجەرەلەردە بىز شوشى سوزلارنى ئوقۇيمىز: («حىسنىيە» دە): «شجرۋى حىسنىيە جىمەھاھى عبدالقىيوم و عبدالقوى ابنا ملاء عبدالنصار الشردانىينە بزدان صونكىمى نىسلىر كا تىزكەرىھى ايچون جىمى قىلوب باصردىم عبدالقىيوم ملاء عبدالنصار اوغلى بىزنىڭ نىسلىدىن مەنم كەك بىر اجتەھاد اياسىمى آدم چىلوب يىنە آرتدىرىنە الى يوم القىيام نىسلى جويالماس ايدى».

يەنە ناسىرى تاراقىندىسى باسلىغان پەيغەمبەرلەر شەجەرەسى دە بولغان. لاکىن ئانى ئوزۇننى قازاندا يوق ۋاقتدا ئورلاپ باستىرغانلار. «شەمابل» لەر رەتلىدىن سائىلا تۇرغان مەلۇم «تۆبى يىچى» ئىھتىمال شولدىر. بۇلاردىن باشقا تەئەسىرى، ئوزۇن تەسىرىدىن بولغان «نصاب الاحستاب» ئىسىملى بىر كىتابنى ئوز مەسارىفى بىلەن باستىرغان.

ناسىرىنىڭ ئىككى سوڭمى ئەسەرى بولغان «مفتاح القرآن» ئاننىڭ ئاخىرى غۇمىرىدە بىك، تەرتىبى، بىك كۆپ ھىزمەت ۋە كۆچ سارفى ئىتتىپاقى ئىشلەگەن ئىشى بولغان. لاکىن بۇ كىتاب ئاننىڭ ئوز ئىسەنلىگەندە، ئوزىدىن سوڭىدا باسلىغان.

يەنە ناسىرىنىڭ غەلى چوقرىغا «مىن آلالا تەسە «رىج المىجىب» نى تۈركىچە دە ئەيلى نەدرمە كىچى بولام» دىيىپ سۆيلىگەن رىۋايەت قىلار. لاکىن ناسىرىنىڭ بۇ ئىشى وجودكە چىقماغان بولغا كىرەك.

ئاندىن آرى ناسىرىنىڭ كىيەھەزەلەرىنى آراسىدا ئاننىڭ ئوز قولى، ئوز ئىسلى بىلەن بازلىغان «مىك دە بىر كىچە» خىكايەلەرنى ئىسلى بىندەگى بىر خىكايەلەرنى كىيەگى تاپلىدى. كىيەك نىڭ باشىدا «جىز ئالت» دىيىپ قويغان ھەم

۲۳ يېتەن آرتق دەوام ئېتىم، تۇقتاب دەفتەردە آق كىيەزەلەر قالمان، بو
 خىكايە مۇستەقىل بولاراق باشلانا، ئۇل نېنىدى كىتابنىڭ ئۈچىنچى جۈزى
 بولغاندىن بېرىدۇ. يەنە ناسىرى قەلىمى، ناسىرى تىلى بىلەن يازماغان. نېنىدىر،
 زور نامە غاوم بىر سوعش كىتابنىڭ باشىز ھەم آقتەسىز قالن بىر كىسە ئى
 تابىدۇ. ئىچتىمال ناسىرى آنى بىر بىر يازما نۇسخەدەن ئوزنىڭ شەكىلدەرى
 آرقىلى كۈچرتب آلغان بولغاندىر. مەنە شولاردان باشقا ناسىرىنىڭ يازغان
 ھەم يازارغا ئويلاغان كىتابلارنى بولۇپ مەلوم توگىل. ئورسچا باسلىغان
 ئەسەرلەرنى خانداندا آيرىم مەقالە بولغاندا، بو ئورنىدا آلارغا تۇقتالماق.
 ناسىرى ئوز غۇمىرىدە بىك كۈب يازغان، بىيك «چىمشلى» يازوچىلاردان.
 آنىڭ يازغان ئەسەرلەرنىڭ باسلىغانلارنىڭ غەنا بىت چىسابى كالىندارلارن
 ئىسە بىلەمەگەندە ۴۰۰ يېتەن آرتىراق. كالىندارلارنى ئوزى ۱۴۲۸ يېت
 چىقلا.

ناسىرى نېنىدى يازوچى بولغان دېگەن سۇئالگە، ئۇل بىر نەسىكلۈ بىدېست
 بولغان دىب جاواب بىررگە، تورى كىلە. آنىڭ ئەسەرلەرنى، آراسىندا دىنى
 كىتابلاردان باشلاب خالىس ئەدەبى خىكايە كىتابلارنا خەتلى بار. شولارنىڭ
 ئىكىنچى آراسىندا ئەنواع تۇرلى ئەمەلى ھەم نازارنى فەن وە بىلملەرگە دائىر
 ئەسەرلەر كۆرە. بو ياعنى بىلەن قەيىوم ناسىرى بىزگە چەنای ئەدەبىلەرنىدەن
 مېرغەلى شىرنەوايى يا كى، سوگەن زور يازوچىلاردان ئەخمەد مىدخەت
 شىكىللى يازوچىلارنى خەتەرلەتە. ئەوايى ئوز غۇمىرىدە شولاي ئوق ھەر
 تۇرلى بابدان ئوتۇزلاب كىتاب يازغان بولسا، ناسىرىنىڭ يازغان كىتابلارنىڭ
 سانى قىرقتا تولا.

ناسىرىنىڭ تۇرلى بابدان يازغان ئەسەرلەرنى ماخسوس مەقالەلەردە
 تېكىشۈرۈلگەنچەك بولغاندا، بىز مۇندا آنىڭ نەقىس ئەدەبىياتقا تەئەللىقلىن
 ئەسەرلەرنى خاقتىدا بىر نېچە سوز ئەيتىپ كىتەرگە تېيىش تىسابىز.
 ناسىرى فى نەقىسە بىر ئەدەبى، بىر شاعىر توگىل. آندا شىعورى بىر

قوۋەت، برفىتەرات يوق؛ مۇڭگار كىرەك بولغان حىيال قوۋەتى آندا
 شولاي - 'وق كورنى. لا كىن، ئول نەفيس ئەدەبىياتنىڭ نازارى ياعن،
 بۇرنى شەرق ئەدىبلەرنى نۇقتائى نازارندان قاراب بولسادا، آڭلاغان؛
 بىز مۇنچى آڭنىڭ «قوا كە الجلساء» داعى ئەدەبىيات ۋە شىعر بابىدا
 سۇيەلەنگەن سوزلەردەن كورەبىز. شولاي ئوق، ئول تاتارنىڭ بەغزى بىر
 ، ئۇنىڭ ياتقان ئەدەبى شىعرى ئەسەرلەرنى (مەسەلەن غەبىلجە بىبارلقاندالى
 شىعرلەرنى، چەي ھەم كىيان بەيتى شىكىللى پارچالارنى) ھەم خالىق
 ئەدەبىياتى ئەمۈنلەرنى جىيىب ئوزنىڭ «قرق باقىچا» ۋە «قوا كە الجلساء»
 سۇنما دەرىج ئىتكەن. ئەمما تەرجىمە قىلىپ باستىرغان خىكايە ۋە قىسسالىرىنى
 كىلسەك، بىز آڭنىڭ تەمامەن بۇرنى شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مەفتونى ئىكەنلىكىگە
 كورەبىز. لا كىن، ئول شەرق ئەدەبىياتىنىڭ داھى ئەسەرلەرنى آلب
 تەرجىمە ئىتمەگەن، ئول زامانداغى تاتار ئوقۇغچى عاممەسىنىڭ آڭلاندای
 بولغان ئىكەنچى دەرىجە دەگى خىكايە ۋە قىسسا كىتابلارنىغا ئالمان. بۇيك
 شەرق شاعىرلەرنى، ئەدىبلەرنى ھەم آلارنىڭ داھى ئەسەرلەرنى بلەن، ئول
 يا ئىسە تانىش بولماغان، يا كى آلارغا ئەھمىيەت بىرمەگەن بولغا كىرەك.
 ناسىرىنىڭ ئوزىدەن چىعارب يازغان شىعرى - ئەدەبى ئەسەرلەرنى
 يوق. ئول پرافىسىيائال نازم تىزىچى توڭل. شولاي، تاشىنا يازغان
 سوزلەرنىڭ قاراماسدان يوعارۇدا سۇيەلەنگەن، ئىسر كلك خاقىداعى كۇيلى
 ئەسەرنىڭ آڭنى ئوزى قاراندان يازغان بولۇپ ئىختىمالى بار. خاتىرە.
 چىنلەردەن برەو (غەبىدوللا كە چىپىرى) آڭنى يەش ۋاقتىدا قازان خالىق ئەقىد
 ئىتب يازغان (ھەم باسلىغان) «جىيىن» ئىسەندەگى كۇيلى بىر ئەسەرنى بارلىق
 رىۋايەت ئىتە ھەم شۇندان توبەندەگى بەيتلەرنى كۇچۇرە.

«باردر بىر نوع خلق سەن آنى چو حور آنا»
 «ئشى يوقدر، آشى يوقدر تۇرغانى صوغان سانا»

«ئوشبو نوغ كشيلىرنىڭ ئورنىدىن بىچەن بازار»

«بو كشيلىرگە ئىيەرسە سۈفۈى ھەم موللا آزار»

ئىمزا سز نەشر ئىيتلىگەن بو كىتابنىڭ ناسىرى نىقى بولب بولماون تە حقىق ئىت بولمى. ئەدەبىيات باپىدا كورنە ھەدە، ناسىرى يىدە نە فاقەت زە وقى (эстетический вкус) بولمى بولماغان. مەسلەن، ئىنسى ھەد بولمى آكار بر حاتىدا يازا: «يەنە يىبە رەمن كە مەر قاپتر ماسن. ئور كىگى شىكىلنى تاشلار قويدۇر ب ياساترسىڭ. فىلچۇملە ئوزنىڭ بىلىسىڭ، ئۇيرە ترگە توغىل؛ ئوزنىڭ ئوخشارداى ياقشى راق بولسن». ئۇرنبور سە ياخە تىنامە سىندا كاروان ساراي مەچىتن تاسویر ئىتكەندە ناسىرى ئەيتە: «سىگىز پۇچماقلى» تەرەزە لەرى بوعارى ئىنواع تۇسلى پىيالادان تۇزلىشىدر. ئىچكى ياقدان پىناسى ۋە دىوارى مەرمەردەن ئىشلەنگەن در؛ كۇزگى كىك جالت ئىت ب تۇرادە. ھەجايىب گوزەل مەسجىددر. لا كىن «ئالغىنا تاراق قالاچ سە ندرە ياساتمشلار؛ جىكە كىيەننى كىندىر بلەن ياماعان شىكىلنى ئىتمىشلەر».

ناسىرى ئوزنىڭ ھەممە ئەسەرلەرن تاتار تلىندە يازغان. تاتار تلىن ئول چىكىدەن، تىش سۇيگەن. ئورنى كىلىگەن سايىن، سوز چىققان سايىن ئول تاتارچا يازارغا كىرە كلك، تاتار تلىنىڭ فەساحەتنى خاقتىدا بىرەر سوز قىستىرى قالمى. مەسلەن ھەلى چۇقۇرى آكار ئوزنىڭ يازغان «غوردە لك» لەرى بارلەن سۇيىلەگەچ: «بلەم» كورگە نەدە بار؛ سزنىڭ ئول ئىجتىھاد نەزما بىك تەخسىن ئىتدم. مەگەر دىباچە لەب، دىباچە سىن ھەرە بچە لەب مەشەققە - تىلەنگە نىسىز ئىكەن. تۇركى بارنىڭ كۇركى بار دىگە نەدە، مین ئوزم ساف تۇركى تان ياراتام» دىگەن. شول ئوق مەجلىسدە ئول «فواكە الجلسا» نىڭ قاي بر چىرلەرن ئوقب كورسە تىكەچ، كە يىلەن ب: «منە، بزنىڭ تۇركى تلىندە دە فەساحەت شەب!» دىب قويعان. ئىككىنچى بىرەو آنىڭ: «تاتار ئوز تان ئوزنى بلىمى. ھەمىشە بۇزاعنا بارا. يوقسا، بزنىڭ تلىن بىك فەسىح تىل. لا كىن آنى بلوچنى يوق» دىگەن رىوايەت ئىتە.

ناسىرى كىشىنىڭ ئىسىم ۋە فامىلىيەسىن «فەلان فەلان» دېگەننى بىردە ياراتتى، «تاتار تىلىدە ئىف بولامى؟ فەلان فەلان دېيەرگە كىرەك. بىزنىڭ نىمىزگە، شول مۇناسىب» دى ئىكەن. كىتابلارنىڭ تىشىدا ئىمزا سىنى، ئول تۇرلنچە قويغان؛ جىشۇرەك ئۇچرى تۇرغان ئىمزالارنى شوشىنلار؛ «عبدالقيوم عبدالنصير ئوعلىنى تىشنىف قىلىدىنى»، «تىشنىف قىلىدىم عبدالقيوم الناصرى»، «عبدالقيوم عبدالناصر اوغلىنىڭ تىشنىفىمىر»، ياكى تىشنىفىمىز ئاندر» «جواھرالھىكايەت» دا، ئول ئوزىن «عبدالقيوم مالا عبدالناصر اوغلى الشردانى الرزاقى، دىب آتى؛ آنىڭ ئىك ئوزىن ئىمزا سىنى «ئەبو ەلى سىنا» دا؛ آندا، ئول ئوزىنىڭ بۇتن بابالارن تىزب ساناب چىعا؛ «مترجم ومؤلف عبدالقيوم مالا عبدالناصر اوغلىنى مالا حسين اوغلى مالا آل محمد اوغلى يوسف اوغلى مالا عبدالعزىز اوغلى عليسكاي اوغلى مالا عبدالرزاق اوغلى عبداللال الشردانى البلغارى». قۇرئان آرتىنى يازغان تەقىرىزنىڭ آخىرىدا ناسىرى «ابولھىر» دىب قول قويغان. شولانى ئوق باشقا كىشى قولى بىلەن يازغان، ئىككى يازما شەجەرە سىندە دە آنىڭ اوغلى «عبدالخىر» دىب يازغان. لاكىن قۇرئاننى آرتىداغىن حاتىرە سىننە ھەم باسما شەجەرەلەرنىنە قاراعاندا؛ ئوعلىنىڭ رەسمى، قوشىلغان، ئىسىمىن ە بەدىھەي بولغا كىرەك؛ «خەير» نى، ئول «كۇنىيە» ئۇچۇن ماتور دىب سوگىندان عىنا ئويلاپ چىعارغاندىر.

يازۇ ئىشىدە ناسىرى بىك بۇختە كىشى بولغان. بىرنىچى قول يازمالارنىدا، سوگىندان تۇنەتر ئۇچىن، بىتلىلەرنىڭ چىتىدە كىك قىرى قالدرا، آققا كوچىرگەندە بىك چىستى، بىك ماتور ئىتت كىياعەزنىڭ ھەر ئىككى ياعىنا يازا، سوگىندان قوليازما سىن تۇلىن ئىكەن. بايتاق كىتابلارنىڭ شوندى تۇباھەنگەن قوليازمالارنى ساقلىغان، بەغزەن، ئول يازغانلارنى شەكىردلەرنىدەن دە كوچىرتىدە ئىكەن. ناسىرى ئوزىنىڭ كىتابلارنى كوچىسىنچە ئوزى باسقىغان. عادەتدە، ئول كىياعەزنى ئوز حەراجەتتە ئالب بىرب دارلىقۇنۇن مەتبەئە سىندە باسقىغان كىتابلارنى ساتىغان ساين آزالاب آزالاب ئىش حاقتن تولەپ آلا بارا ئىكەن.

ناشىرلەرنىڭ كىتابلارنى باستىرىغا تەلەپلەرنى، باستىرىغاندا يازۇچىنى تالاولارنىڭ زارلانغان سۆيلىملىرى. ئاننىڭ بىك آز كىتابى باشقا كىشىلەر تارافىدىن نەشر ئىتىلىگەن؛ جۈملىدە «ئاتارچا - روسچا لۇغەت» فەتھوللا ماشىف دېگەن كىشىنىڭ، «قىرغاقچى» آغاسى غەدىلخەي كازانسكىنىڭ خەراجەتقە باشلانغانلىرى. كالىنىدارلارنىڭ دا كۆپىسى، بىگەرەك دە سوڭمىلارنى ئوزى نەشر ئىتىكەن.

ناسىرى ئوزنىڭ مۇھەررىرلىك خۇتۇقىغا زور ئەھمىيەت بېرىپ قارغان؛ ئاننىڭ ئىككىنچى كىلىگەن ئىشى ئوزنىڭ ئەيىبلەرنى ئورلاپ باستىرى. ئاتار - مۇبارەكنىڭ، بو خاقدا ئىلتىفاتسىز، آغاسى - ئىنىچە، قىلانوى آنى عاجىز ئىتىكەن بولغا كىرەك. بىر نىچە كالىنىدارنىڭ، ئول شوشى سوزلەرنى تەكرار ئىتىتى: «ئەمما ھىچ كىمگە مەنم كالىنىدارلارنىڭ دە باشقا مۇسائىقاتىدىن بىر كەلىمە ۋە تەبىر خەرف ئەخىز قىلىپ قىلدۇرغا ۋە ئوزنىڭ تاسنىقىغا قوشىپ باستىرىغا روھسەت يوقدۇر». بىر كالىنىدارنىڭ، ئول يازا: «دەخىدە بىر ئىلتىماس، بودىكى: ۱۸۸۵ نىچى يىلدا، ئوت قازانسى كورگەندەن، سوڭ ئىكى. ئوچ آي اولغا بارىپ تۇرغان مۇددەتدە ئىمىنى قازانغا كىلىپ تۇرالماسىن زان قىلىپ فوا كەلجاسان، ئەشعار، ئەدەبىياتنى كۆچىرىپ باستىرى باشلاغانلار ئىدى. بىلەن قىلغاچ، باسما خانىدەن قايتىپ قالغان نۇسخەسى ۋە تابىق قىلغان بىر تابىق ئەدەبىيات ئوزمىدە ساقلان ئىدى. ئىتىفاقەن قاتىردەن قاتىرگە كۆچكەندە يوعالدى ئىمىنى ئەفەندىلەر ئىزدەن ئون ئەنەن كىم قولىدا بولسا زىنھار قايتىپ رەھىم ئىتىتىسىز چۈنكى تابىق قىلغاندا، آسلا رازى توكلىن». قايسىدىر بىر كالىنىدارنىڭ نۇسخەسى قولىدا قالماغاچ، ئاوب كىتىرىپ چىقىپ بىر سوم بىرىرى ئىدىمى ئىكەن. ئاندىن سوڭ ئول بىرەگە ئوزنىڭ بىر كالىنىدارنى ئورلاپ باشقا كىشى ئىسىمىدەن باستىرىغانلارنى سۆيلىگەن؛ «بىزنىڭ قازاندا شول ئەشەككى غەدەت بار: كىشى تەئلىق بىك ئورلىلار. ئەنە شولارغا بىك رەنجىمىن؛ قەلب بالاسىنى سۆلىپ بالاسىدىن دا غەزىزىرەك» دى ئىكەن.

ناسىرى ئوزۇننىڭ يازوچىلىق ئىشنى بىك زور ئەھەمىيەت بىر قاراغان.
 بىر بىر قەندەن «ئەۋۋەل باشلاپ» كىتاب يازوۋى بىلەن ئول ھەر بىر تورى
 كىلگەن ئورنىدا ئىختىيار ئىتە. مەسەلەن، سز آنڭ تاتار گرامماتىكىسىنىڭ
 قوليازماسى نىچك باشلانغانغا ئىعتىبار ئىتتىڭىز: «بو زامانامز عاجا
 تاتار تلىدە ئەھۋەسارف دىگەن نەرسە يوق ئىدى. — بسم الله الرحمن الرحيم —
 «ئەۋۋەل مەرتەبە مەن ئىيتدا قلايم» دىب نىچك ئوزۇننىڭ «ئەۋۋەل باشلاۋچى»
 بولۇشنىڭ تەمىن تاتى — قاتى يازا ئول آندا.

ئوزۇننىڭ يازوچىلىقىغا ناسىرى چىن-چىن بىر ۋىجداننى بۇرچ، بىر
 «مىسسىيە» ئىتە قاراغان. غۇمىزنىڭ آحرىق يىلىدا آنى زىيارەت قىلىپ ئۇچىن
 بارغان ناسرتىدىن حوجا شىن، آنڭ يازب ئوتىراغىن كورس، «ئوزۇننىڭ قارت
 بولساغىزدا، يازوۋىغىزدا دەۋام ئىتەسىز ئىكەن» دىگەنچ، ئولم بولساغىزدا
 بولغان قارت مۇھەررىر آكار: «آلا مېنى يازار ئۇچىن ياراتقان. بولمىدىن
 يازمى ئوتترو آنڭ حۇكۇمىغىز قارشىلىق بولر دىب قورقام، دىب جاۋاب
 بىرگەن.

عەلى رەھىم.

تۆبەندە قەيىوم ناسىرىنىڭ باسلىغان كىتابلارنى خاتىددا مۇھىمىرەك مەلۇماتنى ئىچىدە ئالغان بىر جەدۋەل دەرىج ئىتە بىز. كىتابلارنىڭ كۆپىنى (بىر-ئىككى ئىستىسنا بىلەن) ئورتا ياكى زور قولىدا، قازاننىڭ دارلفونون مەتبەئەسىدە باسلىغانلار. «قىرغاقچا» نىڭ، تاش باسادا باسلىغان، بىرىنچى باسماسى پىروف لىتوگرافىيىسىدا تاپىق ئىتلىگەن. تەكرار باسلىغان كىتابلارنىڭ نىچە مەرتەبە باسلىۋىنى قوللىنىدۇ بولغان مەلۇماتقا قاراپ قىنا يازىلىنى. قاي بىرلەرنىڭ مۇنداق كۆرسەتكەنلەن كۆپىنەك مەرتەبە باسلىغان بولۇلارنىدا ئىجتىمال. ناسىرىنىڭ ھەممە كىتابلارون قولغا تۇشۇرو مۇمكىن بولماغاندا، مەلۇمات كىرگىچە، تولىق بولب چىقمايدۇ.

سان	كىتابنىڭ ئىسمى	نىچە بىت	بىرىنچى باسلىغان يىلى	نىچە تاپقىر باسلىغان	
				بىرىنچى	ئىككىنچى
۱	نحو كىتابى	۷۹	۱۸۶۰	۱	—
۲	بوش وقت	۱۰ (۱۲)	۱۸۶۰	۲	—
۳	عقايىد رسالەسى	۲۴	۱۸۶۷	۳	۲۰
۴	قىرغاقچى	۱۶۰	۱۸۶۸	۸	۵۰
۵	حسابلىق	۵۲ (۸۵)	۱۸۷۳	۲	—
۶	تاتارچا - روسچە لغت	۱۲۰	۱۸۷۰	۱	—
۷	قىرغاقچە	۸۵	۱۸۸۰	۲	—
۸	ابوعلى سىمنا	۱۱۶	۱۸۸۱	۴	۴۵
۹	قابوس نامە	۱۴۰	۱۸۸۲	۱	۵۰
۱۰	احلاق رسالەسى (صىغىر)	۲۴	۱۸۸۴	۵	۵
۱۱	قىصص الانبىيا (مختصر تواریخ انبىيا)	۷۸	۱۸۸۴	۱	۲۰
۱۲	فواكه الجلسا	۶۱۵	۱۸۸۴	۱	۳
۱۳	جواهر الحكايات	۱۳۹	—	۴	۵۰
۱۴	اوتوز وعظ	۱۸۰	۱۸۸۷	۱	۸۰
۱۵	قرأت روس	۲۴	۱۸۸۹	۱	۱۰

۱۰	-	۱	-	-	الف بی وایچک	۱۶
۱۰	-	۲	۱۸۹۰	۲۸	زبدت من تواریخ الروس	۱۷
۱۵	-	۱	۱۸۹۰	۳۹	اخلاق رساله سی (کبیر)	۱۸
۲۵	-	۱	۱۸۹۰	۷۴	اصطلاحات جغرافیہ	۱
۷۰	-	۱	۱۸۹۱	۱۸۰	نمونہ یا کہ انموذج	۲۰
۵	-	۲	۱۸۹۱	۲۲	تربیہ کتابی	۲۱
۱۰	-	۱	۱۸۹۲	۳۲	قواعد کتابت	۲۲
۱۰	-	۱	۱۸۹۲	۲۴	علم زراعت	۲۳
۴۰	:	۱	۱۸۹۲	۲۶۷	لغت روس	۲۴
۱۰	-	۱	۸	۳۰	ارشاد الا طبخه (جزء ۱)	۲۵
۸۰	-	۲	۱۸۹۴	۱۲۸	گزار وچمزار (خواص نباتات)	۲۶
۲۰	-	۱	۱۸۹۴	۳۲	منافع اعضا	۲۷
۲۰	۱	۱	۱۸۹۴	۲۰۶	جغرافیای کبیر (جلد ۱)	۲۸
۲۰	۱	۱	۱۸۹۵	۲۲۴	لہجہ تاتاری (جلد ۱)	۲۹
۴۰	-	۱	۱۸۹۵	۷۸	انموذج	۳۰
۲۵	-	۱	۱۸۹۵	۳۲	علم مہندسہ	۳۱
-	-	۱	۱۸۹۵	۱۷۳	مجمع الاخبار	۳۲
-	-	۱	۱۸۹۶	۲۴	عبرت نامہ (ایسر کلک حالہ ری کریمی)	۳۳
-	-	۱	-	-	احوال سکران	۳۴
۲۰	-	۱	۱۸۹۶	۵۴	افسانہ گلرخ و قمر جان	۳۵
۲۰	-	۱	۱۸۹۶	۷۴	قواعد لسان عرب	۳۶
۴۰	-	۱	۱۸۹۶	۱۵۷	لہجہ تاتاری (جلد ۲)	۳۷
-	-	۱	۱۸۹۸	۲۰۰	جغرافیای کبیر (جلد ۲)	۳۸
-	-	۱	۱۸۹۹	۱۳۸	جغرافیای کبیر (جلد ۳)	۳۹
-	-	۱	۱۹۰۰	-	صنایع علفانیہ	۴۰

روس ماتبوعاتىندە قەييوم ناسىرى

ابو عاليم ئوزىنىڭ بايتاق عىلمى خىزمەتلەرى بىلەن روس ماتبوعاتىدە،
ئېنگرە كەدە آنىڭ شەرق دىياسىنا حاس ئۇلۇشىنى تانلىدى.
ئورس ماتبوعاتىدا قەييوم ناسىرىغا مۇناسىبەتلىق نەرسەلەرنى
ئېنگىگە بولەرگە مۇمكىن: (۱) روس ماتبوعاتىدا آنىڭ ئوزى تارافىدىن
يازغان نەرسەلەر، (۲) آنىڭ نەرسەلەرنى خاقتىدا باشقالار تارافىدىن
يازغان تەنقىد كىبى نەرسەلەر.

روس ماتبوعاتىدا قەييوم ناسىرىنىڭ يازغان نەرسەلەرنى قازان
تاتارلارنى ئىتتا گرافىيەسى، مېفالوگىيەسى ھەم خالق ئەدەبىياتىغا مۇتەئەللىق
نەرسەلەردەن عىبارەت. آلار ئوشبولار:

قازان تاتارلارنىڭ مېفالوگىيەسى خاقتىدا بىر نەرسەنى روس
«Поверия» и обряды Казанских татар, образов-
мاتبوعاتىغا «образов-
шихся помимо влечения на их Сунитского магоме-
танства» ئىسمى بىلەن چىققان بو نەرسە شىكسىز ئوز بابىدا بىك مۇھىم
نەرسە ھەم بو خاقتا بىرىنچى تەجرىبەدەر.

قەييوم ناسىرىنىڭ تاتارنىڭ تىلى، ھەم ئەدەبىياتىغا خىزمەتلىق نىقەدەر مۇھىم
ياڭا ئىش بولسا، آنىڭ تاتار ئىتتا گرافىيەسى خاقتىدا تەقتىشلەرنى دە شول
دەردە چەدە ئوك مۇھىم ھەم ياڭا نەرسەلەر، بىرىنچى آدوملاردەر.

قەييوم ناسىرى يازا آلۇرلۇق دەرهجەدە روسچا بىلمەو سەبەبلىن آنىڭ
روس ئەدەبىياتىدا چىققان نەرسەلەرنى ئوزۇننىڭ بىلىش تاناشلارنى، تۈرلى
مۇستەشرىقلەر قەلەمى بىلەن روسچاغا تەرجىمە ئىتلىگەن.

قەييومنىڭ يوعارىدا ئەيتىلگەن مەقالەسى ئوزۇننىڭ دوخاۋىنى سىمىنارىدە
ئوقۇتقان شەكىرى پ. پ. ماسلوفسكى (۱) تارافىدىن روسچاغا تەرجىمە ئىتلىدە، روس
جەغرافىيە جەمئىيەتىنىڭ ئىتتاگرافىيە قىسمى مەجەۋەسىندە نەشر ئىتلىدە.

مۇستەشرىق گريگورىيىف قەييوم ناسىرىنىڭ قازان تاتارلارنى
مىفالوگىيەسىنى خاقتىداغى ئەسەرنى مۇقەددىمە يازادە (۲) آندائەيتە: «قازان تاتارنى
قەييوم ناسىرى ئوزۇننىڭ، بو مەقالەسى بىلەن قازان تاتارلارنىڭ ئىسلام قەبول
ئىتكەنلەرنى آراسىدا ھەزرگە قەدەر ساقلاپ قالغان بۇرۇنغى مەجوسى عادەت.
غۇرلەرنى، غەقىدەلەرن تىكىش ۋەدە بىرىچى تەجىرىبە ياسى. ياۋروپاى روسى دەگى
چۈاش، چىرمىش، مۇردۇالارداعى مەجوسىيەت. قالدقۇلارنى خاقتىدا روس
ئەدەبىياتىدا بايتاق نەرسەلەر يازالغان بولسا، بىزدە تاتار ئىسمى بىلەن يۇرتلە
تۇرغان، بو تۇرك قەبىلەسىندە ئىسلام پەردەسى ئىچىدە يەشەپ قالغان
شامانىزمنى آچىپ بىرۇرگە، بو خاقتا تەجىرىبە ياسارغا بەردە ئويلاغانى
يوق ئىدىنى ئەلى؛ شىكىسىز، بو فەن ئۇقتاسىدىن بىك قزقلى، ياخشىق عىلمى
ھەزىپە بىررگە ۋەدە ئىتە تۇرغان ئىش ئىدى».

بو خاقتا قەييوم ناسىرى كىي تىكىش ۋەچى مۇسۇلمان تاتارلار
آراسىداغى توگىل، بەلكى بۇتۇن ئىسلام دۇنياسىدا چىققاننى يوق دىسەك
يالغىشتان بولمايىز. قازان ئونىۋېرسىتېتىدە آلعان عىلمى قەييوم ناسىرىنى

(۱) بو خاقتا ك. ر. خارلامپوۋىچنىڭ

П. П. Масловский и его переписка с Ильменским.
Известия общ. Археологии, истор. и этнографии
т. XXIII вып. 2—5.

دىگەن قارا.

(۲) بو مۇقەددىمە آيرىم كرتلىنى.

ئىسلامغا بىتاراف قاراراق يوعارى دەرىجە گەنىگىرگەن، بول بولاقدان بىزنىڭ روسىيە مۇسۇلمانلارنى آراسىدا بىزنىڭ كىشى. ئوزىنىڭ تاتارلارنى ياخشوق بلووم آرقاسىدا مېن تاتارلار آراسىدا بۇندى كىشى بولۇردىب ھېچ بولامى ئىسىم. قەبىوم ناسىرى مەقالەسىندەن مەنە نەرسە آچق كورنۇتۇرا: ئىسلام قابول ئىتكەن قازان تاتارلارنىدا آلارنىڭ ئىسلام قابول ئىتولەرنىنا قەدەر بولغان بۇرۇنقى دىنى تۇرۇشلارنىنا ئىدە زىگە قەدەر بايتاق نەرسە لىرسا قالان قالغان. قازان تاتارلارنىڭ خرىستىيان دىنى قابول ئىتكەنلەرنىدە، ئىسكى ھەم ياكى كرىشەنلەردە، مەجوسىيەت قالدۇقلارنى تاغىدا كوبرەك ھەم آچىغىتراق ساقلاپ قالغان بولۇرغا كىرەك. چۈنكى خرىستىيان دىنى آلاغا بىر توغرىدە ئىرىكرەك يەشەرگە ئىرىك بىرە ئىدى. اشونىڭ ئۇچۇن قەبىوم ناسىرى ئوزىنىڭ ئىنا گرافىيە گە حاس تەقتىشەلەرنى ئىچىنە، بو خالقلارنى دە كرىتسە، فەن ئۇچۇن تاغىدا قىمەتلى ئىش ئىشلەگەن بولۇر ئىدى. قەبىوم ناسىرىنىڭ بو ئەسەرنىدە گى ۵۰ سەگىنە قاراب، ئەيتۇرگە مۇمكىن، كى آنىڭ بوندى غىلى خىزمەتلەرنىدە ئىسلام نارازىدارلىغى بولار دىب تورقرا ھېچ «ئورن بوق» دى. (۱)

مەنە قەبىوم ناسىرىنىڭ قازان تاتارلارنى مېفالوگىيەسىنە خىزمەتنى مۇستەشرىق گرىگورىيىف شولاي تەقدىر ئىتە. مۇنىڭ ئۈستىنە قازان تاتارلارنىڭ خالى ئەدەبىياتى خاقتا روس ماتىوغاندا قايوم ناسىرىنىڭ بىر نىچە ئەسەرنى نەشر ئىتە، قازاندا آرخبىالوگىيە، تارىخ ھەم ئىنا گرافىيە جەمئىيەتنى مەجموعەسىنىڭ XIII جىلدىنى II جىزىدە قەبىوم ناسىرىنىڭ «قازان تاتارلارنىڭ خالى ئەدەبىياتى

1) Записки им. русск. географ. общ. по отделу этнографии т. VI стр. 241.

مىزۇنى ئوزىنىڭ «Библиография Азии» سىندە، بو مەقالەنى يالغىش ۱۶ نىچى تومدا دىب كورسەتە.

۶ قەبىوم ناسىرى

ئەمەنەلەرنى «ئىسمى بىلەن بىر مەقالەسىنى نەشر ئىتتە. موندانى بارى ۲۸ تابىشماق. ۲۴۵ مەقال. ۱۴۵ ھەم ۱۴۵ جىلدىغان.

مەرجوم پىرافىسسور ن. ف. كاتانف ئوزنىڭ ۱۹۰۰ ئەسەرگە يازغان مۇقەددىمەسىدە باشدا قازان تائارلارنىڭ خالق ئەدەبىياتىنى خاقىنداعى خىزمەتلەرنى ساناپ كىتە «قازان تائارلارنىڭ خالق ئەدەبىياتى» قەيىوم ناسىرىغا قەدەر ۱۹۰۰ قەدەر كۆپ جىيان كىشى يوق ئىدى: ۱۹۰۰ ئەندە بىر ئىچىڭنىڭ آڭا توشە: قەيىوم ناسىرىنىڭ ۱۹۰۰ مەقالەسىنى ئۆزى بۇتۇن ۱۹۰۰ ئەندە ئۆزى ئۆزىگە ساراف ئىتتەن. شولار ئىچىدە ئۆتكەن ئۆزى خالىقنىڭ تۇرمۇشى، تىلى بىلەن بىك ياخشى تانىش بۇلۇون كورسەتە.

ھەم بومەقاللەر ئۆزى مەنسۇب بولغان تائار خالىقنىڭ ئوقوعان ياۋروپا خالىقلارنى قەدەر ئۆك بولمىسا، ھەر خالىدە نەسلىدە شەرنى بولغان باشقا شەرق تائارلارنىڭ ھىچ كىمىسى ئۆزى ھەم موخا كەمە ئىتتە آلون، ۱۹۰۰ ئەندە دەرىجەدە ئۆتكەن كورسەتلەر. بىز قەيىوم ناسىرى جىيان جىرلاردان مونداعى تائار خالىقنى ئۆزىنىڭ موڭ، زارلارنى، قايمى شادلىقلارنى ئىچىك جىڭلەردە شەكلىنىشەن ئۆزى ئۆزى كورسەتە.

لاكىن قايىوم ناسىرىنىڭ بومەقاللەرى آراسىدا خالىقنىڭ، تارىخى، دىنى آڭلارنى كورسەتە تورغانلارنى بىر دەپتەر. جىرلارنى آراسىدا غۇرۇف، غادەتلەرنى، بۇرۇنقى ئەقىدە، لىرنى كورسەتە تورغانلارنى بوق. شولاي بولسا، بوندى سىرە كىتە بىزنىڭ قولغا توشە تورغان نەرسەلەرنىڭ شول قەدەرنى بىلەن كىتە قەنەتە تەن ب تورغان مۇمكىن. آلارنى قەن ئۆچۈن قىمەتلى،» دى.

شولوق مەجموعە نىڭ XVII جىلدى ۳ جىزىدە ن. ف. كاتانفنىڭ «قازان تائارلارنىڭ تارىخى جىرلارنى» ئىسمى بىلەن يازغان مەقالەسىدە قەيىوم ناسىرى بىرگەن «قازان بەيتى» «نىكالاى بەيتى» ئىسىملىرىدە تارىخى جىرلار باسۇلغان قازان «بەيتى» نىڭ قازاننىڭ روسلار تارافىدىن ئالغۇن، «نىكالاى بەيتى» نىڭ

تاپسايون سوعشى دەسوير ئىتلە . موندە ن . ف . كاتانف تارافندىن
 مۇقەددىمە يازغان ، بۇ مۇقەددىمەدە ناسىرى كاتانفقا بەيتلەرنىڭ زۇھورنى ،
 بەيتلەر بىلەن جىرلار آراسىنداعى آيرما توعرۇندا كاتانفقا بىر نەقەدەر
 مەغلۇمەت بېرە : « بەيتلەرمەدە رەسەلەردە ئوقۇغان ياكى ئوقى توعرغان شەكرتلەر
 قاي ۋاقت مۇسۇلمان عىلمى بىلەن تانىش قارىتلار تارافندىن چىعارالا . جىرلار
 ئوقى يازا بىلى توعرغان خالىق تارافندىن چىعارالا » دى . بۇ بەيتلەردە گى تانارتلىقنە
 غۇسمازلىق ھەم چىتاي تىللەرنى كىرگەن سوزلەرنى كاتانف آيرىم بىلىگۈلەر
 بىلەن كۆرسەتە كىتكەن .

آرخىالوگىيە ، تارىخ ھەم ئىتتىپاق گرافىيە جەمئىيەتى مەجلىس سىنىقى XVI
 جىلدنى ۲ - ۶ جىزئەلەرنىدە قەبىيۇم ناسىرى بىلەن پالەكوفنىڭ « قازان
 تانارلارنى چىكايەلەرنى ھەم آلارنى باشقا خالىقلارنىڭ چىكايەلەرنى بىلەن
 چاچىشرو » ئىسمى بىلەن زورغا ئىسەرلەرنى باسۇلغان .
 موندە قەبىيۇم ناسىرى تارافندىن چىيۇلغان ۱۱ چىكايە كىرگەن .
 بۇلەسەرنىڭ باشىدا كىسە ئىسەمىدەن يازغان مۇقەددىمە (كاتانف قەلىمى
 بىلەن بولغا كىرەك) باسلىغان .

بۇ چىكايەلەرنىڭ بارىنىدا ن . ف . كاتانف خالىق تىلىدە سۆزلەنگەنچە قەبىيۇم
 ناسىرىنىڭ ئوز آوزىدىن آ كادىمىيە خەرىفەلەرنى بىلەن كۆچرە .

چىكايەلەرنى روسچەدە تەرجىمە ئىتتۇ ھەم آلارنى باشقا خالىقلارنىڭ
 سىمفالىوگىيەسى بىلەن چاچىشرو پالەكوف تارافىدىن ئىشلەنە . مۇندا قەبىيۇم
 ناسىرىنىڭ خىزمەتنى چىكايەلەرنى چىيۇلغان ئىكەنلىكى كاتانف بىلەن بىرگەلەش بىر سەلەب
 آ كادىمىيە ترانسكرىپسىيەسىدە سالو ھەم ساراف نەحو يىغىندىن زارار
 كىلەسەك بولغاندا ئىنداعى بەزى بىر جىزمەلەلەرنى ، سوزلەرنى خالىق تىلىدە
 ياقىنلاشدىرماق ئوزگەرتۈدەن (مەسەلەن ئوغل ئولە كىچى) عىبارەت .

پالەكوف بۇ چىكايەلەرنى ئىدىل ھاۋا زاسىنداعى باشقا خالىقلار ، كافكاز ،
 آزىيا خالىقلارنى چىكايەلەرنى بىلەن چاچىشرو . آ كادىمىيە توب ماۋزىلارنى

ياكى آيرم كورنشلەرى بىلەن قايرلەرنىڭ ھەر ياقدان بىر رىسئە بىك ئوحشاون ھەم كوپىنىڭ تىببى تاتار خىكايەلەرنى بولۇن ايسىبات قىلا. ھەم آخرداشىك يوق، كى بزدە گى، بورو-قا باشقا حالقلارنىڭ مىفالوگىيەسى، خىكايەتلەرن ئويرەنوتانار، چواش، باشقىدە، سارت كىبى حالقلارنىڭ عادەت عرفلەرن، عەقىدەلەرن تىكشرو ئۇچۇن بىك زور ئەھمىيەتلى ئىش بولۇوى ئوستىنە تۇرلى حالقلاردىن خىكايەلەرنىڭ بىر رىسئە ئوحشاۋلارنى ھەم آلارنىڭ زوھورلارنى مەسئەلەسىن ھەل ئىتو ئۇچۇن بىك ئەھمىيەتلى، ئورن توتا، ئوزىدەن ئوزى مەلوم بوندى مەسئەلەلەرنى ھەل ئىتو بو بابنى تىلاب ئويرەنگەن سوكتىداغنا بولورغا مومكىن دى.

منه قەيىوم ناسىرى خزمەتى آرقاسىدا پالەكوفنىڭ شوندى جىلدى تەفتىشى مەيدانغا چىماشولوق آرخىيالوگىيە، تارىخ ھەم ئىماگرافىيا جەمئىيەتى مەجەوعەسىنىڭ XXXI نچى جىلدى ۳ نچى جىزىدە ن. ف. كانا نىڭ «ئىسكى قازان خاقىدا تاتار خىكايەلەرنى» ئىسمىدە بىر مەقالەسى باسۇمان. بو خىكايەلەرنى ن. ف. كانانف قەيىوم ناسىرىنىڭ ۱۸۸۰ نچى يىل ئۇچۇن نەشر ئىتىلگەن كالىنداردىن آل ب تەرجىمە ئىتكەن.

بولارغا باشقا قەيىوم ناسىرىنىڭ «فوا كە الجاسا» سىدەن ھەم «مجموع الاحبار» «قابوس ناما» «توق وەزىر» كىبى كىتابلارنىڭ آل ب ن. ف. كانانف ۱۴ خىكايەسىن روسچاغا تەرجىمە ئىت ب ھەم آلارنىڭ آكادىمىيە ھەرفلەرنىڭ سالب ئوزىنىڭ *Материалы к изучению казанско-татарского наречия.* كىتابىدە نەشر ئىتكەن.

ئىندى قەيىوم ناسىرىنىڭ عىلمى خزمەتلەرنى خاقىدا قاير روس عالىملەرنى، موستاشرىقلار تارافىدىن يازمان تەھىدار، قاراشلارغا كىلسەك آلار بىك كوپ توگل.

قەيىوم ناسىرى ئەسەرلەرنى توغرىدە ئىك كوپ يازغان كىشى آنىڭ بىلەن بىرگە ئىلمەگەن عاسر داشى مەرحوم پرافىسور ن. ف. كانانف دىر.

ئۇل ۋاقتى بلەن قازانداغى آيتلىق جەمئىيەتنى تارافىندان چىقارغان دەپ دەيتەلىك دەشەرق بېيلىوگرافىيەسى بولگىنىدە قەيىوم ناسىرى ئەسەرلەرنى خاقتىدا بايتاق نەرسەلەر يازغان. ن. ف. كاتانف ئوزۇننىڭ مەقالە ئۈزۈندە ناسىرىنى مەزەن ۋاقت «مەشھور تاتار ئالىمى» دېيىپ آتتى. مۇنداق كاتانف قەيىوم ناسىرىنىڭ بۇتۇن كالىنىدارلارنى قازان، تىكشۈرۈپ، بۇتۇن مۇندەرىھ جەسەن سائاب چىما: «قازاندا مەشھور تاتار ئالىمى قەيىوم ناسىرى ۱۸۷۱ يىلدىن بىرلىن تانارچا كالىنىدارلار نەشر ئىتتە: بىر-كالىنىدارلاردا غوموم كالىنىدار مەغلۇماتىدىن باشقا مۇسۇلمانلار آراسىندا غىلم تاراتۇرغا قاندىسەننى تىمە تۇرغان باشقا كۆپ تورلىق (روسىيە تارىخى. جەغرافىيە كىتابى) نەرسەلەر خاقتىدا مەغلۇمەت بىرە» دى. ناسىرىنىڭ ۱۸۸۲ يىلى كالىنىدارلاردا «قازان تاتارلارنىڭ يىللار خاقتىداغى بىلگۈلەردەن كۆچۈرۈپ دوسچام تەرجىمە ئىتتە. ھەم باشقا بىر كالىنىدارلارنىڭ روس قىتاي كالىنىدارلارنىڭ قۇياش يىللارنىدا موافىق ئىتتە يازلۇن، بو يىللارنىڭ مانعۇلاردا آلتى تۈركلەرنى، ئورتا آزيات تاتارلارنى، ئون ئىككى حايوان ئىسمى بلەن يورتلۇن سويىلەب كىتتە. (۱) بو كالىنىدارلارنىڭ چىمۇن باشقا موسقە شىرقىلاردا قۇتلاپ قارشى آلدۇلار.

پرافىسور ئىمىر نوف ئوزۇننىڭ «روسىيەدە نەشر ئىتتەلگەن مۇسلمان ماتىبوعاتى» ئىسمى بلەن يازغان مەقالەسىدە باشقا غومومەن مۇسۇلمان مەتبوعاتى خاقتىدا سۆيىلەب كىلەدە: «ئەلى كۆپدەن توگىل روسىيە مۇسۇلمان مەتبوعاتى ئىستاتىستىكىدە نەشر ئىتتەلگەن نەرسەلەرنى، توب تىرىشى ياكى دادان نەشر ئىتتەدەن كىتتە عىبارەت ئىدى. ئىتتەدەن كۆپدەن شول غومومەنلى ئىتتەدە بىماتى تەئىسىرى بلەن تاتارلار ئوزۇنلارنىدە مۇستەقىل ئەسەرلەر تۇردا باشلايدۇلار. شولار جۇملىسىدەن قەيىوم ناسىرىنىڭ ئىنسىمىكلاپىدە

۱) Деятель за 1897, 1898 г. отдел "Восточная библиография"

تایبەتەندە گىنى «فوا كە الجلساء» سىن ھەم خالاقەھە فائىدەلى عەومى مەعلۇمەت بىرور ئۇچۇن نەشر ئىتەلە تۇرغان كالىندارلارن كورسە ترگە كىرەك (۱)، . . . دى.

ن. ف. كانانفنىڭ دىيە تىل ژورنالنىڭ شەرق بېبلىوگرافىيەسى بولمىگەندە قەيىوم ناسىرىنىڭ «ئەجە تاتارى» خاقىدا بىر ماقالىسى چىغا. كانانف مەقالەسىدە قازان تاتارى ئالىمى مەشھور قەيىوم ناسىرى ئوزنىڭ بولمۇغەسىدە تاتار تىلىدە گىنى عەرەب، فىارسى سوزلەرن تاتار تىلى بىلەن، تاتار سوزلەرن، عەرەبچە، فىارسچە سوزلەر بىلەن آڭلاتا. ئورنى، ئورنى بىلەن سوزلەرنى خالق تىلىدە ئالغان مىساللەر بىلەن ئىزاج ئىتە. ھەر سوزنىڭ خالق تىلىدە نىندى ئورنلاردا ئىستىمال ئىتەلەن كورسەتە كىتە. شۇنىڭ ئۇچۇن بو كىتابنى روس تىلىدە تەرجىمە ئىتەرگە بىك تىپىش چۈنكى رادىلوف، باداگوف كېنى عالىملەرنىڭ لۇغەتلىرى، بۇندى ئۇقتالارغا ئىعتىبار ئىتەگەنلەر. قەيىوم ناسىرى ئوزنىڭ كىتابىدا ئاير كىتابلار خاقىدا مەلۇمات بىرسەدە لا كىن آلا بىردە قەنە تەلەرنىڭ بولمى: مەسەلەن «شاحمە» بېبلىگولى بىر كىتاب» دىب قويا. آنىڭ ئۇچەرىرى، مۇندە رەجەسى يازلمان ىلى خاقىدا بىر سوزدە ئىتەمى. ھەر خالدا بو توركولوعلار ئۇچۇن دە بىك فائىدەلى كىتاب. مۇچەرر بىر كىتابن ئىتەد رافىقنىڭ «ئەجە، عثمانى» نە ئىيەرتەب «ئەجە تاتارى» دىب آتاعان. (۲) مەشھور توركولوع پ. م. مېلىيورانسكى ئوزنىڭ «چەلەب سوزنىڭ زۇمورى ھەم مەناسى» دېگەن مەقالەسىدە (۳) ناسىرىنىڭ «ئەجە تاتارى»

1) Записк Вост. отдел. русские Архелог. общ. том III вып. I. II стр. 100, 101.

2) Деятель 1897 г. № 3 стр. 201.

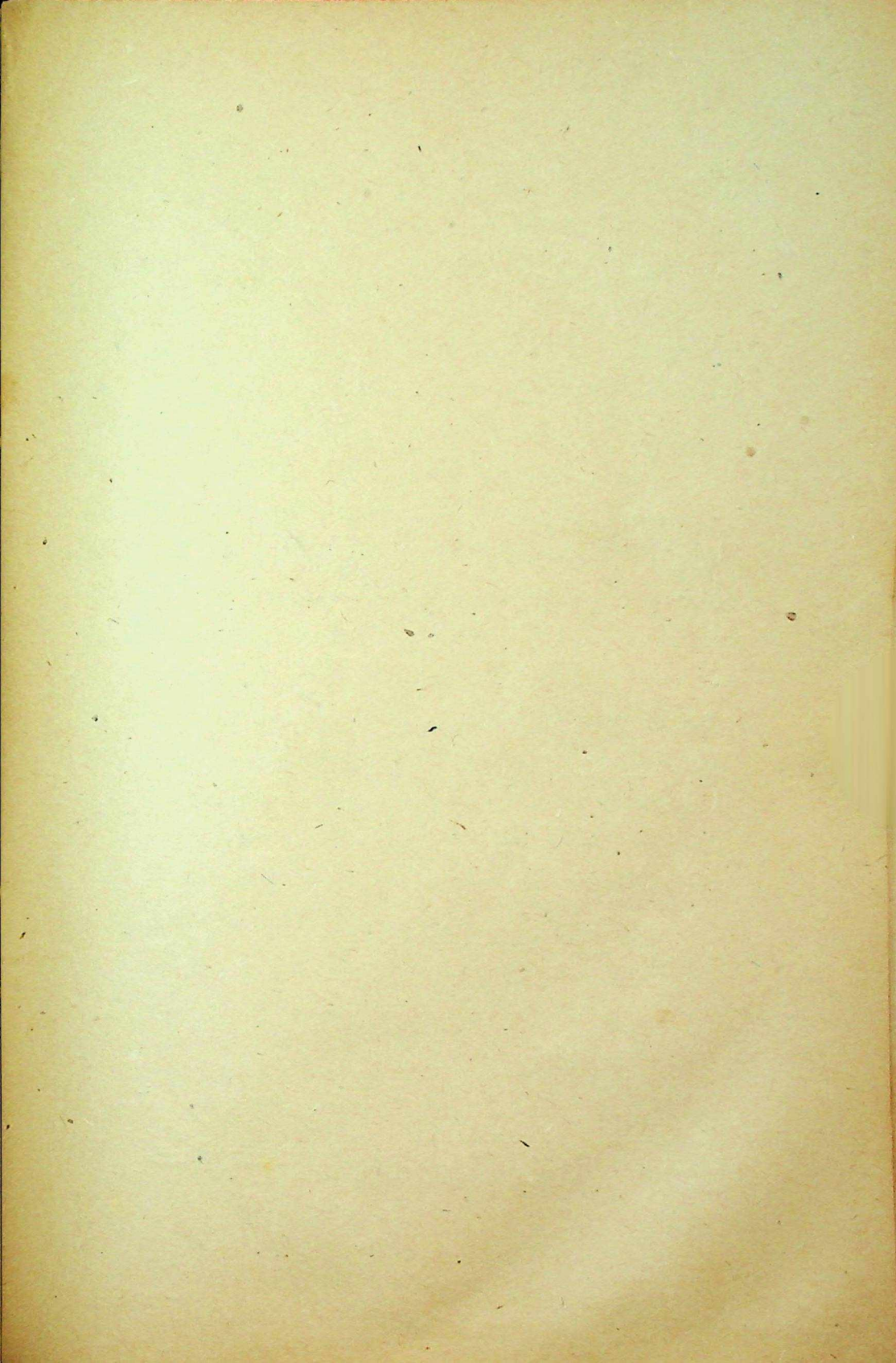
3) Записки Вост. Отделен. русск. им. Археолог. общ. том XV 036, 046.

حاقتدا ئەھمەد رافىق نىڭ «لەججە ئەمانى» يىندان كوچرا. لېكىن نەرسە بولغانى
ئۇچۇن آرتق ئىشانچلىق مەنبەع توگىل» دى.
مەنە ئېيىكىن مۇستەشەرىققىڭ قەييوم ناسىرىنىڭ «لەججە تاتارى» نا قاراشلارى
شولاي.

ن. ف. كاتانف ناسىرى نىڭ بىولارغا باشقادا بايناق ئەسەرلەرنى
كوزدەن كىچىرگەن. «تەربىيە كىتابى» «غائىد رىسالەسى» «جواھر الحىكايات»
«تواعتلىسان عرب» «رئىس الحكما ابو على سىينا» «تابوس نامە» كېنى ئەسەرلەرنى
ئوزىنىڭ «شەرق بېيلىوگرافىيەسى» آرتلىق ئوتكىرە مۇندەرجەلەرنى ساناب چىعو
ئۇستىنە يازلو ئوسوللارى، تىلەزنى حاقىندا ئوزىنىڭ قاراشلارنى سۇياپ كىتە.
«تواعتلىسان عرب» نى حاقىندا بويەش تاتار بالالارىنى ئۇچۇن يازغان كىتابىدا
ئىسمى ھەم مۇقەددىمە سىندەن باشقا تاتارچا بىر سوزدە يوق، كورەن مۇنى
مۇھەررىر ەھرەبچە، تاتارچا ياشى بىلە تۇرغان تاتار بالالارىنى ئۇچۇن
يازغان. تاتار عالمىلەرنى «مۇقەددەس ەھرەب تىلى» تاتار تىلىنىڭ توپاس
سوزلەرنى بىلەن «بۇزارغانلىقىلەر آحرى!؟» دىي قويا. «أفسانئە كارح وقمر جان»
«قرق وزىر» كىمى چىكايەلەرنىڭ مۇندەرجەلەرنى سانى ھەم آلارنىڭ تارىخى
نىندى خالىق ئەدەبىياتلارنى آرقىلىق تاتار تىلىنە كروون سۇبىلەپ كىتە. (۱)
مەنە قەييوم ناسىرى حاقىندا روس تىلىدە بولغان نەرسەلەرنىڭ بارىنى
شوندىن عىبارەت. مېنىم بۇ تەقتىشىم چىننە بارىنى قەييوم ناسىرى نىڭ تەرجىمە
حاللىغائىد نەرسەلەرگە كرمى قالدى.

ئەھمەد عافقار 22-VII-18

1) Деятель 1897,-98 Восточная билиография.

قەييوم ناسىر يىنىڭ ەيلىمى - تەئلىمى
حزىمەتلەرنى

ع. ەزىزىز.

ناسىرىنىڭ فەنلەرنى عەواملاشدىرو يولىدا جىزمەتلەرنى.

ياورپا فەنلەرنى بىزنىڭ آراغا كىرتىپ يولىدا بىرىنچى قارلىغاچ ئورنى تۇتقان ناسىرىغا ئىغزات آور بىر شارەتلەر ئىچىدە ئىشلەرگە توغرىنى كىلىدىنى بىرىنچى ياقىدان آكارغا سەياسى چىتونىلەكلەر زور آورلىقلار ياسادىلار. آلىكسەندىر ئۇچىننىڭ ھەر بىر ئىرىكىنى فېكىرگە قارشى قويغان زۇنجىرلەرنى آنىڭ ئوتكىن تىلى بۇغاولاب قويىدىنى. ئىككىنچى ياقىدان آكارغا تاتارنىڭ ئوزىنىڭ قارالىق بىلەن ھەر واتىدا بەرنىلشۇرگە توغرىنى كىلىدىنى. ناسىرىنى سوكتىلەر، تىرگەدىلەر، خەتتا يامان تىللەر ئىمىزاسىز خاتىلار يازدىلار. شول خاتىنىڭ بىرسى مىسال ئۇچىن ناسىرى ئوزى ۱۸۸۳ يىلىنىڭ كالىنىدارنى آرتىنىا شوندى بىر مەكتوبىنى ئوز ئىمىلاسى بىلەن كۇچىر بىدە كىتە (۱) لاكىن آندى سوزلەرگە ناسىرى آرتىق ئەھەمىيەت بىرمى؛ بىر آز زارلاندا، خەتتا قايسىنى

(۱) مونا بىرەونىڭ مەمەتلىك تىكرا - قىلغە پوستەسى ايلە يازمىش طەنە نامەنى - ... زاپاۋلىنىيە عبدالقەيۇم زاجىنىيەلگە بىزنىڭ زاجىنىيە كالىنىدارنىڭ ئالغان ئىدىك ھەم ئەقىق يازمىش كالىنىدارنىڭ ۵ نىچى مايدا ۷ صاعىت ۲۲ مىنوتدە قۇياش تۇتلى دىپ باردا بوش بولدى مىندى زاپاۋلىنىيە بولمىش آماقلىق كالىنىدارى صاتمە قىلىق نى تاماشا قىلدىن رازىنى كوتتىكىرمانى يازمىش بولدى كوتتىكىرمانى قۇرب بارما يارامىش ھەرنى بولسا خەدا «شونىڭ سوكتىدا ناسىرى ئەيتە: مونا افندىلەرنىڭ يازمىش بىلەن. اوز يازمىشدا يازمىش گاج موندان آرتىق ئىقتىساق بولمىش - ...»

چاقدا بتۇنلەي رۇحى تۇغۇپ: «شۈبھىلە باۋازى ئىمەش كە بارا تۇرغۇچ بىر ايشك كە ماڭلايم بىرولب كىرىنى نايىتوب يىلدىم» دىيىپ ئەيتىپ آلا: قايسى ئورۇندا ئىسە: «ئول ئۇچ يىلدىن بىرلى سالناما چىقارپ حىقارت و طغىنە ئېچىلە دەن ئەيرى ئى حاسلم بار دىي قويا: لا كىن ناسىرى باشقۇلار شىكىللى «طغىنە ئېچىلە» دەن قورقۇپ بتۇنلەي يىلدىم، شۇشنى بەيتىنى يازۇپ قۇب راحەت تابا:

«مقال طەن اعدان تەھەجۇر اهل عرفانە - آتارلار تاشنى البەتتە درخت مىوادىر اوزرە» دى. ناسىرى واقىيەن بوغۇنلەرنى عاۋاملاشدرۇ ئىشە «درخت مىوادىر» دى. ئەگەر اول بىر ياقدان علوم تابعىيە بابىدا ئىشلەسە، ئىككىنچى ياقدان علوم مەنىۋىيەگە باپۇلىار يىزاتسىيە ياسى، ئۈچىنچى ياقدان حالقتا تۇرلى مۇنەزلەر ئۇيرەتە، دۈرتىنچى ياقدان حالقتا تۇرمۇش، ئەھلاق تەرتىپكە سالغۇچى تەرىپكە تەرىپكە، ئەھلاق بابىدا ئىشلى.

ناسىرىنىڭ تاتار ئۈچىن ئىك زور جىزمەتلەرنىڭ بىرىسى آنىڭ علومۇ تابعىيەنى عاۋاملاشدرۇدادىر. بو بابىدا اول ئىككى تۇرلى جاغ-غرافىيە (اصطلاحات جاغرافىيە، ئۇچ جىلد جىغرافىيە، كىبىر) يازا: كالىندارلارنىدا ئەللەئىقەدەر قوزغۇغرافىيەگە جىغرافىيەگە دائىر مەقالەلەرنى نەشەر ئىتە. زىراعەت بابىدا بىرقسقا دەرسلىك ياسى، «جىراص نىباتات» دىيىپ باتانىكادەن بىر رىسالە باسدىرا.

ناسىرىنىڭ «اصطلاحات جىغرافىيە» سى زور جىغرافىيە سىننە مەنھەل ئىتەپ قارارغا تىيىشلى چۈنكى ناسىرى ھەر واقتدا ئىبتىدائى مەلۇمات كىرەك بولغان چاقدا شۇشنى كىچىككەنە جىغرافىيە سىننە قارارغا قوشا. «اصطلاحات جىغرافىيە» سۈكەن زامانلاردا «حارث فىضى»، «فاتىح كرىم» لەر تاراندان يازۇلغان جىغرافىيەلەرنىڭ باشلانغۇچىدەر، مۇندە كۆپرەك جىغرافىيەلەرنى ئىستىلاخىلارنى: جىغرافىيە بابىدا باشلانغۇچ مەلۇمات، جىرنىڭ رەشى، آنىڭ قىسقاچا دەلىلەرنى، آناۋ، يازۇم آناۋ شىكىللى جىغرافىيەدە ئۇچرى تۇرغان ئىستىلاخىلارنىڭ تەرىپى: دۈرت قەتە، آلارنىڭ زورلىقى، آندىغان

دەولەتلەر، قسقاچا آنداعى حالقلار، ئۆلكىلەرنىڭ تەبىئىي دەسلەپلىرىنى
 خالىق سويلەنە. ئەمما «جەئافىي كېبىر» بولسا جىددىي دەمۇفەسسەل بىر
 ئەسەر؛ ئەلى تاتار عالمىدە، بۇ زامانغا قەدەر، غەلى رەھىمەننىڭ بىلا
 چاقداعى «يىرىئوزى» ن ئىستېمىنا ئىتسەك، ئوقۇر ئۈچۈن بىر نەرسە يازۇلغان
 يوق. بۇ ئەسەر ئۈچ جىلدەن مۇرەككەب؛ بىرىنچىسىنى آزىيا، ئىككىنچىسىنى
 آفرىكا، ئۈچىنچىسىنى غەربىستان. ياۋروپا يوق. ئول آنى يازمى. آنىڭ
 فېكرىچە ياۋروپا خاقتا كۆپ يازۇلغان؛ ئەكرار قەلۇدا حاجەت يوق
 (۱). آزىيا خاقتا بولسا، ياۋروپاۋە روس مەتبوعاتىدا يازۇلغان
 ئەسەرلەر آز؛ شۇنىڭ ئۈچۈن شەرق ئىللىرىنە كۆپرەك توقتارغا حاجەت.
 ناسىرى ئوزى دە، بۇ ئەسەرلەرنى بىك جىددى قارى. ناسىرىنىڭ
 قايسى ئەسەرلەرنى شېكىللى، بۇ ئەسەرنى بىكىتابدان آلب تەرجۇمە قىلغان
 ئىشلەگەن نەرسە توگىل؛ ئەسەرنىڭ باشىدا مۇئەللىف ئوزى،
 «بوكىتاب ئونلاب جەئافىيە وتارىخ كىتابلارنىڭ جمع قىلىندى» دى. شۇلارنىڭ
 ئىچىدە «رفاع افندى تەرىقان شاغىھ»، ۱۷۱۷ عاسر غۇسمانلىق عالمىلەرنىدەن
 ياۋروپادە، حوجا خەلفە ئىسەمى بىلەن مەشھور كاتىب چەلەبىنىڭ «جەئان نامە»،
 سوگەن راق غۇسمانلىق جوعرائىيە شۇناسلارنىڭ «احمد حمىدى» ئەسەرنى؛
 بۇرۇنقى ئىسلام فىلەسوفلەرنىدەن «امام سىۋى» نىڭ «تحفة الكرام»
 زىكر قىلغان. شۇلارنىڭ ئىچىدە «جەئان نامە» نىڭ ئىك قۇۋۋەتلىق تەئسىرىن
 كۆرەن. غۇمۇمەن ناسىرى كاتىب چەلەبىنىڭ، بۇ ئەسەرنىڭ مەفتونى، «جەئان
 نامە» نىڭ ھەر بىر سوزى بىزنىڭ ناسىرى ئۈچۈن بىر آفتارىتت، بىر دەلىل.
 دۇرست، بۇ ئەسەر زاماناسى ئۈچۈن بىك مۇھىم نەرسە؛ تارىخ بابىدا
 ياۋروپاۋە روس مۇستەشرىقلەرنىدە آنىڭ قايسى مەلۇماتى بىلەن فايدالانغان-
 لار؛ لاكىن آلارنىڭ فايدالانۇشى بىلەن ناسىرىنىڭ آراسىدا آيرىما بار.
 ياۋروپالىلار «جەئان نامە» نى ئىدىيەسىنىڭ ئوز زاماناسى خاقتا ئەيتكەن

(۱) «مىنم ظنمچا ياۋروپاغا اصل تەفصىل حاجەت توگىل دى».

سوزلەرى بىلەن ھەم آنڭ ياۋروپاغا مەلۇم بولمىغان قايىر مەنبەلەر بىلەن
 فايدا لائىب ئەيتىلگەن مەلۇماتى بىلەن فايدالانالار. ناسىرى بو ئەسەرى ئۈچۈن
 روس ئەسەرلەرى بىلەن ئىسپاتلانغان: «رازىن اولخىن» أبوخوفسكى روسف
 «كورنيل دانىيل» كىي ئەسەرلەر. لا كىن بو ئەسەرلەر ئۆزلەرى چىن عىلمى
 ئەسەرلەر بولۇدان بېگەرەك دەرسكەردەر؛ ئۈچۈنچى جىلدنىڭ بىر اورۇندا
 ناسىرى «ابن خلدوندىن» مەنزى سوزلەر رىۋايەت قىلسادا آنڭ «مقدمە»
 سى مۇ، ئەللە باشقا نارىخ ئەسەرى مۇ ئىكەننى بىزگە مەلۇم بولمادى.
 بولار ئوستىنە ناسىرى بىر ئەسەرى ئۈچۈن تۇرلۇ سەبىياخار ئەسەرلەرى
 بىلەن ئىسپاتلانغان بولۇرغا كىرەك. اول ئۆزىدە بو خاقدا: «ھىچ بىر
 جەغرافىيە بىيەسى آزيە جۇزىرلەرى خقتىدە بو قدر تفصىل قىلغان كىشى
 بو قدر بارى مېن قەقىر بىك كۆپ سىياحت نامەلەردەن بو قدر تفصىل نى
 استىخراج قىلم» دى.

اصول جەغرافىيە كىتەپلەر جەغرافىيە گنە توگل، بەلىكى، ئەتنوعرافىيە ھەم
 تارىخىدە نەدە شاقىتى غىنا مەلۇمات بىرەلەر. بو ئەسەردە ناسىرى نڭ تۆب
 ئەيتىرگە نلەگەن بىر فېكرى بار. اولدا بولسا ئىككى سور بىلەن گنە ئەيتكەندە
 شۇنداق عىبارەت: مەدەنىيەت كىرەك نەرسە: آھدان باشقا بىر حالقەدە
 ياخشى تۇرا آلەمى، ئىسلام مانىع تەرەققى ۋە مەدەنىيەت نەرسە توگل: آنڭ
 تارىخىدا شۇنى كۆرسەتە. شۇلاى بولماچ تاتارلار مەدەنىيەت يولنىدا
 كىرگە، تېمىشلىلەر. ئەسەردە گى مەلۇماتنىڭ كۆپلگىنى؛ تىلنىڭ غايەت ماتور
 تاتارچا، بولوۋى، ئىسلىۋىنىڭ ئىغرات كۆكالمى لىگى؛ تۆب فېكرنىڭ زامانى.
 ئۈچۈن ياخشىلىقى. ئەسەرنى ئىسكىرتىمىلەر. ئەگەردە آزغىنا تۈزەتلىسە
 ئەسەر خەزىدە خالق آراستى تاراللىق نەرسەدەر. شۇنىڭ ئىچىدە ناسىرىنىڭ
 ۱۷ پىل ئىشلىب، سوگرا چىعارغان، ئىغرات كۆپ غۇم ۋە خىزمەت سارف
 ئەيتكەن بو ئەسەرى تاتار ئۈچۈن مۇھىم ئەسەرلەردە ندر.

ناسىرى داۋىمى تايىغىيە بىلەن رىيازىيەگە ئورتاق بولغان ھەيئەت
 (قوز موعرافىيە) فەندەدە تاتار ئۈچۈن خىزمەت ئىتتى. «ھەيئەتنى جەدىدە»
 خەرىكەتنى تاتارلار آراسىدا مەرجانى باشلايدى. بۇ ۋەقە بىلەن تاتارلار
 ئەمەلى مەسئەلەدە ئۇچرايدىغانلار، ئولدا بولسا آي مەسئەلەسىدە. مەرجانى
 ئوزنىڭ «ۋەقەئىنات الاسلاڧندە» تەقلید ئىتتىگەن «ابن خەلدون» دەن، ئى-وزب
 «مەرفىئنامە» ساھىبى ئىسماعىل خەتتى كىبى (غۇسماڧلارنىڭ ۱۸ ئەسرەلىيىتى)
 ھەيئەتنى جەدىدە ياعنىناچەقەيدى. سوڭرا اول سالغان يول بىلەن آنىڭ ئىستىعدايدى.
 خەزۇردە ئىسەن كۈلنەسى كىتتى؛ ئەمما ناسىرى ئىسە مەرجانى بىلەن بىر
 زامانداق مەدرسەلەردە ھەيئەتنى جەدىدەنىڭ ياش چاغىدا ھەيئەتنى جەدىدە
 ياغۇندا ئىش كۈرە باشلايدى. دورست ناسىرى كۈلنەسى شىكىللىنى ھەيئەتنى
 جەدىدەدەن آنى شەرىئەت ۋەلىلەرنى بىلەن ئىسبات قىل بىر سىستېمەلى نەرسە
 يازمادى. ئەمما ۱۸۸۳ يىلى كالىندار ئىدوق اول قايبىر «طەن جەلە»گە قارشى
 آي باشى تا بۇمۇناسە بەتنى بىلە خوسوف ۋە كوسوفكە دائىر نەرسە مەلەرن سزۇب
 خەتتا «طەندەن» قورقۇپ بولسا كىرەك، بىر غەيرە بىچە ھەيئەت كىتابىدىن
 غىبارەلەر آلۇپ، مەغلۇمات بىردى. «اصول جەرافىيە كىيىرىدە» ئىسە ناسىرى
 جىرنىڭ تۈگەرە كالىگى مەسئەلەسىدە شاقىتى ئۇزاق تۇتالىدى.

علوم تايىغىيەدەن ناسىرى يەنە نە باتاتىنى دا خالاقلاشدر ۋە خاقندا خىزمەت
 ئىتتىدەرگە ئىلەدى؛ لاکىن اول ئۆزى تايىغىيە بىر قىلواوغ بولغانغا، بۇ بابدا تىرەن
 باتا آلمادى. آنىڭ حواص نىبائەتنى («كلزار ۋچەمزار») فەننى بولودان بىيگەرەك
 بىر فارمۇكالىغىيە شىكىللىدەرەك ياشاڭا نە باتات ئىسە ساسلارنى بىلەن ئىسكى
 «مفردات الطب» ئەسەنلار بىرگە فاتۇشدرۇپ ئوسمەكلەرنىڭ كىشىگە قايدا
 ئىلارنى خاقندا بەغزى بىر مەغلۇمەت بىيرە. غۇمومەن ھەم نە باتات ھەم خەيوانات
 بابلارنىدا ناسىرى مۇتەخەسسەس كىشى تۈگۈل، ئول «قرق باقچا» ھەم «فواكە الجىلسا»

سەندە «مستطرف» (۱) ھەم «حيات الحيوان» شېكالىنى آنىكدوت كىتابلار ئىنداعىن
 ھەيوانلاردە ئوسملىكلەر ھاقىندا بىك خورافى دە يوق نەرسەلەرگە ئوزى
 ئوشانغان تۇسلى ئوشاندىر بياز. لا كىن آنىك كالىندارلار ئىنداعى «منافع
 اعضاسنداعى» تەشريح ھەم سەلەمە تىككە دائىر مەلۇمەتلەرنى ياكى ياۋروپا
 ئايىماتى بىلەن موۋافەقەت ئىتە. آنىك «فەن زراعت» نى بولسا بىر بىر روسچە
 رىسالەدەن تەرجۇمە ئىتكەن ئىتتىدائى ھەم مەلۇمەتدان عىبارەت بولسا ھەزردە
 ئەھمەتتەن يوعالتماعان ھالق ئوچىن ئىك سادە يازغان فايدالى ئىسەردى.
 ۱۸۸۳ يىل كالىندار ئىك بىر اورنىدا بۇ ھاقىدا شولاي دى. بىلىمىدە رىياضيات
 قىندە مەھارەت يوق مگر طرفەزدان ايقاز بولسا دە كفايە. بىلىمىك ئوچىن
 اول بۇ ھاقىدا بىر نچى مەلۇمەتنى جىيىب دورت ھەمەلنى كورسەتە تۇرغان
 «ھىسابلىق» ھەم «اصتلاحات ھىندسە» ئىسەندە قىسقا ھىندسە يازا. بۇ بابدا
 شۇنداق ارتق يازغان نەرسەسى يوق. لا كىن بۇ نەرسەلەرنى تاتارچا بىر نچى
 ئىسە ھەم ئاندا وتەنلەرگە دائىر ئىستىلاھلار ياساغانى ئوچىن بۇ نەرسەلەر
 ئىقىرات مۇھىم.

ئاسىر يىك نەبەھىيات ۋە رىيازىيات فەنلەرنى باپىدا اول فەنلەرنى ھەمەل شىرو
 يولدا ھىزەتلەرنى شول قەدەر زور شولوق فەنلەرنىك ھەياتقا تاتىيىقى
 تۇرۇسندا قلغان ھىزەتلەرنى گىسەك، كورەمكى بۇ بابدا ئاننىك يىھشى
 ھىزەتلەرنى يوق توگىل. آننىك قارىماق نەش ئىتكەن سەنەبەغۇلقانىيە «سنى آلۇ
 يىتە. اول شوشى سەرلۇجە لىن بىر اشوراسى بىلەن تاتار ھالىقنىيا كائۇسول بىلەن مەعدەن
 نەرسەلەرنى نىكىلىراوات ئىتۇ ھاقىندا سويلى. شولاي يوق بەغزى كالىندارلار ئىندا
 ئوزى ئىتەك نچە «تېخنالوغيە» گە دائىر كىمىياوى ئسوللار بىلەن تۇرلۇق
 نەرسەلەر ياساۋ ھاقىندا ئوزىن - ئوزى كىكەشلىر بىرىب كىتە.

«فواكە الجلسا» كىك آسلى مەنبەھە ۱۳۸۸ يىللاردا تووب ۱۴۴۹ يىلدا ۋاقت بولغان
 شەيخ آيشەنىك «المستطرف فى كل فن مستطرف» ئىسەملىك كىتابى ئىندا، آننىك مۇسەننەلچا
 تەرجۇمە سەندە بار.

ناسىرىنىڭ مەنەۋىي عىلمىلەرنى دەۋاملاشتۇرۇپ يولدا مۇھىم خىزمەتلەر ئىتتى. بۇ بابدا ئانگ ئىككى تۈرلۈ ئىشنى كۆرۈنە: تارىخ ھەم تەربىيە.

ناسىرى تارىخنى ئىسكى عالىملار ئويلاغان شىكىللىك ئاڭلىنى؛ ئوزنىڭ باسقۇچلىق تۈرلۈ تار او كەڭلەردە ساقلاپ قالغان «تارىخ غۇمى» دەرسلىكىنىڭ باشىدا ناسىرى تارىخنى شولاي تەرىپ قىلىپ: «ئام تارىخ دىكى ئىش بىر علم دەرىجىسى ئىكەن زامانداغى ھالىقلارنىڭ ھالىرىدىن ئادەتلەرنىڭدىن و سىڭىلەرنىڭدىن و دىيانىلەرنىڭدىن ھى قاي و قىتدە توغان و قاي و قىتدە اولىكەنلەرنىڭدىن بىر قىل توغان بىر قەندىر و علم تارىخنىڭ موضوعى پىشپىرلىرى، اولىياللىرى ھالىملىرى و ھىكىملىرى و شاعىرلىرى و پادىشاھلار روزىرلىرى و ھى باشقا بىر مشھور ئادەملەرنىڭ ھالىرىدىر و علم تارىخنىڭ قايىدە و عرض او تىكەن زاماننىڭ ھالىنى مۇتەپەننىق و اول ھالىنىڭ ھالىنى كىيىمىدە مەيىر نەرسە ئىكەن دىيىپ تىجىرىيە ھاسىل ئىتتوب تارىخلىرىدىن قەيىمە ئىكەن ھەزىرلەردىن ساقلاپ قويۇلغان قەيىمە ئىكەن قايىدە لىرىنى ئىچىپ ئىتتە كىرى». ناسىرىنىڭ تارىخنى دەۋاملاشتۇرۇپ ھۇسوسىدا يازغان نەرسەلەرنى تارىخ روس، يازىپ بىتمەگەن تارىخ غۇمى دەن بىرىنچى قىسىم دە.

بىرىنچى نەرسە ھاقىدا ناسىرى «روسى علماسىدىن اوستىرالىف دىگەن مەنىف كىتابىدىن تىرجىمە» دىيىپ، بۇ نەرسە ھىرانالوگىيە بويىچە ئىسپات قىلىنغان ۋاقىيەلەرنى پادىشاھلار تەرتىبى بىلەن يازغان بىر نەرسە دە.

ناسىرى عادەتتە كىچىك تارىخ غۇمىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ ھەم شولاي تىپى: «ئىسكى»، «ئورتا ھەم»، «ياڭا» بىز كۆرگەن قول يازمىسى «ئىسكى» تارىخلىرى. يەنە بىز بىر كالىنىداردا بىر تارىخى مەقالە ئۇچراتامىز: اول ئىسە «ابتداء ممالك عثمانية» دىگەن ۵ سەھىپىلىك بىر مەقالە. بۇدا زەئىف نەرسە مەسەلەن ئاخىرىدا سۇلتان ھەزىرنىڭ نىچە نىچى يىلدا ئۆلگەن بىلەن، «قولدا جونى ھىر بولمادى» دىيىپ، ناسىرىنىڭ ئىككى تۈپلى تارىخى مەلۇماتىنى بىرە.

قزل چىب شىكىللىق ئۆزىدىن ئالماق بولسا اولدا تەربىيە باينىدا. ئەگەر
 بىر ئىشقا مەرتەبە قىلىپ بولسا بولسا، شولۇق زاماندا نازارى رەۋشەدە ھەم ئىشلى باشلاغان كىشى روسىيە تاتارلارنى
 آراسىدا ناسىرىدىر. ناسىرى بو ياقىدا ئاندىن سوڭ زۇھور ئىتكەن
 شول جەدىدە چىلەردەن كۆپ ئۈستۈن تورايدىر. ئەگەر ناسىرى «ئەلىم جن»
 دىيىپ ئاتى تۇرغان ئالىمجان موللا بارودى، بو خاندا ئىش بىلەن ۋە بىك آرزو سەتتى
 دەرسلىكلەرنى بىلەن مەيدانغا چىققان ئىكەن، آنىڭ قورۇق شۇھرەتتى بايلار سىنىقتان
 كىلىپ چىققانلىقىدا ئەنداز. ئەگەر بارودى ۋە آنىڭ ئەسحابى ئىسول جەدىدەنى
 اورتا غاسرلەر تەرىپى بىلەن ئىتتىكەندە «*ancilla teologae*» - دىن
 بولۇشىنى ئىتىپاقلىسا، ناسىرى ئىسە شولۇق تەربىيەگە دائىر ئىتتىكەن
 فىكىرلەرنى دەرسلىكلەرنى بىلەن بو ياكى خەرىكەتنى «دۇنيا بولۇشىنى»
 ئىتىپاقلىدى. بىر ئىشقا جەدىدلەر ئۈچۈن دۇنيا غىلەملەرنى دىن ئۈچۈن قۇرال
 بولسا، ناسىرى ئۈچۈن دىن ئۈزى دۇنيا كۆتۈرۈۋالدى. شولار بىلەن ناسىرى
 خىلمەتتى بارودىچىلاردان ئۈستۈندۇر. ناسىرىنىڭ بو ئوقۇشى ئايرى چامۇھىمىدىر.
 شونىڭ ئۈچۈن اول بارودى كۆك «بىداعىلئەلىم» دىيىپ يوق مەسئەلەدە
 زور كۆسەك كۆتۈرمەيدى «ايچىك ياكى الفى» يازىپ آنى «ياكە ئىمان
 شارىتى تىمىيە قىلىنسا ھەم جائىز» دىيىپ ۋە بىر اورىدا «ئىسول قەدىم» دەن
 آيرىۋالماق دىيىپ ئىسول جەدىدەگە قارشى خەرىكەت ئىتكەن ئۆسلىنى كۆرۈندى (!)
 بىز موڭغۇلغا بىر ئىچىدە سەبەب تاپا آلامىز: ناسىرى ئۆزىنىڭ ئەدەبى ۋە
 تەربىيەۋى خەياتى باشلاغان چاقتا خالىق آنىڭ ئىشنى سوڭىپ، ياراتمىچا
 قارابدا، ئاندىن ياۋروپا غىلەمەرنىدە ۋە تەربىيە باينىدا نادانراق، زاعىغىرك
 روھلىق، مۇرائى بارى تاكتىكا بىلەن آلدروچىلارنىڭ شول ئىشكە يابىش،
 يوق غىنا خىزمەتلىرى، بىگىرەك سىنىقى ئىسسىرلەرنى آرقىلىق شولۇق فىكىر-
 لەرنى خالىق آراسىدا جەپلە باشلاغاچ، ناسىرىدا بىر تۇرلۇق بو كىشىلەرگە قارشى

روحى رە آكسىيە، قارشىلىق توعان بولۇر؛ شۇنىڭ ئۈستىگە ناسىر يىدا لوتەردە ياسالغان بىر حالەتنى روحىيەتكە ئىشلەتكەن بولۇون ئىجتىمال تۇتارغا مۇمكىن؛ باشدا لوتەر ئۈزۈننىڭ مۇجەددىدلىكىنىڭ باشىدا ئىفرات بىر ئىجتىمالچى دەرىجەسىدە سول بولسۇن، سوڭرا رەفارماتسىيە خەرىكەتلەرنى ئىجتىماعى - سەياسى بىر تۇس ئالب كىتەككە چىقىرىپ، ئۇندا بىر رە آكسىيە توعان، ئۈزۈندىن آرتۇرۇپ يېزىلگەن مۇرىد ۋە شاگردلارنى تەنقىد قىلىپ باشلاغان ئىدى. ئىجتىمال خەرىكەتنىڭ كۈچلەن كىتەككە كورگەن، قارىمان، واتۇلمان، مىللەتئىدىن «طعن جەھەتتە» دەن ۋەقە باھات آنانىم خانلاردان باشقا ياخشىلىق كورمەگەن ناسىر يىدا بىر قورقۇ، مەئىسسىيەت توعان بولۇر؛ شۇنىڭ آرقاسىدا ئسول جەددىدە چىلەزگە قارشى سوزلەر - ويلى باشلاوى بىك ئىجتىمال.

ناسىر يىنىڭ تەربىيە ۋە تەلىم بايىداغىن فېكىرلەرنى ئەسەرلەرنىڭ تۈرلى ئورۇنلارنى جەيۋانلىغانلەر. شۇلارنىڭ ئىچىدە ناسىر يىنىڭ تەربىيە ئىشنى دائىر فېكىرلەرنى بىز ۱۸۹۱ يىلى كالىندار ئىنئايلا ۋە ئىتەكەن «تەربىيە» ئىسمىلى مەقالەسىدە كورەن. اول بودورت سەھىغەلىك مەقالەسىدە شۇندى فېكىرلەر بەيان قىلىنغان. مۇئەللىم بولغان كىشى «جامع الفنون» بولغا كىرەك. اول كىشى «تەربىيە فەننىدە جەمىع نزا كەتنى فەم ايتوب اوزىدىن يانكا تەربىيە طريقىلارنى تەجربە قىلۇپ چىقارورغا اقتدارى بولسۇن»؛ «تەربىيەدىن مراد آشاتوب اچرتۇب تىنى كە تەربىيە توكلى، بىلىكە تىنى ۋەقەلىنى ۋەزەن نەى ۋەجاننى تەربىيە قىلمىقدىر»؛ چۈنكى ناسىر يىنىڭ فېكىرنىچە «سەلەمەت ئەندەگەنە سەلەمەت جان بولمى» بولغاقتا، ناسىرى قەتەى، سورەتدە نەيتە: «مىن ايتورمىن كە آدم نىڭ تىنى سلامت بولمايدىر مكر جان سلامت بولساغنا تى سلامت بولادىر» چۈنكى تەن بىلەن جاننىڭ بىرگە بولۇشۇنە (Психофизической параллелизм) ناسىرى بىك نى ئۇشانب «تەننىڭ قوامى جان بىلەن جاننىڭ قوامى تەن بىلەن» دىيگەن قانۇنىنى اوتۇرتىپ قويا؛ آنىڭ دەلىلىدە «جاندىن باشقا تەننى يوق تەندەن باشقا جان بولۇپ، جان خىستەدر بەدەندەگى صحت نە فايدىلىق». مۇنە شوشى ئەساسىدان

ناسىرىنىڭ شوشى نەتىجەلەر چە: آدمەنڭ تەربىيەسىندە ئلك آشارعا كىرەك
 "زور و آج بولماسلق قدر"؛ اول آش "آدمەنڭ تىنە سىكشلى حلال
 نەمتەن بولسون"؛ آشنىڭ آدمەنڭ تەربىيەسىندە و حىياتىدا، شول قەدەر
 ؛ ھەممىيەتتە بولغانغا كورە، ناسىرى "ارشادا لاطبىحە" دىگەن آش ھەزىلەولەر
 ھاقتا ۳۰ تۈرلۈن آشلارنىڭ پىشۇرۇلۇشۇنىڭ ئىسوللارنى ئويۇرتىپ بىر ئەسەر يازا.
 سوگرا ناسىرى شوندى بىر ئەساس، ئوتۇرتىپ قويا:

«نى نرسەلەر و نى آشار آدمنى ھالاكتىن و بلادىن و يمان اشلىردن
 صاقلىدىر آنى بلدىرىك كىرەك و بارچا محالىف اشلىردن نى كىمىتەدە تحفظ
 و تەتپىت تىيش آنى اوكراتىك كىرەك» شونۇڭ ئۈچىندە، ناسىرى ئەسەرلەرنىدەن
 سەلەمەتلىك ساقلاوغاز و ئەھمىيەت بىرە ناسىرى؛ ئەيتكەنچە ھەر بىر كىشى ھەياتدان
 آبل مەقسەد نەرسە ئىكەن بىلۈرگە تىيش؛ شونۇڭ ئۈچىندە «بۇدنىيەت كىلۇب
 تىركلىك قىلۇدان مەسۇدنى نرسە آنى بلدىرىك كىرەك»، چۈنكى "تىببەنڭ باشى
 اوشۇدور". ناسىرى قارىشىدا تەربىيەچىنىڭ اورنى بىك زور؛ اول آنى ئوزۇندە
 بىك ياخشى آكلارغا تىيش، شونۇڭ ئۈچىن ناسىرى: "اۋل مەلم و تەربىيە
 قىلۇچى اوزىن بىر الوع اش كە اقدام قىلۇچى منزلدىن حىساب قىلسۇن"؛
 چۈنكى موعەللىم تەربىيەچىنىڭ مەسئۇلىيەتتە ئىيفرات زور؛ "مەلم و تەربىيەچى
 بولساڭ، شول كىفەتتە تەربىيە قىل كە اول تەربىيە اول تەربىيە قىلنمىش آدمنىڭ
 اول كۈنچەسىنىڭ تەربىيەنىڭ بۇنچە تىركلىك قىلۇرلىق بولسون". سۇڭ نىشەلەرگە كىرەك؟
 مۇنە موعەللىم و تەربىيەچىنىڭ ئەساس ئىتتىب شونى قىلۇرغا تىيش: «بالانىڭ ھەر بىر
 جىبىشە و ھىركىتتە مۇتلەغ بولسون و ھەر بىر سوزىنە اعتبار قىلسۇن.. الف بى
 بى ئى دىب اوقتو ھەلفەلك توكل لە باسا!»

«بالانىڭ ئىك قىمتلى عمرى اوزى بىلۈرلىك بولۇپ اوزى آشى
 باشلاغان ۋاقتىدان تا كەمدىرسەدە يورۇپ سىبق تام قىلۇنچەغە چاقلى وقتلاردە
 آنا شول ۋاقتلاردا بالانى ياخشى تەربىيە قىلۇپ تىرتىپ كا و تەربىيەگە ئوشوندىرىك
 لازىم».

ناسىرى تەۋارس قانۇننا (Наследственность) گە آز ئىعتىبار ئىتتە؛ آنڭ فېكرىچە «بالانىڭ ئىلىم گە ۋە تەربىيە گە قابىلىتىلى بولۇۋى ئانغا قاراب يۈرمىدەر، لىكىن تەربىيە گا قاراب قابىلىسىز ۋە غەبى بالالاردا آچولۇب كىتتەدر». ناسىرى ئىجتىمائى تەربىيە گە زور ئەھمىيەت بىرب «معلم ئا لازىم كە بالالارنىڭ كۈكلنە آتا آنا مەبتن ۋ آغاى انى ۋ جماعت مەبتن بركتسن»؛ شولايوق تەربىيەچى بالالارنى «اش سزلك» ۋە «معلم قالودان» ساقلاسن، «ئىمام ھنر ياخشى نرسە ئىكەن بالالارنىڭ كۈنكلمنە بركتسۇن».

گەرچە يوعاردا كورا گەنچە «ۋە راست» مەسئەلەسنە آرتق ئەھمىيەت ئىتتەمىچە، تەربىيەنىڭ سىجىر كىمى، ناچار آتالاردان توغانلارن ئۈزە تەرگە كۈچىن يىتتەننە ئۇشانسادا، بو يولدا اول «چرك آتا آنادان چرك بالا توغسە كىراك» دىگەن قاعىدەنى او ئۇرتب قويا. شونڭ ئۈچىن «معلم ۋ تەربىيەچى خىظا مەجت نى بالالارنىڭ ھمان قوللارننە ئىشتدرە تۇرسۇن» دى. شول سەبەبى «بالادا يىخشى طعام ۋ خوش ھوا بولسۇن» بالانىڭ ئەگەن نەرسەن بىررگە يارامى؛ «بالانىڭ حواس مەسەسى تمام ئىستعمال قىلغۇن تەعطىل قالماسور». بالا تەربىيەسنىڭ ناسىرى قارىدا تاعى بىر زور ئەساسى بار، آنڭ فېكرىچە «بالانىڭ طبيعتى شويەدر كە كوبراك الوغلا رغە تىقلىد ئالدر»؛ شونڭ ئۈچىن بالالار آلدندا ياراماس ئش قورغانە تەمەن يارامى.

«ئواكە الجاسا» دە ناسىرى نىندى موعەللىم كىرەك دىگەن مەسئەلە گە جاۋاب بىرب، «بالالارنى او قورغە بىك كىك حلقى ۋ حەملى كشى كىرەك»؛ دى؛ چۈنكى بەز بالا اوروشقان صابون قىناغان صابون مەكبىر اولادر عقلى خافە بولسە اورماينچە صوتماينچە او گراترگا توش»؛ ناسىرى بو اورندا آدەمنىڭ قابىل تەرەققى ۋە آنڭ بىوك نەرسە ئىكەننە ئوشانا «آدم بالاسىدر او گراتكاج بامايىنچە لابد!» دى.

ناسیری ئوز زاماناسىندا تاتارلار آراسىندا او قو اوقو ئىشنىڭ ناچار قويۇلغاندىن بىك قاتنى تەنقىد قىلا: بىر اورىندا (فوا ۱۴۳۱) ۴۳۱) و كوپ خەلقلەر بار بالالارغە نى اوقوتقان اوزى دى. بىلمايدىر» دى. سو كرا «مەنى لى كىتابلارنى» بىرتىن گە بىرتىن مەنى بىر ب اوقوتقونى آچى تەنقىد قىل، اول حاقدى خالىق آراسىندا يۇرگەن قىزق آنىكدوتلاردا يازىپ تاشلى، ۱۸۸۷ يىل كالىندارنى «عين الدين» ئىسىملى مەقەلە سىندە، بو مەسىئەلگە دائىر شوندى سوزلەر يازا: «زمانىز بالالارنىنا تەلىم بىر مەكدە بەض نىقساناتلار باردىر بىر تىرتىب گە سالماق و دەرىجە تەىن قىلماق يەنى قايسى فن دن قايسى كىتابلارنى اوقوتماق مىثلا بىش يىل لىقىمى آلتى يىل لىقىمى درس تەىن قىلماق بىك ضرور ايدى بىزكا پتار ملا بولاسى كشى توگىل دىمەك مقبول سوز توگىلەر دىب ئىسول جە دىدە دەن آلدما ئىسول جە دىد. نىڭ توب ئىساسلارنى اوقوتماق قويا. بو حاقدى نىشلەرگە كىرەك دىگەن مەسىئەلگە دە ۱۹۰۵ يىل رەوالوتسىيەسى سوگىنداغىنا تەمىم ئىتكەن بىر رەتسىب تەقدىم ئىتتىب: «اماملار جىمىلوب بىر مصلحت خانە تىرتىب قىلوب موندان بىر يولمە سالماق مەقۇل اش بولسە كىرەك ايدى» دى.

ناسىرى بىرىنچى مەرتەبە قورقۇنما بولسا «زى فنون» بولغان كىشىگە «نەمونه» روسچا اوقونىڭ كىرەكلىگىن بىلدەر. ئىلى ۱۸۸۶ يىلدا مەكىن بولغاندا فرصت اولسە مەاملەت بابىندا اورىچە اوقومق دىخى جائىز دىب قويا.

ناسىرى تەلىم و تەربىيە بابىندا تورى سوز بلەن گەن، آنىڭ ئەسەسلەرن سوز بلەن ئەيتىپ قالو بلەن گەن قالمادى؛ اول غۇمرن تەلىم و تەربىيە بلەن اوزدىرما، بو بابدا اول دەرسلىكلەردە خەزىلەر و بلەن مەشعۇل بولدى. آنىڭ ئىك كوپ نەرسەلەردە شول بابدا بىر. اول تاتارنىڭ ئىيتدائى مەكتەپنى ئوز قولى بلەن بىتون دەرسلىكلەرنى يازدى. آنا تىلدەن اول شوشى ئەرسەلەر بىردى؛ ۱) «ايچك يا كە الف بى»، ۲) «تربىيە كىتابى» «ايچك تانوب بىرگە چ

بالا ارعا و قوترا اوچون»، ۳) «قواعد كىتابت» («تصنيف و املا قاعدهسى»)،
 ۴) «زېدەن تواریخ الروس»، ۵) «اصطلاحەت جەرفیە»، ۶) «قواعد قیرائت
 روس»، ۷) احلاق رسالە» لەرى، ۸) «حساباق»، ۹) «اصطلاحەت ھندسە»،
 ۱۰) «منافع اعضا»، ۱۱) «زراعت عامی». مەنە شوشىلار بلەن شېكسز تاتار
 كرمستىيە نۇنە ياخشى بىر مەكتەب ياساب بىررگە مۇمكىن. مۇندان ئوتتۇرق
 يل غۇنا توگل، ھەزردە دىيەرگە مۇمكىن. شونىڭ ئۈچۈن تەربىيە باپندا
 ناسىرىنىڭ تۆب فىكىرلەرنى ھەزرىگە قەدەر يارانلىق. شونىڭ ئۈچۈن بۇ يولدا
 ناسىرى بىر يولباشچى، باشلاب بىرەر وچى در.

ع. ەزىز

قەييوم ناسىر يېنىڭ خالىق ئەدەبىياتىن جىيو ھەم تېكىشرو يولنىدا خىزمەتلەرى.

I

قەييوم ناسىرى تاتار خالىقنىڭ بۇرۇنقى ئەدەبىياتلارنى، ئەدەبىي ئىجادلارنى ئۆيرەنۈپ ھەم جىيو ئىشىنىدە بىزنىڭ بىر ئىچىمىز. دۇرۇست، يىل جىسابى بىلەن قاراغاندا ئاندىن ئالدا خالىق مەھمۇد بىلەن گە. بالىنىت ئىسىملەرنى كورسەلەردە، آلارنىڭ بىر ئىچىمىز قازان ئونىيورىستىتىنىدە تاتار تىلى لىكتورى بولۇپ تۇرغاندا روسلارغا تاتار تىلىنى خەمەلى ئۆيرەتۈپ ئۇچۇن ياسان دەرسلىكىگە ماتىرىيال ئىتتىب كىتە بىر ئىچە جىر ۴۵-بەيتلەرنى كرتىكەن، ئىككىنچىسىنى وينىگرىيەدەن كىلگەن مۇستەشىرىق بولۇپ، بىردەن ئول قازانلارنىڭ ئۆزلەرنى ئىچىدەن چىققان خالىم توگىل، ئىككىنچىدەن ئاننىڭ تاتارلار آراسىنا كىلىپ، آلارنىڭ بۇرۇنقى ئەدەبىياتلارنى ئۆيرەنۈپ ۴۵ جىيو دان ماقىسادى تاتار خالىق بىلەن ماجار خالىقنى آزالارنىدا بولمان مۇناسىبەتنى تېكىشرو ئۇچۇن دىر. قەييوم ناسىرى ئىسە قازان تاتارلارنىڭ ئوز آزالارنىدا چىققان ھەم ئوزىن چۇلماب آلغان نادان موللار، ئىشانلار، سوفىلاردىن ئىسەندەن خالىق جىرلارنى، بەيتلەرنى تاقماقلارنى، كويلەرنى تىيىپ تۇرغاندا، ئول آلارنىڭ ئەھمىيەتنى آكسىلاپ، آلارنى ئۆيرەنۈپ بىر خالىم ساناب، ئول بابدا ئىشەتكەن، كورگەن ماتىرىياللارنىڭ بىرىدە يوعالدىمىچا دىققەتلىپ ئۆيرەنە ھەم جىيو با. وچى ئوز خالىمىز. لاكىن ئول جىيو مان ماتىرىياللارنى

ھەم تەفتىشلەرنى آيىم بىر مەجموعە رەۋىشىدە باسدىرا آلماعان، بەلكى ئوزۇننىڭ تورلىق ئەسەرلەرنى آراسىنا كىرتىپ ياكى آرخىالوگىيە، تارىخ ھەم ئىتىئوگرافىيە جەمئىيەتنى مەجموعەلەرنىڭ بىرىب نەشر ئىتتىكەن.

قەيىم ناسىرىنىڭ جىيان ماتىرىياللىرى ھەم تەفتىشلەرنى ئوزۇننىڭ ئۇشبو ئەسەرلەرنىڭ كىرگەن:

(۱) «فواكە الجلساء» ۱۸۸۴ نچى، ۱. يل. قازاندا ئونيوپرستىت ماتىباعەسىدە باسلىغان. بو ئەسەر مىسرى خالىق ئەدەبىياتى عالمەلەردەن مۇھەممەد ئەھمەد ئوغلى ئەلەھ تىبىنىڭ «المستطرف فى كل فن مستطرف» ھەم خارزەم تىل عالمەلەردەن مۇھەممەد قاسىم ئوغلى زەمەخشەرنىڭ «روض الاخيار» ئىسىملىق ئەسەرلەردەن سايلان بىزلىمان ناسىرىنىڭ ئىككى زور ئەسەرى. مۇنىڭ ئىل ۴۰ راوزا-باۋچاغا بولب، ۴۰ نچى راوزادا غەرەبلەرنىڭ تاشماق، شىعەر، مەقال ھەم بەيتلەرنى كىترەدە، «مۇندىن سولۇڭ ئوز خالىقۇزدا بەغزى مۇئەسسەسە» ۋە لەغزەلەرنى بەيان قىلايىق» دىب ۵۴۶ نچى بىتدەن ۵۹۲ نچى بىتكە قەدەر قازان تاتارلارنى مەھسوس تاشماقلار، چىرلار، بەيتلەر ھەم مەقاللەرنى يازب كىتە. تاشماقلار - ۲۸ دانە. ھەر قايسىنىڭ جاۋابلىرى يازغان. باشداغى ۲۳ ساف تانارنىقى بولب، «ئول نەدر، كىم» دىب باشلانا تۇرغان سولۇقى ۵۱ كىتاب تەئسىرىدە چىققان. آلارى مەدرەسە شەكىلدەلەردەن ياكى چىتايىدان آلتىغان. تاشماقلارنى تىزودە، نىندى بولسا، بىر تەرتىپ كوزە تامەگەن.

چىرلار - ۱۸ دانە. مەفھوملەرنىڭ قاراب «مەدج، ھىجران ۋە فىرقى، ئىشتىياقى، ۋۇسلەت، ئىنتىزارى، ھەبەر ۋە ساعىنماق، ھىجران ۋە چەۋرى مەشوققان شىكايەت، فىراق ۋە ئۆمىدىنى ۋۇسلەت» ئىسىملەردە آلتى بارا آيدىغان.

بەيتلەر - ۳۰ بەدلىجە بار قانداق تاراقىدىن چىقارغان بەيتلەر ئىعتىبارغا آلتىغاندا، سەلەم نامە، چەي، ئۆگىمەن كىيان، ئىسىملەردە ۳ بەيت.

مەقاللەر ۳۱۵. ساف تانار مەقاللەر بولاب، ھەر مەقال سوکنداد
آنك 'يستيعمال ئىيتلە تورعان، ئورنى بەيان ئىتلىگەن.

(۲) قورق باقچا ۱۸۸۱ نچى، ئىل يازلمان، مۇندادا «مەقالات نەواحى
قازان-ئەشعار ۋەدە ئەبىيات» مازووعى آستىندا، شول ئوق فەوا كىھۇلجۇلەسەدە
باسامان مەقاللەر، چىرلار ھەم بەيتلەر فەقەت مۇندا تابشماقلار كرتلمەگەن،
تابشماقلار ئورنىدا «زىھن سناشماق» نىسەنى آستىندا كۆپنەگى شەكردلەر
آونزىنداغنا يۇرى تورعان «ئىدىل آرقىلى بىر كۆپمە بلەن بۇرى، كەجە ھەم
كەبىستە لىرنى كۆچىرۈ، ئەسسى لامۇغەلەيكەم، يۇزقازا» كىبى بىرنىچە رىيازى
مەسئەلەلەر كرتلىگەن. لاكىن بولارنى ساف حالقنىقى دىب ئەيتىب ئوك
بولغى، چۈنكى مۇندى مەسئەلەلەر روس حساب كىتابلارنىدا كورنە (۱)
(۳) قازان كالىندارى. ۱۸۷۱ - ۱۸۹۱ يىللار آراسىدا ۱۹ مەرتەبە
چىققان، بو كالىندارلار ۋاقتىندا قازان تاتارلارنى ئۇچۇن بىر ياقدان كالىندارلىق
حزمەتنى ئىتكەن بولسالار، ئىككىنچى ياقدان بىرغىلەمى ئەدەبى ژورنال ۋازىفەسن
ئوقىپ كىلگەنەر. ناسىرى بو كالىندارلاردا كالىندار حارا كىتىرنە
بولغان مەسئەلەلەر ئۇسۇنە، جەغرافىيا، تارىخ، تىل ھەم ئەدەبىيات تورلارنىدا
تولىغنا مەلۇمات بىرگەن كىك، ئورنى بلەن خالق ئەدەبىياتىنا دائىر
جىمان ماتىرىياللارنى كرتىپ جىبەرونى دە خەتەرنەن چىمارماغان. ۱۸۷۱
ھەم ۱۸۷۹ نچى يىلى كالىندارلارنىڭ ۶۴ - ۶۶ بىتلەرنە كۈن ھەم ھاۋا
ئوزگەرولەرنى خاقتىدا خالق تەجرىبەلەرنى. ۱۸۷۵ ھەم ۱۸۷۶ نچى يىلى
كالىندارلارنىڭ ۳ - ۱۴ بىتلەرنە ھەر آيدى بىلىگىلى بىر كۈندە ھاۋا ھەم
تابىغەتنىڭ زۇھۇراتىنا قاراپ كىلەچەك آيلاردا بولچاق تابىغەت ھەم
قارۋانچىلىق خاقتىدا خالق سوزلەرنى.

۱ قاراعز ۱. Забавная арифметика вып. II

• Н. Аменицкий и Ив. Сахаров. مەم

в Царство смекалки Е. И. Игнатъев

شولایدا مۇندى مەسئەلەلەر كۆپىنچە ئىندى خالقلاردا. مېن ئوزم دە شۇندى
ئوق بىرنىچە مەسئەلەننى خالق آوزىدان يازىپ آلب، تابشماقلار تەنە كرتىگەن ئىدىم.

۱۸۸۱نجى يىلى كالىنىدارنىڭ ۲۰-۴۰ يىتلەرنىڭ قازاننىڭ روسلار تارقاتقان آلتنوۋى ھاقتىدا ۲۹ مىسراعدان عىبارەت «قازان بەيتى» ھەم شەھلى خاننىڭ قازاننى تاشلاپ چىققاندا ۋەزىرلەرنىڭ قاراب ئەيتكەن «شەھلى بەيتى» ئىسىملىرىنىڭ ئىككى بەيت ھەم قازان شەھەرنى ھاقتىدا تاتار خالقنى ئاراستىدا يۈرى تۇرغان ھەر تۈرلۈك رىۋايەتلەر (легенды) بار. بۇلار ئاراستىدا ئىسكى قازاننىڭ ھەم ياڭا قازاننىڭ سالىنىلارنى ھاقتىدا، قازاننىڭ بۇرۇنقى كرىپوستى (قورغانى)، ئەمە تاۋى، يان تاۋى، خان مەسجىتى، قابان كۆلى، قاسىم شەيخ ھاقتىدا، قازان بەيتىدە مەزكۇر ئولمىس بلەن بۇلغالىق (ئەبۇلغالىق) ھاقتىدا، آرچاقى ھاقتىدا، قازاننىڭ روسلار تارقاتقان آلتنوۋى، شەھلى خاننىڭ قازاندىن چىقىپ كىتۈۋى ھەم چورا باتر ھاقتىدا بولغان رىۋايەتلەر يازغان.

۱۸۸۳نجى يىلى كالىنىدارنىڭ ۳۰-۳۱ يىتلەرنىڭ بۇرۇنقى بولغان بولغان آلپ آد. ملەر (Великан) لار، يەنى بىك زور گەۋدەلى كىشىلەر ھاقتىدا تاتار خالقى ئاراستىدا تۇرغان رىۋايەتلەر بار. ناسىرى بۇلارنىڭ چىھون ايزاخ يۈزىدەن ئەيتە «بۇنىڭ بۇلغىلىق يۇرتىدا، قايسى اولما بارساڭدا، آلپ ھاقتىدا بىر خىكايەت بار، كۆپ آوللاردا مەشھۇردى: قىلاردا بىر غەجىرەك تاۋ بولسا، «آلپ چابازاسن قاققان» دىيىپ، خىكەيە قىلالار. بۇ دەلىللىرىكى بۇلغىلىق يۇرتىدا بىر زور كىشى بولغاندىن، سىڭىز يۈز يىلدىن بىر ئىش بۇ سۆز ئۇ ئۇلماغاندىن» دى. (۱)

۱۸۸۵نجى يىلى كالىنىدارنىڭ ۳۶-۳۷ يىتلەرنىڭ مۇنچا سېرىكىسى، چەي، قەھۋەنىڭ ئىستىمىغا كىرىپ كىتۈۋى ھاقتىدا رىۋايەتلەر بار.

(۱) بۇ ھاقتىدا بۇدە بىر مەقالە بار: «آلپ آنادان تىرۋار، آرىماق بىيەدەن تىۋار». ھەم مەدەتدەن تىش زور گەۋدەلى كىشىلەرگە «آلپداي» دىيىلەر. آلپايتى (آلپ باسدى). سۆزىدە شۇنداق قالغان بۇلغىلىق كىرەك.

(۴) ئۈنۈمۈزۈڭ. ناسىرىنىڭ بۇ ئەسەرى تاتارتىلەينىڭ گرامماتىكىسىنى
 ھاقتا بىر زىچى تەجرىبە بولۇپ، ۱۸۹۵-يىلى قازاندا ئۈنۈمۈزۈڭنىڭ مابىئەسىنىڭ
 باسقۇچى. مۇنۇڭ ۸۴ - ۸۵-بېتلەرنىڭ «تەجرىبە» ئىسەمى ئاستىدا ۷۵ دانە ھاقتا
 آراسىندا چىقىرىلغان بولۇپ، ئەينى تەۋرەنلەر ئاستىدا چىقىرىلغان. بۇ سۆزلەر آراسىدا
 عادى ئۇسلۇبىنى تاسۋىر ئىياسى تۇرغان سەبەبلەردىن چىقىرىلغان بولۇپ، ئەينى تەۋرەنلەر
 ھەر تۈرۈندە (مەجاز، ئەستىھارە، كىنايە، جانلاندىرۇ، آرتۇرۇپ، ئەيتۈ، ئىرونىيا)
 بىك ماتور مەسالىلەر تاپارغا مۇمكىن.

بولاردان باشقا «لەھجە» تاتارى «دا بىك كۆپ ئوردا بۇرغى
 ئۈنۈمۈزۈڭ ئىزاح ئۈچۈن ھەم بۇ تەن ئەسەلەرنىڭ دە مەسالى ئۈچۈن
 ئورنى بىك ماتور ھەم بىك بۇرغى مەقاللەر، چىقىرىلغان بولۇپ، ئەينى تەۋرەنلەر
 سۆزلەر ھەم تاپشماقۇلار كىتىرىلگەن. مۇنداق كۆرۈنۈش، كى قەيۈم ناسىرى
 ئۈزۈپ دە ھاقتا ئەدەبىياتقا بىك ئۈستە بولغان بولغا كىرەك.

قەيۈم ناسىرى قازان ئۈنۈمۈزۈڭنىڭ ھاقتا «آرخىيالوگىيە
 تارىخ ھەم ئىتنوگرافىيە جەمئىيەتى» نىڭ ھاقتا بولغان ئىشلىرى جەمئىيەت
 تارقاتقان چىقىرىلغان تورغان «История и этнография», ئىسەمىدە كىچىك مۇجۇمىدە
 ئىشلىتىرىلگەن. ئۇشۇ مۇجۇمىدە ۱۸۸۹-يىلى چىققان XV جىلدنىڭ
 ۳-نچى جىلدە ناسىرىنىڭ پىرافىسور ن. كاناننىقا بىرگەن «قازان بەيتى»،
 «نىكالاى بەيتى» ھەم شەھەرلىك ۋەزىرلەرنىڭ ھاقتا ئىشلىتىرىلگەن بەيتى «ئىسەمىدە
 ئۈچ تارىخى بەيت بار. شۇل ئۈچ مۇجۇمىدە ۱۹۰۰-يىلى چىققان
 XVI جىلدنىڭ ۲، ۳، ۴، ۵-نچى جىلدە «قازان تاتارلارنىڭ ئەكىمەتلەرنى
 ھەم آلارنى بۇ تەن ھاقتا ئىشلىتىرىلگەن ئەكىمەتلەرنى بىلەن چاشقىندىرۇ» ئىسەمى
 ئاستىدا يازغان مەقالدە ناسىرى تارقاتقان بىرگەن «سالام تۇرغان، جۈلەر
 ئوغل، ئوگى قىز، گۈل نەزك، بايىك، ئۈچ ئوغل، قەللىق، بالا، تۇلىكۇ، مەچى
 بىلەن آيو، آيو بىلەن تۇلىكۇ ھەم ساندىغاچ بىلەن بىلدىق» ئىسەمىدە ۱۱ دانە ھاقتا

ئەككىيە تىلەرى بار. ۱. مەقالەنىڭ مەجموعەنىڭ رىداكسىيەسىنى تارافىدىن يازغان مۇقەددىمەسىدە «ئوقۇچىلار دىققەتنى ئەرحىيالوگىيە، تارىخ ھەم ئىتىنوگرافىيە جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي ئەغزاسى بولغان مەلۇم مۇسلمان عالمىنى غەدىلغە يېزىم ناسىر تارافىدىن غەرب تاتار ترانسىكرىپسىيەسى بىلەن قازان ويلايەتىدە يازىلىپ، ئالغان ۱۱ دانە تاتار ئەككىيە تىلەرى تەقدىم ئىتىلە. ئېنىق، قازان تاتارلارنىڭ ئەككىيە تىلەرى تىل ياندىن تۈركۈلۈگۈچى بىلەن شۇغۇللانغان تۇرغان غەربى ياۋروپا عالمىلەرنى ئۇچۇن دە، ئەھمىيەتلىك بولۇپ ئىختىمال تۇتۇلغانلىقىدىن، ئالارنى جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي ئەغزاسى ن. ف. كاتانف، ناسىر نىڭ قوز قوللانمىسى ياردەمىدە، خالىق تەغىبىرى بويىچا دۇرۇست ئىتىپاق، فەن عالمىدە مەقبۇل بولغان آكادىمىيە ترانسىكرىپسىيەسى بىلەن يازىپ چىقىدى... روسچاغا تەرجىمەلەرنى ھەم ئالارنى بوتەن خالىق ئەككىيە تىلەرنى بىلەن چاغدۇرۇپ. آ. پالەكوف تارافىدىن ئىشلەندى» دىيىلگەن.

۱. شول ئوق، مەجموعەنىڭ ۱۸۹۶ نچى يىلدا چىققان XIII جىلد، ۵ نچى جىزىدە ناسىرنىڭ «قازان تاتارلارنىڭ خالىق ئەدەبىياتى ئەمۋەلەرنى» ئىسمى آستىدا يازغان مەقالەسىدە روسچاغا تەرجىمەلەرنى بىلەن ۲۸ تاشماق، ۲۴۴ مەقال، ۱۱۶ خالىق جىرلارنى ھەم بىر دانە «سەلام نامە» ئىسمىدە كىيى بەيت بار، لاکىن، ئول بۇلارنى ئوزنىڭ فەواكىھۇلجۇلسا سىندە كىيى سايلاب آلب بىرىگەن بولسا كىرەك، چۈنكى ئالار تەرتىپلەرنى ياندىن قاراغاندا شۇنداقى مائىرىيالار بىلەن بىردى. ۱. مەقالەنىڭ باشىدا پرافىسور ن. كاتانف تارافىدىن قازان تاتارلارنىڭ خالىق ئەدەبىياتلارنى جىيىو تارىخى ھاقتا قىسقاچا مۇقەددىمە يازغان.

نەھايەت، ناسىرنىڭ ۱۸۸۰ نچى يىلى پىترىگراددا باسلىغان-Императорского Записки ратарского Русского географического Общества ئىسمى مەجموعەنىڭ VII نچى جىلد ۲۴۳-۲۷۰ بېتلەردە «قازان تاتارلارنىڭ ئىعتىقاد

ماتىرىياللارنىڭ باشىنا «مەقالات نەۋاحى قازان-ئەنغار» ۋە ئەدەبىيات» دى.
 «فواكه الجاسا» نىڭ ۵۶۶ نىچى بېتىندە ناپىشماقلار آندىدان «مۇندىن سوڭ
 ئوز حالقىنىزدا بەغزى موعەمما ۋە لەغزلىرىنى بەيان قىلايىق، كى تىلنىزىدە
 جۇماق ۋە تابشماق تەغبىر قالىنىز» دى. جىرلارنى تىزىدە دۇرۇست ھەم
 تۇرى ئىپادىلەر، يول تۇتۇپ، آلارنى «مەدخ. ھىجران ۋە فىران، ئىشتىياقى ۋە سەلت
 ئىقتىزارى ھەبەر ۋە ساعىملىق، ھەورنى مەغشوقىدان شىكايەت ۋە ئوبىكە،
 قىراق ۋە ئۆمىدىنى ۋە سەلت» ئىسىملەرنىدە آلتىن ياپقا آيرىغان. لاکىن بىر
 رەۋشچە بابلارغا آيرو تەھمىن كەندىر. شۇلاي ئوق ماتىرىياللارنى تۇرلەرگە
 آيروۋىدا دۇرۇست، آلارنىڭ بىرىن ئىككىنچىسى بىلەن بوتامغان، ئول
 ئوزى ماتىرىياللارنى ئۇشۇب تۇرلەرگە آيرىغان: مەقاللەر، ناپىشماقلار،
 تەغرىزات- (چىتە تەب ئەيتىلگەن سوزلەر) جىرلار، بەيتلەر، ناپىشماقلار،
 ئەكىيەتلەر، خۇرافاتلەر، رىۋايەتلەر، خالىق تەجىرىيەلەرنى، خالىق سوزلەرنى.
 ئول جىرلارنىڭ ھاندا فەۋا كىيەنۇلجۇلەسەنىڭ ۵۷ نىچى بېتىندە:

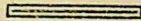
«مەلۇم ئولا، كى لۇغە ئىبنىڭ شىعەرلەرنى ھەر قايسى ئىككى مىسراغىنى
 بولۇپ، كۆپىنچە شىعەرلەردە سوڭىن مىسراغ ماقسۇتنى ئىفادە قىلادى. ۋە
 دەخى تىلنىڭ خاۋاسىدە ئىدى، كى بىر شىعەرنى ئون- ئونبىش تۇرلنى ئىتىب
 تەرەنم قىلماق مۇمكىن، بۇ خاسىيەت باشقا تىللەردە ئىشتىلەيدىر»، دىي
 جىرلارنىڭ ئىككى مىسراغىدىن غىبارەت بولۇپ، كۆپىنچە جىرلارنىڭ
 سوڭىن مىسراغىغا ماقسۇتنى آڭلاتۇپ ھەم بىر جىرنى بىر نىچە
 كۆپىنچە جىرلارغا مۇمكىن ئىكەننى ئەيتىپ كىتە. مەقاللەرنىڭ ھاندا
 شول ئوق فەۋا كىيەنۇلجۇلەسەنىڭ ۵۸ نىچى بېتىندە: «مەلۇم ئولا، كى
 ھەر تىلنىڭ ئوزۇنە ماقسۇتى ئەمەس ۋە مەقاللەرنى كۆپىنچە لىرىك بولادى.
 خالىقنى كۆرە ئەقىل ئىيەلەرنى ۋە ھەكىمەلەرنى دەخى باردىر». دىي مەقاللارنىڭ
 بۇرغىن خالىقنىڭ ئەقىل ئىيەلەرنى ھەم ھەكىمەلەرنى تاراقىدىن چىقارغان
 ھەقىقەتلەر ھەم ھەكىمەتلەر ئىكەنلىكىنى نىشارە قىلا. آڭنىڭ ئەھمىيەتلىكى تەفتىشى

حالىق تىلىدە يۇرى تۇرغان خۇرافاتلارغا قاراب حالقنىڭ بۇرنى ئىعتىقاد ھەم عادەتلەرنى تورۇسندا Записки Императорского Русского Географического Общества ئىسىملى مەجبۇعانىڭ ۷۱ نچى جىلدندە باسلىغان «قازان تاتارلارنىڭ» ئىشانولارنى ھەم، ئىملارى مەقالەسىدەن عىبارەتدۇر. آنىڭ ابو مەقالەسى تاتارلارنىڭ بۇرنى دىنى ئىعتىقادلەرنى، عادەتلەرنى دۇرست ھەم بىتاراف تاسویر ئىتکەن. ابو بابىدا برنچى تەجرىبەدۇر.

بر مەقالەنىڭ مۇقەددىمەسىدە ۋ. گرىگورىف دىگەن كىشى ئىتە: «قەيىوم ناسىرفنىڭ قازان تاتارلارنىڭ ئىعتىقاد ھەم عادەتلەرنى تورۇندا يازغان ابو مەقالەسى، مىككا مەعلوم بولۇنچا، تاتارلارنىڭ بۇرنى دىنى ئىعتىقادلەرنى يازۇدا برنچى تەجرىبە» ھەم مۇسۇلمان تاتارلاردان ق. ناسىرف كى مۇقەتتىشلەر ئىلى بۇدە بولمادى، خەتتا بۇتۇن مۇسۇلمان عالەمىدە يوقدۇر. ابو بىزنىڭ مۇسۇلمانلاردان قازان ئونىقۇر سىتتىدە ئوقب ياۋروپا تەربىيەسى آلب، ئىسلام دىنىئىتە بىتاراف قارارلىق دەردەجەدە فىكرى يوعارى كوتەرلىگەن برنچى كىشى. مىن تاتارلارنى ياقىندان بلە تۇرۇب، آلاردان مۇندى حالنىڭ بولۇون، خەتتا ئوبلاماعاندا ئىبىد «دى.

حوجا بەدىع -

قازان - ئىيول

قەييوم ناسىر يىڭ روسچە باسماق ئىسەردىن تەرجىمە.

قازان تاتارلارنىڭ ئىشانولارى ھەم ئىرملارى

(بۇرۇنقى شامانىزم قالدقلىرى)

ناسىر يىڭ، بۇ ئىسەرىنى ھاقىدا مەجموعە بىزدە ئىسەد عاققار ف
مە قالەسندە مۇستەشرىق ۋ. گرىگورىيىڭنىڭ فېكىرى بار.

سوز باشى.

روس جەمئىيەتى ئوزنىڭ روسلاردا باشقا خالقلارنى (شولار
آراسىدا تاتارلارنى دا) غۇمۇمى ئىنسانىيەت ياقىتىلىشى - عىلم ھەم فەن بىلەن
نورلاندىرىپ ئولگۈرگەنچىگە قەدەرلى، ئول خالقلارنى آ كىلارغا، بارگە
مەجبۇر بولار. روس جەمئىيەتنى قازان تىرەسىندە يەشى تورغان خالقلارنىڭ
(چوۋاش، چىرىمىش، آر، موۋقىشى) تۇرمۇشلارنى بىلەن تانىشىدۇر ئۇچۇن
واقىئى ماتبوعاتسا كىتابلار، مەقالەلەر چىقىدى ۋە خەزىرگە قەدەرنى چىمۇدا
دەۋام ئىتەلەر. آلار تاتارلارنى دا ئونۇتمىلار، بو تىرەنىڭ باشقا خالقلارنى دا
يىگرەك سوككى زامانلاردا آلارنىڭ تۇرمۇشلارنى بارگە، آلارنى
آعارتورغا تىرىشالار.

كۇچم جىتەكەن، مۇمكىن بولغان قەدەرنى روسلارغا تاتارلارنىڭ
تورمۇشنى بىلدۈرۈپ، ماتبوعات ئوستىندە مېنىم كۆپ يىللار تىكىشىرگەن.
كۆرگەن نەرسەلەرنىڭ خۇلاسالىرىنى بىلەن تانىشىدۇرۇپ ئوزمنىڭ مۇقەددەس
بۇرۇنچىم دىيىپ بىلەم. مېنىم كۆرگەن، تىكىشىرگەن نەرسەلەرگە، مېنىم فېكىرەچە،
باشقىلار آز ئىھتىيار ئىتەكەنلەر، آلار خاقىقىدا آزاراق يازغانلار: مېنى
تاتارلارنى تانار ئىتوبىكەن سويلىم؛ ئەمما مۇسۇلمان تانار خاقىقىدا سوگۇندىن
سۇيلىمەن، مۇسۇلمان بولماچ نىقەدەر، ئول تاتار بولۇپ قالا آلغانلارنى
سوگۇندىن يازماقچى بولدىم، بو ئەمەل بىلەن روس ئونۇچىسىن تاتار
خىكەيەلەرنى ۋە آنىڭ شولار بىلەن بىرگە توعان ئىرملارنى بىلەن تانۇشىدۇرغا
تايم. آلاردا ئىسكىمى تاتار ئىھتىقادىنىڭ نۇرلەرنى خەزىرە بار ۋە آلار
ئوزلەرنى دە تاتارلىقنى كورسەتەن تۇرالار. تاتار خىكەيەلەرنى خاقىقىدا بولغان
تىكىشىرۈلمىنى بالالىق راقىقىدا ئىشىتكەن نەرسەلەردەن، ئوزمنىڭ سوگۇندىن
تاتارلاردىن سۇراش بىلگەن نەرسەلەردەن آلوب يازام. سوگۇنلارنى دا
بولارغا بارنى فەننى ياقىدان قارارغا ئۇيرەنسەكچە كىنە جىيەن نەرسەلەرم.

ئىشانلار.

تاتارلارنىڭ مەعبودلەرنى توبەندەگى ئىككى قىسىمىگە بۆلەرگە مۇمكىن:
 (۱) سوداچى مەعبودلەر، (۲) يىر ئۈستۈندە يەشى تۇرغان مەعبودلەر.
 بىر نەچچە ئىنە توبەندە كىنلەرنى كىرگە تىيىشلىق: سۈ باياسى، سۈ ئىيەسى، سۈ
 آناسى، يوحا؛ ئىككى چىنەنە: ئۈب، آلباستى، ئۈرەك، بىچورا، ئۈى ئىيەسى،
 آبزار ئىيەسى، چەچەك آناسى، چەچەك ئىيەسى، شورەلى، جن وە ادۇبو
 پەرىيىن. ئلك سودا يەشى تۇرغانلارنى قاراب چىيىق.

(۱) تاتارلار سۈ باياسى ئىسىمى بىلەن سودا يەشى تۇرغان (مىن
 چىمان چىكايەلەردە بارى كۈلدەگنە يەشيلەر) سۈ پادشاسى، سۈ مەعبودىن
 آتيلار. مېچىر چىكايە آنك سودان چىمۇب يۇرووى، كىشلىلەر بىلەن
 مۇنەسەبەتكە كىرۈلەرى تۇرۇشىدا سۈيلەمى؛ آنك تۇرلۇ ئەرلەرن چىرىنە
 چىت-كىرر ئۇچۇن قويلغان حىزەتكەرى بار. ئول آنك ئەرلەرن يىرنە
 چىت كىرە وە قوشقان ئىشلەرن ئىشلەپ تۇرا، ئولدا بولسا -

(۲) سۈ ئىيەسى. مىن يىازب آلغان تاتار چىكايەلەرنىڭ بىرىندە
 سۈ ئىيەسى بىك شۇمارغان ئىر بالا قىيىفەتتە، تاتار بىلەن ئوزنىڭ حوجاسى
 سۈ باياسى آراسىدا يۇروچى، آگەرراق، قورقاج، تەجىرىيەسىز، تاتارنى
 ياخشى بىلى، آكلامى تۇرغان، تاتاردان كۈچلەرەك، آيودان زەغىغىرەك
 ئىتۇب تەسۈبىر ئىتئلە.

(۳) سۈ آناسى - خاتۇن مەعبود. تاتارلاردا يوحادان باشقا، مۇكارغا
 ئۇخشاغىلى مەعبودلەر بولمىغاندا سۈ آناسى، سۈ ئىيەسىنىڭ آناسى، سۈ
 باباسىنىڭ خاتىنىدەر دىپ ئويلىم. قايرىر واقىدا بالەش سۈ پاننى كىلىگەن

تاتارغا، سو آناسن چەچن تاراب ئوترعان حاتن بولسوب كورنوزنەدە
 دىققەت ئىتەرگە كىرەك. ئول كىچدە، كۈندزدە كوزگە كورنوزگە مۇمكىن،
 آنەك حاقندا مەلۇمەت بىكەم آز بولغانلىقدان باشقا سوز ئەيتوب بولمى؛ بارى
 شونى ئەيتوب كىتەرگە كىرەك: - تاتارلار خىكايە سۆيلىگەندە بىكە جىش،
 ئىتەببارسزلىق بلەن، سو آناسن وە سو ئىيەسن بەرگە بوتاب سۆيلىسەر.
 بۇرونەن زامانلاردا آلارنى آيرىغانلار بولغا كىرەك؛ بولاي بولمىغاندا
 بر مەنەنى آكلاتو ئۇچۇن ئىككى تۇرلى سوز چىعارلمىغان بولار ئىدى.
 بو مەعبودلەرنەك ئىرەم ھەم حاتن بولولارنى، اشول روللارنى
 ئوينىولارنى، چواشلارنىك خىكايە ھەم خرافاتلارنىدە كورنە، مەعبودلەرنەك
 ئىرلى حاتۇنلىق وە بالا چىعالى بولالولارنى كورسەتە. چواشلار تۇرك
 غىرقىدان بولغانلىقدان آلارنىك ئىقتىدارنىدا ئىعتىبار ئىتەرگە كىرەك.
 (۴) ھەر حالقنىك خىكايەلەرنەدە، خرافاتلارنىدا جىلانلار، زور، ئورن
 تۇتالار، بو شولايوق تاتارلاردا بار. جىلان تاتار خىكەيەلەرنەدە شوشى
 سىفانلاردا ئۇچرىلار: بۇتۇن جىلانلار قارا تۇسدە بولاب، بارى آلارنىك
 پاتشالارنىغا آق بولا، قارا جىلانلار تاتارغا دۇشمان، آنى يارانەيلار،
 آق جىلان آنى ياقلى، ياراتا، آندان جەبەر بىرپ آكار تۇرلى قائىدەلەر
 كىترە. آنەك ئۇستۇنە جىلان تىرسى بىزگە كىچى بترە دىيىدە ئۇشانالار.
 جىلان يۇز يىل يەشەگەج، آژداھاغا ئەيلەنە. ئەژدەھا مىك يەش يەشى
 آندان كىمدە آرتقدا دۇنيادا يەشى آلەمى، آنى تاتار مەملەكەتلەرنەدە تابارغا
 مۇمكىن توگل. يۇز يىللىق يا ئاغنا آژداھاغا ئەيلەنگەن جىلان قايا كىتە دىسىرمى؟
 آنى بۇلۇت كوتەرب آلادا، دىككەن آتاووننا ئىتاتوب تاشلى. تاتارلارنىك
 فىكرنچە آژداھانى بۇلۇت آلغان وقتىدا، ئول ھاوادا قۇيرقلارنى بولمى،
 بىك قاتنى سىلكنە. مىك يەش تولماچ، آتاودا آژداھا يوحا قىزعا ئەيلەنە.
 يوحا قىز تۇرلى قىيافەتلەرگە كىروب تاتارغا كورنەنە آلا، آكار زاراردە
 ئىتە آلا باشلى؛ شولاي ئوق، ئول بىك ماتور قىزعا ئەيلەنوب، كول

بويندا چە چەلەرن تاراب ئوترا. يوحا جان قزعا ئەيلەنگەچ، كىيەوگە بارا
 آلا، بىر بىر كىشىنىڭ خاتۇنى بولۇپ يەشى آلا باشلى. آنڭ ئىرى ھەر
 ۋاقت ئوزۇننىڭ خاتۇنى يوحاغا بىك قاتنى عاشىق بولۇپ شۇنىڭ بىلەن بەرەبەر آنڭ
 ئىرى ھامان يابىغا. كىيە بارا. مۇنە نىندى نەرسە، ئول يوحا قز ئىرلەر
 ئوزۇننىڭ خاتۇنى يوحا ئىكەن قويدان. بلە آلاسڭ؟

(۱) يوحانڭ آوزنى ساسىن بولا،

(۳) يوحا، سوسىن چىتاب تۇرا آلمى، آنڭ ھەر ۋاقت ئىچەسىن كىلۇب تۇرا،
 (۲) يوحانڭ كىدگى بولمى،

3) impussi bibs est virilis pudeudi erectio
 coiti causa corporei.

ۋە سىمنازلار تابۇنسا ئول ئەلەتتە يوحا بولمى خەلى يوق.

يوحاغا ئويەلەنگەن تاتار آكار ئوزىن يۇتدەمىچى قۇتۇلا آلامى سولڭ؟

(يوحانڭ كىشىگە كىيەوگە باروونىڭ ئىكەن سەبەبى ئىرن نىچىك ئىتت بولسادا
 يۇتۇ). مەن آنڭ قۇتۇلا آلو-آلماوى خاقىندا بىر نەرسە بولمىم. بارى مەنم يازب آلغان
 خىكە يەلەر نىڭ بىر ئىدە مۇكار بىر دەرمان كورسە تۇلە شىكىللى. ئول ۋاقىتتە
 شۇنداق عىبارەت: بىر پاتشانڭ ئوغلى يوحا قزعا ئويەلەنگەن (بىلگەن)
 ئىندى ياراتۇب ھەم بىلەنچە) سوگىندان آنڭ يوحا ئىكەن بىلگەچ، ئىچى
 تىش زىننەتلەپ تىمەردەن، ئىشكىسز، تەرزەسز بىر ساراي سالدىرغان، آندا
 بىك آزابلىق بلەن ئوزۇننىڭ سىرنى خاتۇنى چاقىرىپ كىرگەن. ئول كىرگەچ ئوك
 ئىشۇگى بىكەپ آلۇب آنڭ تىرە ياعىنا، ئوتۇن ئويۇب، ئوت تۇرتۇب
 جىبەرگەن دە يوحانى ياندىرغان. پادشا، ئولى يوحانڭ ياكادان زور جانغا
 ئەيلەنۇب قۇيروغى بلەن ساراينىڭ دىوارلارنى سوتقان ئىشتت تۇرا.
 آنڭ بەرۋىدەن بۇتۇن ساراي سىكۈنە ئىكەن. باشقا بىر خىكە يە يوحانڭ
 ئىرى كورمەگەندە تۇنلە بلەن، ئىرى آكار ئىچەرگە، سو قالدىرماغانلىقىدىن
 عاجىز بولۇپ، ئىسى ياندىغان كولىگە، سو ئىچەرگە بارغانلىقى سۇيلى.
 شوخا قز بلەن پادشا، ئولى خاقىندا بولغان خىكە يەدە، يوحا سارايدا يانۇب

ئولانگەج، آنڭ كۆلن آلب تىرىباق ئىسمى بلەن يۇرتۇلە تۇرغان بر دارو ياسى باشلاغانلقلارنى تور ئىسنادا ئەيتوب كىتە (۱).

تىرىباق «آعونڭ تەئىسېرن بترە تۇرغان داوا» مەناسىندا وە ئىچ قاتۇرا تۇرغان، ئويانا تۇرغان دارولار شىكىللى ئىستېمال ئىتۇلگەن، تىرىباقنىڭ ئىچىندە: دىكگىز سوغانى، مىردا، دارچىن، زەغفران، ئەفېون، بال، آراقچى، تەرىپىتىن ئىتتى قوشاوب ياسالادر ئىدى. قاي واقتدا آكار ئىچى وە باشقا قىممەتلى تاشلاردا قوشقانلار. بو قوشمتانڭ ئىك كوب قىسمى ئەفېوندىن بولغانغا، سوگىندان ئەفېونىدە تىرىباق دىب آتى باشلاغانلار.

خەزىرىر ئۈستۈندە يەشى تۇرغان مەعبودلەرگە كىلىك.

(۱) ئۇيۇر مالىروسالارنىڭ ئويۇرى، چوواشچا ۋابور (چىنىس جەنوبى آمىرىكانىڭ قان ئچوب، يەشى تۇرغان خەيوانلارنىدان ۋامېر) تانارلارنىڭ آكلوۋى بوينچا آىرم ئوزىگىندە يەشى آلسادا، ھەر واقتدا بر كىشىنىڭ ئىچىدە تورا. آندى كىشىنى «ئوبىرلى كىشى» دىب يۇرتلەرە خىكەيەلەردە قارچقلار، ئوبىرلى بولا. ئوبىرلى كىشىنى تاتارلار شونداغىنا بلەلەر. آنڭ قولتى آستىدا تىشۇگى بولا، شول تىشۇكدەن، ئول ئەدەمنىڭ ئىچىنە كىر ئوترا ئىكەن: روسلارنىڭ «دوماۋىن» كى، ئولدا كىشىنى بووا، آكار ئويىدە واقتىدادا كورنە. تاتارنى، ئوبىر باسقاندا، ئول قىمادىدا آلمى؛ ئەگەردە ئوبىرنى تىشەب آلساڭ، قاي تۇشۇن تىشەسەڭ، ئوبىرلى كىشىنىڭ شول آعزاسى جەراخە تىلەنگەن بولا. خىكەيەلەرگە قاراعاندا، ئوبىرلى قارچق

(۱) چىنلادا تىرىباق دىگەن سوز يونانچا دىگەن سوزدەن آئىمادىنى ئىكەن؛ ئول سوزنىڭ ياكى يونانچا كچرەيتورەشنى شول سوز بلەن بر تۇسلى ئىشەتلى، قر حاپوانى مەناسىندا يۇرتۇلە.

مۇخەررىر.

بىك يراق يىرلەردە، تاتار يۇرتلارى بولماغان ئورنلارداغنا يەشى؛ آندى
 ئورۇنلارغا تاتارلار بارى آداشۇبىنا كىلۇپ كىرلەر. ئوبىلى قارچىقلار
 يۇرتلاردا تۇرسالاردا، لاكىن روس خىكايەلەرنىدە گنى كىبى تاوق آياقلى
 يۇرتلاردا يەشەمىلەر. قاير تاتارلار بر، بر يوغالمان نەرسەنى قايدا
 ئىكەن بىلۇ ئۇچۇن ئوبىلى قارچىقلارغا مۇراجەعت ئىتكەلەسەلەردە،
 بو ئىكە بارى بەختلى، ئۇستا، كۇچلى، جەيلەكەر كىشىلەرگنە جۇرئەت
 ئىتە ئىمش. آلا ئوبىلى قارچىقلارنىڭ قايدا يەشەگەنلىكلەرنى نىچك بىلەلەر
 دىيۇرسىز؟ مۇنە نىچك بىلەلەر آلا؛ قاى ياقما كوزلەرنى تۇشسە، شول ياقما
 تابا قازاب چىمۇپ كىتەلەردە بىك كوپ يۇرى تۇرغاج، بر كول ياننا
 كىلىپ جىتۇب، آندا چەچن تاراب ئوترا تۇرغان بر قزنى ئۇچراتۇب
 شوندىن ئوبىلى قارچىقنىڭ قايدا تۇرغانى سۇراشۇب بىلەلەر. بو قزنى
 يوحا دىب ئويالماغىز؛ يوحا كىشىگە بارى زارارمىنا ئىشلى؛ ئول: ئە بو قز
 بولسا دۇيو پەرىنىڭ خاتىنى، بو سىلى، خەتەر دىو پەرىنى ئورلاب آلب
 كىتكەن بر تاتار خاتىنى. بو تورۇدا سوگىندان سۇيەنەچەك بولغانلىقدان
 بز آسل مەسئەلەگە قايتىق. قاى واقتدا، ئوبىلى قارچىقنىڭ يۇرتى دۇيو
 پەرىنىڭ خاتىنى - تاتار خاتىنى كورسەت بىرە. كوپ واقتدا ئوبىلى
 قارچىقنىڭ يۇرتىنىڭ ئوزى بىلەن سۇيەشكەن، آنى كورگەن كىشىلەر
 كورسەتەلەر: آندا بارىغا تەلەچىن كىشىلەر بۇزقلار، آچىغا خەرىس
 ھەم تەملى ياراتا تۇرغان كىشىلەر بولا. آندى كىشىلەر ئوبىلى قارچىقنى
 تۇنلە بىلەن جىلتر-جىلتر ئوتدان بارۇب تابالار. آنىڭ ياننا كىرگەندە
 قارچىقنىڭ آشاب ئوتىرغان چاغى بولا؛ ئول، ئول، ئوت آشاب ئوترا. كىرگەن
 كىشىگە «ئەسسەلەمىن غەلەيكۇم» دىب سەلەم بىر مەجبورى: آلاى بولماسا
 بەلە تووا: آنى قارچىق آشارغا تۇتۇنا. آلاىدا يولغا قىق پۇتلى كوسەك
 تۇتۇب چىما تۇرغان، ئون پۇتلى باشماق كىيە تۇرغان، مەچت ماناراسى
 آرقىلى ترويكىنى آنى كۇچرى آلباوتى بىلەن ئرەتت تاشلى تۇرغان («بارىن»

خوسوسەن ئىستاناۋا، ياكى كاپىتان ئىسپىراۋ نىك يەنى غۇمۇمەن آور بەدەنلىق كىشىلەر) باترلار ئوبرلىق قارچىقا بىردە سەلەم بېرىمىلەر، ئەگەردە قارچىق آچولان ب قۇتۇرب جۇتارمىن دېسە، بو باترلار (جىگىتلەر) قىلچىن بىرگە سەلىكۇب ئوبرلىق قارچىقنىڭ غۇمۇرن قىستارتالار. بۇندى كىشىلەر ئوزلەرنىڭ ئوزلەرنى دە، ئوبرلىق قارچىقسىزدا چىتۇن ئىشلەرنى ئىشلەرگە مۇۋەققەت بولالار؛ آلار ئوبرلىق قارچىق ياننىنا بارى قىزىقىنىقۇب، آنىڭ تۇرمۇش قاراراعىنا بارالار.

ئەگەردە، ئوبرلىق قارچىقا كىلىگەن كىشى خاتۇن تائىفەسىندەن بولسا، ئول آكار مونچا ياعىب ئوزن آندا چاپىندىرغا قوشا، ئول بىك حەيلەكەر بولغانغا، تىلەگەن تۇش تۇب تورىغا ئەيتىپ بېرىمى. «مىنى مونچا قولىغا كوتۇرب بارا ديو ئورنىنا: «قىزم، مىن قارتايغانمىن، ئوزم بارا آلىم (حەيلەكەر قارچىق يالغانلىق: تاتارلار بولغان كىشىنى تىكەمگە ئوبرلىق دىمىلەر، شول) مىنى قولىقلاپ آلب بار، بىردە بارا آلماسام، آرتما تۇرتە - تۇرتە آلب بار» دى. «مىنى ياخشىلاپ چاپىندىرا» ديو ئورنىنا: «سېرىكى سابى بىلەن تويگە ئەسەگدە يارار» دى. شونىڭ بىلەن بىرگە نامۇسلىق، خەرىس بولغان ياكى ئولسىن دىب ئورمانغا ئىلتىب تاشلانغان تاتار قىلارنى ئوبرلىق قارچىقا ئوزلەرن ياراتىدلار، مونچاغا، آندىن ئويگە قوللارنى كوتۇرب آلب قايتالار، سېرىكنىڭ سابى بىلەن توگىل، يافراقلىق ياعى بىلەن چاپىندىرلار. ئەمما مال سۇيۇچەن كىشىلەر تورىدىن تورى، آنىڭ حەيلەسىن آكلامىچا، ئول ئەيتەكەنچەگە ئىشلىلەر: آرتىنا تۇرتىب آلب بارالار، ئەۋكەدە كۈچلەرنى چىتكەن حەتلىق سېرىكى سابى بىلەن قىنىلار. مونچادىن قايتقاندا ئوبرلىق قارچىق قوناق قىزنىڭ نامۇسلىقىن سىناپ قارى. «قىزم» دى قارچىق قوناق قىزغا: «باشىنى تاراق بىلەن تۇرتكە ئە ئەلى - ئەللە نىشلەپ چىتۇب تۇرا» دى. قوناق قىز قارچىقنىڭ باشى ئەچىپ قاراسا، نى كوزى بىلەن كورسە، آنىڭ باشىدا آلتىن، كۇمۇش دېسكىمى، ئىنجى - مەرچەن، آسلى تاشلار دېسكىمى! بىلىگىلى

نامۇسلى كىشى آكار قىزمى، مۇندى قالماق آنى آلدالى آلمى. حەرىس
 كىشى بو قىممەتلى نەرسەلەر بلەن بۇتۇن كىسەلەرنە ئىزولەرن توتۇر
 ىترە، ئوبرلى قارچى بو ئۇنىڭ ھەممەسىن دە باب تۇرا. «قىزم» دى، قوناق
 قىزغا ئوبرلى قارچى، «مىنىم كوكلەم بولار، بىيىب قارا!» دى، بىلگىن ئىندى
 بىيۇگەندە قاراقدان بو نەرسەلەر بۇتۇتلىنى قوينىب تۇشەلەر. قارچى قوناق
 قىزنى قارقىلىق ئۇچۇن بىك آچولانا ھەممە ئورلاغان نەرسەلەرن آلوب
 قالا. مونڭ بلەن گە ئىش بىتىمى؛ ئوبرلى قارچى قوناقنى ياكادان سىنارغا
 تۇتۇنا، «قىزم بار ئەلەن، مۇنچاغا كىيىدەرگە سالات ئۇنى قوبىغان ئىدىم،
 كىيىپ بىتمەدەن ئىكەن، قاراب قايت ئەلەن» دى.

قوناق قىز بارا، نى كوزنى بلەن كورسەن: آنداسالات ئۇنى ئورنىنا آسل
 قاشلار توتۇر قوبىغانلار. نامۇسلى قىز تاغىن آنى آرقا قىمى؛ حەرىس،
 بىرىنچى تۇتۇلۇن ئۇنۇتۇب، ياكادان ئورلى، ئۇيدە ياكادان بىيو باشلانا.
 قاراق تاغىن تۇتۇلا يازارغا ئۇنۇتقانەن، قاي واقتىدا ئوبرلى قارچى
 قوناقلارنى كىشى ئىتىق آشاتىدا جىبەرگەلى. خىكايە ياخشىلىققا ياخشىلىق،
 يامانلىققا يامانلىق بلەن بىتە. ياخشىلىق ئىتكەن ئۇچۇن ئوبرلى قارچى
 بولەك ئىتىب يەشل ساندق بىرە؛ حەرىس نامۇسلى ناچارلارغا قارا ساندق،
 بىرە. ھەر قايسىنا بو ساندقلارنىڭ ئىچلەرن ئۇيگە قايتقانچى قاراماسقا قوشا.
 ھەممەسى قارچىنىڭ سوزى تىكلەلەر، قارامىلار. ھەر قايسىنا اوللارنىغا
 قايتىقچ، ئىتلەر تۇرلۇچە ئۇرۇب قارشى چىمالار. بىرىنچىسىنە: «ئولەرگە كىتكەن
 توتەكەي، بايىب قايتا، لەك، لەك» دىب ئۇرەلەر. ئىككىنچىسىنە: «بايرغا،
 كىتكەن توتەكەي، ئولب قايتا، لەك، لەك» دىب ئۇرەلەر. چىنابىدا،
 بىرىنچىسى ساندق بلەن قىممەتلى نەرسەلەر آلب قايتا، ئىككىنچى ساندقدان
 چىلان جىغۇب مويىنىغا چىرنالادا، شولوق سەعت بووب ئوتتە.

ئوبرلى قارچىغا كىلگەن كىشى يولىن آداسسا، ئول سىچىرنى جۇمىغا

يېرىپ، آنى يېردە ئەگەرەپ، شونىڭ آرتىدىن بارغا قوشا. چۇماق
 آداشقان كىشىنى تەلەگەن ئورنىغا ئېلىپ قويا.

سويىنىڭ يازوونغا كورە، چوواشلار «ئۇبۇر» قوياش بىلەن آينى ئورلى
 دېي ئۇشانالار ئېكەن. تاتار ئۇبۇرنىڭ موندى ئىشكە كۇچى جىتە دېي
 ئەيتىپ بولمى، خىكايەلەردە، ئول خاقتا بىر سوزدە كورنۇ.

(۲) آلباستىچى. «ئەل» قول، «باسماق» — كىشىنى قولنى بىلەن باسا
 تۇرغان نەرسە، ياكى «آل» بىر نەرسەنىڭ آلدى وە باسماق، آلتا تابا يەنى
 كوكرەككە تابا باسا تۇرغان نەرسە. بو روسلارنىڭ «داماۋاي» لارنى
 تاتارلارنىڭ ئۇبۇر لارنى كىيى تاتارنىڭ ئۇستۇنە ياتىپ، آنى يۇقلاغاندا باسا
 تۇرغان، شونىڭ بىلەن بەراپەر، تاتارلارنىڭ ئۇشانوونچا، ئول باسقان واقتا
 يۇرەكەن يۇرەكنىڭ قاندا ئىچە ئىمىش. بو ئۇبۇرنىڭ ئىسمى زور حايوانلاردان
 قان سوونرا تۇرغان بىر وە حىشى جانئوردان آلتىغان بولوونى بىك مۇمكىن
 وە بىك ئەھەمىيەتلىق بىر مەسئەلە.

يوعارتىدا بىر ئۇبۇر قوناقنى آشىم دېي قورقۇتسادا، ئول آنىڭ
 قانغا خىرىسلىغىدىن بولمىچا، قوناق سەلەم بېرىمەگەن آچووندىن غنا دېگەن
 ئىدىك. مۇندىن ئۇبۇرنىڭ آشىن قان بولماغىلىق كورنە. شونى ئەيتۇپ
 ئوتەرگە كىرەك: تاتارلار ئىشچەن وە بولدىلىق كىشىنى ئۇبرغا، آور وە
 يالغۇ كىشىنى آلباستىغا ئۇشاتتالار. نى ئۇچۇن ئېكەن بو؟

(۳) ئۇرەك. (ئورمەكەن آلتىغان). تاتارلارغا كۇچاھب ئوتىلىگەن
 كىشىلەر قەبرى ئۇستىدە، ئورماندا ياكى يولدا كورنە تۇرغان بىر نەرسە
 ، ئول آرا — تونە قارشىغا كىلۇپ چىما تۇرغان بىر پچەن كىيەنى تۇسلى
 نەرسە ئېتۇپ تەسويى ئېتەلەر. تاتارلار ئۇرەك بۇلۇتقا ئەيلەنوبدە كىتە
 آلا دېي ئۇشانالار. يولاوچى تاتار يولدا ئولكىنى كورمەسەدە، ئۇرەكنىڭ
 ئەچى تاشىدىن ئولك بارلىق سىزە آلا. ئەگەردە كىشى يراقىدىن كورنە،
 قىچىرا تۇرغان ئۇرەكنى ياقىدىن قاراسى كىياسە، ئۇرەك خەزر كوزدەن

يوعالا. سرلىق ھەم مۇدھىش نەرسەنى كۆرمەس ۋە آنڭ يەمەسز تاۋاشن ئىشتەمس ئۇچۇن تاتار يولدا تۇنلە بلەن ئولكىككە ئوچراماسقا، ئولك بار ئورنعا كىچ بلەن بارماسقا ترشالار. تاتار بر نەرسەدەن بىك قاتى قورقسا «ئۇرەگم قوبىلىنى» دى. مۇندان ئۇرەكنىڭ ھەر تاتاردا بارلىنى كورنىب تۇرا. تاتارلارنىڭ جان دىگەن سوزلەرنى فارسىدان آلمانانلىنى، ئۇرەك دىگەن سوزنىڭ «ئورمەك» دەن آلمانانلىنى ئىعتىبارعا آلساق - ئۇرەك حاقنىدا سۇيىلەنە تۇرغان حىكايەلەرنىڭ تاتارلار ئىسلامىيەت قابول ئىتولەرنىنە قەدەر، آلارنىڭ جان حاقنىدا ئوزلەرنىڭ شولوق فېكرلەرنىدە قالغانلار ئىكەن دىگەن بر نەتىجە چىقارا آلوربز.

(۴) بىچچورا. تاتارلارنىڭ بىچچوراسى روس حالقىنىڭ كىكىمەورالارنى بلەن بر نەرسە، ئول تاتارعا قاتى زارارن بردە تىرمەسەدە، تۇنلە بلەن تۇرلى رەۋىشەدە آنى بۇرچۇب بىتۇرە: چىقرا، ئويىنى، كۆلە، شايارا، يۇتلى تۇرسان كىشىنى بر ئورندىن ئىكىنچى ئورنعا ئىلتىب قويا؛ برىرگە قويغان نەرسەنى ئىكىنچى ئورنعا يەشرب قويا. تاتارلاردا آنىڭ حاقنىدا مەقال بار: «قايا كىتىدى، ئول نەرسە: بىچچورا ئورلادىمى: ئىكەن ئەللە؟» دىلەر. ياۋالغان مېچنى تۇنلە بلەن آچا، ئول غۇمومەن شايارا نەرسە. نىچك ئىتۇب بىچچورا يۇرتعا ئىيەلەنە آلا؟ تاتارلار، ئول حاقنىدا مۇنە نىچك سۇيىلەر: ئوزاق مېچ چىقارماغان يۇرتقا ئوچراسا، ئول يۇرتقا بۇ تۇنلە ئورناشۇبدا قالا تۇرغان عادەتنى بار ئىكەن. بىچچورانى يۇرتدان قووب چىقار بولامى؟ قايسىلار مۇنڭ ئۇچۇن يۇرتنى بۇ تۇنلە سوتۇب، باشقا ئورنعا سالىورعا كىرەك. ئەمما قايسىلار يۇرتقا آيو كرتىب چىقارساڭ، بىچچورا يۇرتدان قاچا، دىلەر.

(۵) ئۇي ئىيەسىنى. بىچچورادان آيرماسى، شول: ئول يۇرتدا شايارمى، بەلكى حوجاغا فائىدەلى ئىشلەر ئىشلى، آكار ياخشىلغان تىيىرە، قايسى يۇرتدا، ئول مارجا آچا سوعا، قايسى يۇرتدا جب جرانى، قايسىلارنىدا شقردا تۇب يازو يازا، كىتاب آقتارا. تاتار ئۇي ئىيەسىنىڭ خزمەتنى بىلەن

تورئندان تومى فائىدالانىمى، ئەمما آنڭ ئىشلەپ كورسەتە تۇرغان ئىشى، ئۇل كىشىنىڭ ئىشى نىپچەك بولماقچى كورسەتە: چىق - چىق ئىتۇب مارجا آقچا سوقسا، ئۇل يۇرتدا نۇرۇچى ئىشلەپ ياكى سەۋدە ئىتۇب بايى، چىب جىرلەگەن تاۋىش چىعارسا، قول ئىشىنە تۇتۇنسا ئىشى ياخشى بارا، ياخشى تۇرمۇش بلەن يەشى باشلى؛ ئۇيىدە قەلەم شىرداعانن، كىتاب آقتارغانن ئىشىتلىسە عاليىم بولا. بۇندا بايلىق ھەقندە بىر سوزدە يوق، آخرى بايلىق عىلام ئەھللەرنە ھەر قايدادا، ئۇل ھەقلى مەلۇم تۇرگىلدا تاتارلار، بو ياخشىلىق، آلدان ھەبەر بىر وچى روھنىڭ بارلىقى بارى، يۇرتدا تىلىق بولماندا، ياھن تۇرغانداغنا سىزىلە، دىلەر ۋە بو بىك تايىمىدە!

(۶) آبزار ئىيىمەسى، بو ئىسىم بلەن يۇرت حايوانلارى، آتلارنىڭ بىگىرەك سىيىرلارنىڭ باشلىقلارى آتالا. آنىڭ پاي تەحتى آت آبزارلارى، سىيىر آبزارلارى، ئۇل ياراتقان حايوانلار ھەر ۋاقتدا سىيىز، شۇ ماۋە ماتور بولۇپ، ئۇل ياراتماغان حايوانلار تىرلەپ تىز آرقلى تۇرغان بولالار. تاتارلار آراسىدا شۇندى قىزىق كىشىلەر بار: آلار تىرلەۋچەن آتلارنى «بو آت مىكا ئۇس توگىل» يەنى آبزار ئىيىمەسى ياراتمى دىب ساتۇب جىيەرلەر.

(۷) چەچەك آناسى، چەچەك ئىيىمەسى. تاتارلارنىڭ فىكىرچە، بالاعا چەچەك چىقچاق، زور چەچەكلەرنىدە چەچەك آناسى تۇرا. قايسى تاتارلار چەچەك آناسىغا بارلەن سۇيلىلەر؛ قايسىلارنى ئىكىسىدە بىرگە يەشىلەر دىب ئىعتىقاد ئىتەلەر.

(۸) شورەلىنى. روسلارنىڭ «لەشى» لەرى كى بىر نەرسە. ھەر بىر ئورماندا بىر نىچە شورەلى بولا ئىكەن. تاتارلار آنى كىشى تۇسلى بولادىب ئويلىلار. شورەلىنىڭ ئىمچەكلەرى بىك زور آنڭ بىرسى، ئۇڭ جىياكەسىدە، ئىككىنچىسى سول جىياكەسىدە سالغان بولا دىلەر. ئۇل ئورماندا تاتارنى ئۇچراتۇب كىتى - كىتى ئويىنارغا چاقرا ۋە كىشى آنڭ ياندىا كىياكەچدە آنى

قەتئىيەت ئوتتۇرىدا. تاتار شۆھرەتلىرىنىڭ ئالدىدا، ئۇلارنىڭ نىچىك ئالدىدا، سۇيۇق؟ بالتا بىلەن يارغان آغاچقا قول تەۋب ئويىناتادا، شۆھرەتلىرىنىڭ بولغانلىقىدىن، شۇنداق ئوق مەلاىك بولسا، بويىنىدى ئويۇن سوك؟ مۇنە نىچىك ئويىنلار ئول ئويۇننى: تاتار بۆرەنەگە بالتا بىلەن بەردە، بۆرەنە يارنىل كىتە، شول يارقىغا، ئول چۆي تەب قويما، شۆھرەتلىگە شوگاز بارماق تەزىمە قوشادا، چۆيىن آلاچ، آنىڭ بارماقنى قىلىپ قالما. شۆھرەتلىرى ئوز ئىپادەشلىرى چاقىرىپ، تاتارنى قەتئىيەت ئوتتۇرىدا دىيىپ تاتارنى تاۋش بىلەن قىچقىرىپ ئوتتۇرا. ئىلگىرەك تاتار ئىشنىڭ ئالدىدا شۆھرەتلىرىگە «سەين كىم؟» دىيىپ سۇراۋىنا: «مەين بىلىمىز آتلىق» دىيىپ جاۋاب قايتارغان بولغاندا، شۆھرەتلىرىگە «بىلىمىز قىلىمىز! بىلىمىز قىلىمىز!» دىيىپ قىچقىرىۋىنا آنىڭ ئىپادەشلىرىنى جىيىپ كۆلەلەردە «بىلىمىزنى بىلىمىز تاۋب بولماي ئاتى» دىيىپ كىتۈپ بارالار، ئىمەش. مۇنداق كۆرۈنەك، شۆھرەتلىرى نىيىدى آخماق ۋە آخماق بولالار.

۹) ئىپادەشنى چىن ۋە دىۋى - پەرىقنى چاقىرىدا بىر نىچە سوز ئىيتۈپ كىتەرگە تورتى كىلە.

بۇلار تاتار خىيالىدىن توغان نەرسەلەر توگىل: ئالارنىڭ فارسىيلار غەربىلەردەن ئالۇپ، ئالاردان غەنا تاتارلارغا مەلۇم بولغانلار. ئالاردا تاتار قىياپەتلىرىدە كۆرۈنۈپ تۇرماق ئىدى، مەين ئالار چاقىرىدا مۇندا سۇيىلەدە تۇرماق ئىدىم. بۇلاردا ئىسلام روھى شول قەدەرلىن آز، جەتتا ئوقۇچى ئانىڭ قايسى ئورنلاردا كۆرۈنۈپ تۇرغاننى ئوزىدە خەزىر سېزە ئالۇر.

ئالار چاقىرىدا مەن نەرسە سۇيىلەم.

چىننىڭ ئىپادەشلىرىدە، خاتۇنلاردا بولۇرغا مۇمكىن. ئالار كىشى بىلەن بىرگە ئالار، ئىپادەش بولۇپ يەشى ئالار. ئالار تاتارلارغا ئىپادەش مەچىنى، چىلان قىياپەتلىرىدە كۆرۈنە ئالار، چىن كۆرگەن تاتار بىر بىر غەسەبى آورو بىلەن آورى باشلى، تۈنلە بىلەن ساتاشا، بىرەن زەخمەتنە مۇبەتلە بولسا. تاتارغا چىن بىك سېرەك، كۆرەك يا كۆلگەن كۆرۈنە، چىن ئەر كىشىدەن

ئوزلەرى قاچالار. جىنلەر يوللاردا كوبرەك سوقى، آقساق بولب يۇرىلەر، كورنەمسىكە ترشالار ئىمىش. ئەگەر تاتار آ ئار قاعلوب كىتسە، ئول كىشى جىنلەنە - جن سوعا (جن قاعنلا)، آكار جن نورناشا. تاتار آورى باشى، جىننىڭ ئوزۇنلەردە، ئول ئىش آسات توگىل، ئول ئوزۇندە شوندىن آورو بولا. جن قايسى كىشىنى يۇدە تېدە بترە ئىكەن.

حاتىنلار ياننىدا كىلپۇرگە ئۇيرەنسەلەر، آلار بلەن بىر توشەككە يانب، ئىرىنى شىكىللىق قىلالا باشلىلار ئىكەن. جن ئىيەلەنگەن حاتىنلار بالا تابمىلار ئىكەن. ئىرلەرگە حاتىن بولغان جىنلەرنىڭ بالالاعانلىقلىرىنى حاققىندا تاتار خىكە يەلەرنىدە بىر سوزدە كورنەمى. جىنلەر بىر بىرىنىدەن بالالىق آلالار، تاتارلارنىڭ بالاسىن جن آلماشدراغى، كىشى بالاسىن ئورنىنا جن ئوزبالاسىن تاشلاب كىتكەن، حاتىنلار ئىچىدە گى بالالارنى دا آلماشدراغانلارنى حاققىندا بىك كوب ئىشتۇرگە مۇمكىن. جن تىمىردەن بىك قورقا (جىندەن قورقا تۇرغان تاتارلار يۇقلار آلدندان، مىندەر آستىنا بولسا ياكى بىر بىر تىمىر قۇرال سالب قالدرا لار): جىنلەر آرتىش آغاچىندا قورقۇلار - بونى سەبەبدەن ئىكەن دىگەن سۇئال باشقا كىلە؟ بەلكى بوتاتارلارنىڭ جن بىرەن زەخمەتلىق ياسى دىگەن فېكرەن بولۇشى ئىجتىمال: آرتىش آغاچى بولايدا قازان تىرەسىندە گى تاتار ھەم روسلار آراسىدا بىرەن زەخمەتتىدەن ئىستىعمال ئىتىلە.

(۵) دۇيو - پەرىيى، دۇيولەر تاتارلارغا تۇرلۇ قىيافەتلەردە ئورمانلاردا، قىرلاردا ئوچرىلار: قاي واقتلاردا بىچەن كىيەنچى بولب كورنەلەر، قاي واقتدا قىز بولب كىلەلەردە تاتارلارغا كىيەوگە چىعالار. دۇيو پەرىيلەرنى مەخسوس شەھەرلەردە يەشىلەر، دىيىلگەندە بىر آستىدا پادىشاھلارنى بولا، بىر ئۇستۇندە كىشى كوزىنە كورنەمىچى يۇرىلەر. بىر ئۇستۇندە آلارنىڭ قولىدا بۇتۇن بىردە بولغان كوملىگەن خەزىنەلەر. كوملىگەن خەزىنەلەرنىڭ ئوزلەرنىدە دۇيولەر، پەرىيلەر ياراتىلار، بىگىرەكە ئورلانغان نەرسە

كۈملىگەن بولسا، آندا بىردەن بولمى قالمى. دۇيولەر خاھاندا شۇنى ئەيتۈرگە
كېرەك، آلار آدەملەرگە ئىك دۇشمان نەرسەلەر:

آلار كىچىكتە قىزلارنى ئورلاپ آلب كېتىپ، آلارنى ئۇسۇب جىتەكچ
خانىلىققا (آلار ۲) دۇيولەر تاتارنى مىسقىللىلار، آندىن كۈلەلەر: ئىپىدەش
ياكى بىر يىل يىلدا كىشىگە ئەۋەتىپ دۇيو تاتارنى ئۇزاشقا ئەۋەتسەن
كىتەدە بىك سىملى؛ ئەگەردە تاتار آش آلداندىن بىسىمىلا ئەيتسە آش آت
تېزە كىتە ئەيلەنە؛ ۳) دۇيو قوناقتا چاقىرغان تاتارنى نىچۈك ئىتۈپ بولسا
ھەلەك ئىتەرگە تىرشا. دۇيو خاتىنىنا مونچا يىغارغا قوشا، آندا قوناقتى
كېتىپ چايندىم دىيىپ سورىدا تاتار آرقاسى بىلەن ئەيلەنگە چ سېرىك سېرى
بىلەن قىناپ ئوتىپ مونچا ئىدەنى آستىنا كۆمۈپ قويا. آلادا دۇيو
«بىسىمىلا» ئەيتۈدەن بىك قورقا؛ بىك سېرىك كىتە بولسا، ئۇ بىر ياندا
سۈيەلەنگەن باتىر جىگىتلەر دۇيونى جىگىدە آلار. آندى جىگىتلەر مونچادا
دۇيوگە آلداتىمىلار؛ آلار دۇيولەرنىڭ آرتىدىن قىر قىر بولۇپ گۈزى
بىلەن بەرپ ئوتىرەلەر. ئۇيىدە دۇيو مۇندى ئور گۈزىنى باتىر يۈپ
كۈتەرسە كۈچلەن كۈكۈزەك ئىشلەردە ئىشلەپ جىيەرە، آور گۈزىنى
كىچىكتە تايلىق شىكىلى ئىتۈپ سىلكى آلا تورغان ئون غىنا يەشلىك باتىر دۇيونى
يەش نەچىن نەچىدە تۇتۇپ آلورغا بولدىنرا آلا. آندىن سوڭ ئىندى دۇيو
كۈيىن كىشى ئىدەن آستىنا كۈمگەن سۈيەلەپ، باتىر قوشقاچ ھەممەن دە
قازىب آلب، «جان داۋوۋى» بىر تىرگۈزە. دۇيو ئولگەن كىشىلەرنى تىرگۈزە آلا.
«مۇندا نىچىك ئىتەپ نىچۈن باتىرلار دۇيولەر ياندىنا بارالار، نىچىك
كۈچ ھەم باتىرلىقدا آلار بوقەدەر دەدە تەن، تىش نەرسەلەر بىلەن كۈرەشۈرگە
باتىرچىلىق قىلالار؟» دېگەن سوئەل كىلە.

بوسوئەللەرگە خىكايەلەر نىندى جاۋاب بېرەلەر؟ باتىرلار دۇيولەر
ياندىن ئوزلەرنىڭ سىكلىلەرن قوتقارغا بارالار، آلارنى ئول يەش ۋاقتلارنىدا
ئورلاپ كىتكەن بولا. آلار آندا تۇن كىتەلەر، كۈن كىتەلەر، بىك •

ئوزاقلار، بىك كۆب چىرلەر ئوتوب بارالار. آلار يولدا ئوبرلى تارچقىق
 كرهلەر، آنك بىلەن مەسلىجە تىلەش ئوچون، آلاردان سىجرلى جومعاق
 آلوب دۇيو پەرىن يورتىن سوراشو ئوچون، بىگرەك آلارنىڭ تۇرمۇشلارنى
 قارا، ئوزلەرن كۆرب قايتو، ئوزلەرنىڭ كۇچلەرن سناو ئوچون. ئوبرلى
 قارچىقنى آلار ئوترب دە چعالار. تاغى كىتەلەردە آخردان كول بويندا
 چەچن تاراب ئوترا تۇرغان قىزنى ئوچرانالار (ئوزلەرنىڭ سىكلىلەرن).
 آنك كورسە تووى بوينچا دۇيونك، تۇراتۇرغان يىرن ئزلەب تابى
 آنى ئوترب قىزنى آنك قولۇندىن قۇتقارالار. آلارنىڭ تايىسى كوجلەرى،
 چەچن تاراب ئوترا تۇرغان قىزىنىدىن ئوزلەرنىڭ سىكلىلەرى ئوترا
 تۇرغان سودان ئچىب، بو سو «كوج بىرە تۇرغان سو» بولماقتىن آلارنىڭ
 قوو تىلەرى تاغىدا آرتابارا.

شونىدا بارگە كىرەك. قاى واقتىدا دۇيونى قورقاق بالقاو تاتاردا چىكىب تويا.
 «تاتار خەيلەكەرلىكى» نەرسەدەن عىبارەت ئىكەنلىگىن كورسە ئو ئوچن
 فەننى نازار بىيالار يازو ئورنىنا مېن، ئول نەرسەنىڭ تايىجەتن بىلدىرۇ ئوچون
 بىر خىكايە كوجرەم، آندا تاتارلار خاقىندا يازغان مەخسوس مەقالەردەندە
 بىگرەك ئول خەيلەكەرلىكنىڭ نەرسە ئىكەننى آڭلاو آساتراق بولار.
 [ئول خىكايەنىڭ ئىسمى «گۇل نەزىك خىكايەسى» خىكايە شاقىتى ئوزن
 بەلكى ئوقۇچىلارغا مەلۇمدر دىب آننى تەرجىمە قىلىنمايدى. بەلكى آننىڭ
 خەزىگە قەدەر تاتارچاسىدا ساقلانغاندىر.

گەۋھاسى يوراولار.

ھەر ئېنساندا بولغان كېلە چەكەن بولارن ئىھسى كېلو چىلگى بىلەن ناتار،
تايىمە تىك، ئىشىق تارافلارن تېكىشەرگە تۇتۇنار. آندان ئوزنىڭ ئەقەدىرن
كورسە تونجى سۇرى. آلداب بولاچاقنى بلو ئۇچۇن، ئول مۇنە ئېنىدى نەرسەلەرگە
مۇراجەھەت ئىتوب باعا:

(۱) يۇرت خەيوانلارنى (تاتارلاردا: - مەجى، ئىت، تېچقان، آت)
(۲) يۇرت مەم آنىڭ تېرەسىندە بەشى تۇرغان قۇشلار (توق، قارغا، سايىقان،
چەۋكە) (۳) ئوز تەنىدە گىن ئەزالار (بۇرن، ئېرن، قول، قۇلاق). آلدان
بارگە تەلەگەن كىشى ئوزى، بولماسا، آنىڭ بالاسى (۴) كىوم سالماڭ ئېنىدى بولسا دا
بىر بىر حالەتتى.

تاتارلار يوراب توبەندە يازىلاچاق نەرسەلەرنى بارگە ئومتۇلار:
(۱) ھاۋانىيچك بولاچاق؟ ياكى بولامى بوراننى؟، آشلىق لار، يەشلىچەلەر ئېنىدى
بولاچاق؟ (۲) قايىچان آكار قوناق كېلە؟ قايىچان كم آنى، سىلى، قايىچان كوچتەندە چ
بېرەلەر؟ بىر بىر سۇيۇچ ولىزىمى؟ (۳) قايىچان زارار ئىتەچەك (بەلا، قازا،
قايىم بەختسىزلىك): (۴) سوعىش بولمى؟ (۵) ياقىنلارنىدان بىرە ئولەرنى، ياكى ئوزىمى؟
آول تاتارنى يوراب بېك آز نەرسە بىلرگە ئومتۇلا، بو آنىڭ دائىرەسى
تارلىمى، تەلەكلەرنىڭ بېك عادى بېك چىكىلى ئېكەنلىكىنى كورسەتتۇرا.

(۱) ئولڭ قۇلاق قچتسا، تاتار «جانى بولاچاق» دېيى بلە؛ رسول قۇلاق
قچتسا سالقىن، ئۇياش قۇلاقنى بولب چىقسا سالقىنغا. يانا تۇرغان چىرا
بىرلەسا، ئول بوران كۈتە، مەجى قاشىنسا بوران چىما. ئت آوناسا، جەمى كۈننى
ياكىمى - قش كۈننى قار ياۋا. قارغا مە ئىيوس ناۋش بىلەن قارقىلداسا - كۈن
بۇزۇلا. ياز كۈننى قار يابوب، ئۇيدە قالغان خەيوانلار قچقىرسالار، قارتىز

قەييوم ناسىرى ۹

ئىزب، حايوانلار تىز قىرغا چىمارلار دىلەر. وىنىك بىر نىچى ئىگىز نىز سالسا تاتارلار قىش كۈنى جىلنى بولا دىلەر. شىمرت آغاچنىڭ باشىدىن باشلاپ چەچەك آتسا، ئول يىلنى تاتار ئىرتە بۇداي چەچەك بولسا - ئوكا دىب ئويلى. شىمرت آستىدان چەچەك آتسا - بارى سولۇ چەچەك نىدە گىنە بۇداي بولا دىب ئويلى. قىش كۈنى ئىدىل دە، بۇز كويىچىب تۇرسا، جەي آشلىق ئوكا دىب بلە.

۲. سايىسقىن چىقىرداسا - قوناق كىلە دىلەر. شولا يوق «مەچى بىتىن بوسا» مەم ساماوار «جرلاو» داشونى كورسە نە ما گلايلار بەرسە، شولوق ئۇستىدىن آق تاران يىغىلپ، تۇشسە، شولوق يۇراو. سايىسقىن قاي ياتقا قاراپ چىقىرسادا - شول ياقىدان قوناق تۇشۇم بولا دىلەر. ئىرىن قىچتسا - «كوچتە نەج» (كوچەك - بىر يردەن ئىككىنچى جىرگە، كوچو، «آش») كولىك كىگە نىدە نىتەگى نە يىلە نىسە ياكى ئىشىككە قىلسا - آنى سىلىلارە كولىك كىنى كىرى ياعن كىيو - سۇنىچكە. ئوچ تۇبى قىچتسا - آچقا كرە. ترناققا آق تۇشسە ياكى كىيۇم كىيەرگە. بىر بىر كىشىنىڭ ياكى آتنىڭ تۇچكرووى ئىككىنچىنىڭ نە يىتكە نى دۇرۇستلىگى يەنى باشقا كىشى نە يىتكە نى دۇرۇستلىككە چىونى كورسەتە.

۳. برەو ياتقان، جىرەن آلب مىچكە، ئوچلنى قىزىق سالىسا آكار: «ئوچۇن كىسب تاشلا، سىزلاوق چىمار» دىلەر. بالالارغا: «ئوتقا تۇكرمە «آوزۇق قوتىرلار» دىلەر. بىر سوز تاتارلارنىڭ ئوتنى بۇرۇن زاماندا مۇقەددەس ساناولارۇن بىلدەرە. (بىو جەزردە تاتارلارنىڭ ئوتنى خۇرە تىلدولەرنى كورسەتە بوغاي). تاتارلار بەدرە فەدنە مۇستەمەل چوپرەك كەغەز كىي نەرسەلەرنى آلب مەلوم ئىشكە ئىستىمال ئىتسە كى ئت ترناعى چىما دىلەر. تاتارلارنىڭ فىكىرنىچە آستوندا كلەو ئىتولە تۇرغان آغاچنى، مەسەلەن، چوواش «كىرەمەتن» كىسەرگە يارامى - «زارار بولور» دىلەر. بۇرت تىرەسلىنە چەوكە ئىمىلەنسە، زارار كىتىرە. شولاى ئوق ئەگەردە تاوق ئەتەج بولۇپ قىچىرسا «زارار بولور» دىلەر.

۴. تانارلار قوبرۇقلىق يۇلدۇز ياكى كوكدە قانلىق ئز كورسەلەر :
«پاتشالار آراسىندا ، تىنچسىزاق بولر ، يا بولر» دىلەر . شولاي ئوق يۇلدۇز
آتلسادا .

۵. ئۇي ئوبەسىندە ، قارعا قىچىرسا برەو - برەو ئولەر . بر بر بالا
كوكلىسىزلىك ئوترسا ، ئىگەننە تايانسا «آلاي ئىتمە ، آتاك آناك ئولەر»
دىلەر . ئت ئولاسا حوجا بر بر قايعى بولورعا جورى . آنا آناسى ئولەر
ياكى حايوان ئولەر دىب قورقا . ساماوار «ئولاسا» ، آنا آنا ئولە - آلا
ساماوار ئولغان يلىق ئولەر ئىمش . شۇعبان آينىك ئون بىشىنچى كىچىندە
ئولوتلىق بولماسا ، تانارلار ئوزلەرنىك كوله گەلەرن قارىلار : باشلارنى كو -
رنمە گەن كىشىلەر ئولەلەر دىب ئۇشانالار .

III

ئىرمالار ھەم ئىمىنەولەر .

قازان تانارلارنى ئىسلام دىنى قوشقان عىبادەت لەردەن ، دۇعالاردان
باشقا مجوسىلكدەن قالغان ئىرم و ئىمىنەولەر ياسىلار - آلا آرقتلىق
توبەندە يازىلاچاق آورولاردان قۇتۇلۇنى ئومىد ئىتەلەر : واپا - حالبار ،
حايوان ئولەتى ، چەچەك ، كوز تىبو ، ئىچ آورتو ، بىرەن زەحمەتى ، بىزگەك ،
توتۇرغان ئت تىلەب قۇتۇرو ، ئت ئىمەچەگى . شونك ئۇستۇنە بو ئىرمالار
بلەن برە سوزسى ئوزلەرنى دوشمان جانلارنى ، روحلارنى ئولەكلەرنى
يولواتالار قووالار ، چىكەلەر ، بەلەلەردەن قوتولورعا تىشالار .

ئىقتىسادى تۇرمۇشقا قائىدىلىق بر بر ئىشنى بولدىرو ئۇچۇن دە موندى
ئىرمالارغا ، سىجىرلەرگە مۇراجەت ئىتەلەر . بو سىجىر ، ئىرمالار ، ئىمىنەولەرنى
ئىسلامىيات قىسوب چىبار ، آلا ئورنىنا ئوزىنىكلىلەرن كىتىرب كرتب

آزايىقانلىقدان، مېن آلارنىڭ بىك آزون عىنا يازارغا ئۆلگۈرۈپ قالدۇم؛
يازغانىم قەدەرلىشىدە فەننى جەھەتتەن ئەھمىيەتلىك بولغانلىقدان مۇنداق
آرتىق بولماس دېيىپ، ئويلىم.

(۱) ۋابا ياكى حايوان ئۆلەتتى بولا باشلاغاچ دە، آول قىرىسىدە
سوقا بلەن سونالاب چىعالار. ئىرلەردە خاتۇنلار، بوئىشكە قاتنىمىلار. بارى
كىيەۋگە بارماغان قىزارغىنا، باشلارنى يالانغاچ كۆيۈنچە بو ئىمىنى ئىشلىلەر:
آلار ئىككى ياشنى كىشىلىك كولىمەكلەرنى كىيىپ، چەچلەرنى توزغىتىپ، ياكى ياولق
بلەن بىللەرنى بەيىلەپ سوقاغا آت بولۇپ چېكىلەلەر. مۇكار كۆيۈن قىز
كىرەك بولغانى بلە آلامدۇ. بارىنىڭ دا قوللارنىدا چېرقى بولا. بوئىشكە تاغنى
قارچىقلاردا قاتنىشالار. بىر قارچىق آلدان پومالاعا آتلىنىپ بارا؛ آنىڭدە
چەچلەرنى توزغىتىپ بولا، ئىككىچى بىر قارچىق سوقانڭ ساپىن، تۆتۈپ، ئەيدەپ
بارا، قىزارنى قىنى، آلارنى آت قىرتقان كىي دىيىلگە بىلەن، تۆتۈپ بارا.
ئۆزىچى قارچىق شولا يوق پومالاعا آتلىنىپ آرتدان بارا، بو واقتدا اولغا
بىرەۋنىدە كىرتمىلەر، كىرگە جۇرئەت ئىتكەن كىشىنى ئوتىرگەنچى قىنىلار
شولاي ئوق آلداندا بىرەۋنىدە چىمارمىلار. مۇندى كوكاسىز، قورقۇنچ كورنىشىنى
كۆرۈپ ۋابا قاچار حايوان ئۆلەتتى توقتار دىيىپ ئۆمىد ئىتەلەر. جەي باشىدا
بىرچى مەرتەبە حايوانلارنى كۆتۈرگە چىمارغاۋاقت يىتكەچ، آلارنى ئۆلەتتەن
ساقلاۋ ئۇچۇن، قورالدىن تاتار بىرگە قابقا ياساپ قويىپ بۇتۇن كۆتۈن
شونىڭ آرقلىق قورۇپ چىمارالار؛ شونىڭ آرقلىق كىشىلەردە ئۆتۈپ چىمارغا تىيىش.
مۇنى «يىر ئوتە كىچىرو» دىيىپ آتىلار. يىر ئوتە كىچىكەن حايوان آورمى
دىلەر؛ بو كۆننى ئىسكى، سونى، ئوتنى ھىچ قايدا قالدۇرمىلار. مونىڭ ئۇچۇن
آيرىم بىر كىشى بۇتۇن اولنىڭ ئىسكى، سوون توكلدۇرۇپ، ئىسكى، ئوتنى
سوندۇرۇپ چىماشۇندىن، سولنىڭ بۇتۇن آول بىر ئورنىدا جىيىپ ئىمەننى ئىمەنگە
ئىشقىپ، ئوت چىمارالار. ھەر كىم شول آغاچدان ئوت آلا. مۇنى «ياگا
ئوت چىمارو» دىلەر. آندىن سولنىڭ سوونى آيرىم سو ساتلارنىدىن كىرەك

قەدەرى ئالۇب تۇتالار. ھايوان ئولەتى بولغاچدا، بىر ئىچىن ئولگەن ھايواننىڭ
 آوزن ياڭا يۇزاق بىلەن بېكىلەب، باسو قاپقاسى ياننا كومب، شونىڭ بىلەن
 ئولەت بىتە دىب ئويلالار.

(۲) بالانىڭ چەچەگى بېكىل ئوتىن ئۈچۈن فەقىرلەرگە آق ئوردەك،
 ياكى آق قاز سەدە قەئىت بىرەلەردە بالا ترنلە باشلاغاچ «چەچەك بوتقاسى»
 ئىسمىلى بوتقا پىشرب آشيلار؛ بۇلای ئىشلەمەسەك، چەچەك آور بولا دىلەر.
 بو ئىش چەچەك آناسىدە چەچەك ئىيەسىز، زور چەچەكلەردە يەشى تۇرغان
 روھلارنى دا رەھىملى ئىتو ئۈچۈن ئىشلەنەلەر.

(۳) تانارلار بالالارغا كوز تىيودەن ساقالار ئۈچۈن بىتلەرنىنە قارا
 ياكى كوك بوياو بىلەن سىزقلار سىزالار. آلار كوز شوشى بوياولارغا تۇشۇپ
 بالاعا زارار كىترە. آلمى دىلەر. شولايوق كوز تىمەسكە قارازى ئۇرلۇمىن
 بۇ تىگە تىگ تاعالار. ئىشك تۇتقاسىن ياكى آنىڭ باقاسىن، سۇ بىلەن يووب
 كوز تىمەسكە بالانىڭ بىتە سۇرتەلەر. شولايوق كوز تىمەسىن دىب آرتىش
 آغاچنى تاعالار. تانارلار بىر نەرسەدەن قاتىن قورقسالار، «قورقۇلۇق قۇبالار»
 (۱) بو سۇقنى ئىككى فاكت آور «كوز تىيو» دەن بولمىچا، بەلكى آرتىش دان
 بالتان، قورعاشىدان قورقاتۇرغان چىن كىترگە نلىگىن كورسەتە. كوز تىيونى
 بىترو، آنى بولدىرماودا، شول چىننى بىترو، بولۇپ قالا.

(۴) چىشمە، كول ياكى يالما، سوۋى ئىچى بىر تانارنىڭ ئىچىن آورتا
 باشلاسا (موندى ئىش جەيگى كۈنلەردە، ئىشەگى ھالق بىك سوساغاندا قايرى
 ۋاقت آندى سولار ئۈزلەردە زارارلى بولغاندا بىك كوب ئوچراشدرغالى):

(۱) (قورقماق، قورشماق، قورقو، قورقتان) نام زالاردا، ئول نەرسەدەن
 و رقتان بولسا، شونىڭ سورتىن بولۇپ تۇشە ئىكەن.

«مىنى ۋەسو توتقاندەر» دىب آوروۋى بىتىن ئۈچۈن سوغا آلما ياكى يومرغا سارنسى تاشلى، ياكى قولنا بىر تۈتۈم ئولەن يۇلقب آلب سوغا تاشلاب مىنى ۋەسو تۇتماسن ئىدى» دى.

مۇندا مىن بىر ياقدن تاتارنىڭ بۇرۇنقى زامانلاردا ئوتقا تاشابغا نالارن، ئىككىنچى ياقدان سوداى مەجبودلەرنى ئوز ياعۇننا آودارغا تىرشوون كورەم. (د) بىر بىر قاتار شۇشۇنسى، آكار آرتش چىلەگى قايناتب ئىچرەلەر. بوچىلابدە بىرەن زەھمتىدەن فائىدالى داوا - شۇندىن سوڭ ششدرۈچى جن قاچا ئىمش.

تاتار فىكىرنىچە جن آرتشنى ياراتمى كورەسك!

بىزگەك قۇتۇب ياتۇچى آرقىلى آيونى ئوتكەرەلەر؛ بىزگەك آندىن قورقبا قاچا ئىكەن. بىزگەك قوۋار ئۈچۈن آوروغا آيو-ياكى بورى تىرنسى كىبىرتەلەر، قالىتراتقان ۋاقتدا قولتۇغۇننا جان تىرنسى قىستىرالار.

(۷) قۇتۇرغان ئىت تىشلەسە، قىرق يورتدان «ئىكەمەك بۇرۇنى» جىيالاردا بو سەدەقەنى جان تەرەزەدەن آلالار؛ تاتارلارنىڭ فىكىرنىچە آندى دارودان تىرلەلەردە ئىمش.

(۸) تاتارنىڭ قولتۇق آستۇنا «ئىت ئىمچەگى» چىقسا آنى «ئىكەمەك باشى» بلەن ئىملەب، شىكەن ئورنغا تىرۈب دورت كوزلى ئىكەكە آشانالارە تاتارلار دورت كوزلى ئىت دىب ھەر كوز ئوستونىدە بىرەر آنىڭ باشقا ئورنىداى يونلارنىدان باشقا تۈسدە ئىكى قاشقاسى بولغان ئىتنى آتىلار. «ئىت ئىمچەگى»، «قىياراق» ھەم باقاچو ھەر قايسى بىر تۈرلى ئىمەلە نەلەر بارى آيرىمالارنى شۇنداغنا: «ئىت ئىمچەگى» ئىكەكەك باشى بلەن، قىياراقنى قىيار ئۇرلۇغى بلەن، باقانى - تاش باقا سۈيەگى بلەن، آورو ئورنغا تىپۇر ئىمىنلەر. ئىمەلەگەندە شوشى سوزلەرنى ئىيتەلەر:

(۱) بر، ئىككى، ئۈچ، دورت، بېش، آلتى، جىدى، سىگىز، توغز -

توغزدان قايتىسن - توزانغا، توفراققا كىتسن؛

(۲) بر، ئىككى، ئۈچ، دورت، بېش، آلتى، جىدى -

جىدىدەن قايتىسن - چىلىگە، كوزگە كىتسن.

(۳) بر، ئىككى، ئۈچ، دورت، بېش، -

بېشىدەن قايتىسن - بېش يول چاتلىغىغا كىتسن.

(۴) بر، ئىككى، ئۈچ -

ئۈچدەن قايتىسن - ئۈچ يول چاتلىغىغا كىتسن.

(۵) بر

بردەن قايتىسن - ئىمىن، تۆمۈن، شول ئىمىش.

شونى كۈتۈپ تۇرغان ئىمىش - مېنىم قولم توگىل.

ئەيىسە باتمان قولى!

بوسانلار ئەيتىپ بىرىپ، ئىككىمەك باشى، ئۇرلىقتا ياكى سۈيەكنى بر
مەرتەبە آورو ئورنغا تېمورەلەردە بىر مېسراغىنى ئەيتۈپ ئەيتۈپ بىرىپ
ياق ياغىغا بر مەرتەبە تۈكۈرلەر. مېنىمچە ئەيىسە - باتمان ئىمىنەوگە ئۇستا
بر خاتۇننىڭ ئىسمى بولغا كېرەك.

۹. خرىستىيانلارنىڭ پاسخاسى آلدىدان، آلارنىڭ ئىلوع يەنجىشەنبە
كۈنىدە تاتارلارنىڭ ئىعتىقادى بويىچا جانلار چەوب برەوگە كورنمىچە يورى
تورغان كۈنى ئۇلۇكلەر خۇرمەتنە بەرەم ئىتىپ قارىما پىشەرلەر. آلار بو كۈنى
ئولكلەر بوياماسن، دىب آت خىكمىلەر، خەتتا آتقا قامۇندا كىيۇرتەيلەر.
تاتارلاردا بىك قىزىق بر ئۇشانو بار. ئولدا شوندىن عىبارەت: ئىمىش رو-الارنىڭ
تەرنەرى آلدىنا يول چاتىنا باغانا باشىنا قويۇلغان آقچاننى آلورغا يادامى؛
آلسا تەرى كۈچلەپ قاراقتىڭ قولغا كره ياكى آنىڭ آوزىنە كېلىپ يابىشا
ئىمىش. خرىستىيانلار تەرنەلەرگە آللاننىڭ كىشىگە بىرگەن حس تەيىبەتلەرن
سىفاتلارن بىرلەر دىب بىلگەنگە تىزىنن مانموللاردا مەعبود مەغناسىدا
بولغان تەگگىرى سوزىدەن بۇزىپ ئىكونالارنى تەرى دىب آتتالار.

۱۰. تاتارلار قۇرساقلىق حالتلار ئۈچۈن بارا تۇرغان ئۇ ئۇلارنى ئۇچا تۇرغان، ئوت سورە ئىندە كورەلەر ئىكەن دىيىپ ئويلىلار؛ ئۇ بىر زارار ئىتەمسەن ئۈچۈن ئانى مىلەش سەنەك بىلەن سوعارغا كىرەك دىلەر، ئاندىن سۇڭ ئول كۇل بولۇپ چەچىلە ئىمىش. تاتارلار ئالباستىق باساباشلاسا، شوڭار كوڭلىسىز باسلودان قۇتلۇر ئۈچۈن چەنچە بارماقنى سىلكىتىۋىتە دىلەر، شۇنداق سۇڭ ئالباستىق قاچا ئىكەن، جىن سوققان تاتاردان، جىننى قوۋپ چىقارۇ ئۈچۈن كوكرت ياندۇرۇپ، ئانڭ تۇتۇنۇ بىلەن توسىياھ، يەنە ئورونڭ ئۇستۇنە دارى سىيىپ دارغا، ئوت تۇرتەلەر؛ يەنە ئانڭ ياتاغى ئاستىغا پالتا، پاكى باشقا بىر تىمىر نەرسە سالىپ، قويلار؛ بۇلاردان قورقۇپ جىن بىك قاتنى قاچا ئىمىش.

۱۱. قانار قىزلارنى ئوللاردا ماسلىنىتسا ۋاقتىدا جىب جىرلى تۇرغان قۇراللار ئۇستىنە ئوتتۇرپ تاۋدان شوۋپ تۇشەلەر. جىتنى نىچكە، ئۇزۇن ئاق ھەم تارالۇپ تۇرا تۇرغان بولۇپ ئوسە ئىكەن، يەشلىچەلەر، ئىكەمەكەلەر ئوڭسۇن ئۈچۈن تاتارلار باقچا پاكى قىرچىتەن ئۇستۇنە ئات باشلارنى قويلار. يىرگە كوملىگەن، ماللار، ھەزىنەلەر ھاقىندا تۇرلۇ فېكىرلەر بار. يىرگە كوملىگەن، ئاچچالار، ئۇزاق ئىستەمەلدا بولماسالار، ئالارغا دۇپۇ-پەر يىلەرنى ئىيلەنەلەر ئىكەن. تاتارلار فېكىر نىچە ئالار ئۇزلەرنى دە كۆپ ياتقان ئاچچادان ياراتالار، ئىمىش. ھەزىنە بار ئورنىدا، بو دۇپۇ-پەر يىلەرنى تۇرلۇ قىيافەتدە كورنۇسەلەردە: «ئال مېنى، ئال مېنى!» دىيىپ قىچقۇرپ ياتالار ئىكەن. ئىم نۇم ئىتەمچە، ئول ماللارنى ئالورغا يارامى: پەرى كورنۇگەن يىرگە كۇل سىيىپ قويلار؛ ئىرتە ئوك كۇل ئۇستۇنە نىمىدى ھەپوان ئىزى بارلەن قارارغا بارالار. ئەگەردە ئاندا بىر ھاياۋان ئىزى بولسا، شول ئورنىدا، شول ئوق ھاياۋاننى (ئىت، مەچى، كىشىنى) قۇربان ئىتەرگە تىۋىش، شۇنىڭ مالتىق ئالب بولمى دىلەر. ئوت، سۇ تەڭرىسىنە ئولكىلەر، سۇ، يۇرت مەعبودلەرنى، شاپتانلارغا تاتارلار، ئىت، مەچى، كىشى قۇربان ئىتە دىلەرنى ئىكەن دىيگەن فېكىر كىنە؟ تاتارلار يىردە گى مال مەچىگە ئۇرۇنۇپ يۇردى ئىكەن دىلەر، ئانى قولغا كرتۇ ئۈچۈن «بىسەمىللا» ئىيتىپ آياق بىلەن قىيىپ جىپىرۇ جىتە دىلەر.

قەيپوم ناسىپىدا تانارتلىق.

I

ئەدەبى تۈرك تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىيىنى بىر بىر سىنە موزى بولغان ئىككى تارماق حالىدە باراقتا كىلىدۇ. بولارنىڭ بىرىنى ئورتا آزييا مانعولى- تانار خانلارنى- چىنگىزىلەر ھەم تىمۇرلەر زامانىسىدا، تووب ئوسب، تارماقلارنى، شىمالدە گى قىرغىزلار ساھارلارنى ھەم بىزنىڭ ئىدىل بويلىرىدا جىيەردى. ئىككىنچىسى ھەزرىتى كۈندەدە ئىسەن بولغان غوسمانلىق تىلىدىكى بۇدا چىتاي شىۋەسى كېڭ نوك ئىسىكى بىر ئەدەبى تارىخقا مالىكىدۇر.

لاكىن ئورتا آزييا - تۈركىستان بىزگە تارىخى ياقدان داتاي ياعنداندا تۈركىيەگە قاراعاندا ياقنراق ئىدى. ۱۹ نچى غاسرنىڭ سۈككى بارتىنىدا موگا سەياسى ياقنلىقدا كىلىپ قوشىلدى. شونىڭ ئۈچىن چىتاي بىزدە بىر نچى ئورنى، تونى كىلىدۇ. لاكىن، ئول بىر وقاتدا مۇستەسنا بىر، ئورن ئىشغال ئىتە آلمادى. چىتاي شىۋەسىدە يازغان ئەدەبىيات (قەسەس رە بەوزى، ئىبات العاجزىن، ديوان چىكىمەت، باقرعان، ھەرىم آنا الحج) بىلەن بىرگە غوسمانلىق تىلىدە يازغان ئەدەبىيات (مۇھەممەد ئىيە، سەيدىبەتتال، قىزىلى ديوانلارنى) دا، زور، ئورن، تۇتب كىلىدۇ. ئوز بىزدە يازغان ئەسەرلەرنىڭ ۋە كۆپىنىدە بۇ ئىككى شىۋە بىرگە قاتتىق حالدە كورۇندۇر.

قارشىدا نەق مۇنداق يۈزىل ئىك (۱۸۲۷) قازاندا ئونىۋىرستىتەت ۋە ئىسەندە باسلىغان ئەحوال چىنگىزخان ۋە آقساق تىۋەر دىگەن بىر كىتاب ئورا، مۇنى باسدىۋىچى، شول وقاتدا قازان دارلىقونىدە تاتارتىلىدەن دەرس

ئەيتكەن ئىبراھىم خەلىپىنىڭ. ئەلى بۇ ۋاقىتتا مەرجانى بېيىش يەشلىك بالا.
قەييۇم ناسىرى ئىسە بۇ تىلەمى دۇنياغا كېلىمەگەن ئىدى. ئىبراھىم خەلىپىنى
بۇل چاغىدا قازاندا ئوزۇننىڭ تارىخى ھەم تىلى خاقاندا ئويلاۋچى، شولە
بولدا ئىشلەۋچى بىر تاتار بولغا كىرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن قەييۇم ناسىرىنىڭ
تىلى خاقاندا يازغاندا قازاندا ئەڭ كېك ئوك يالغىز يەشەگەن ھەم ئەڭ كېك
ئوك روسلارغا تاتارچا ئوقۇتقۇچى بولغان شۇغىلەنگەن ئىبراھىم ئەينى يازۇقلاردا
بىر كۈز سالۇ شاقىتى غەيىرە تىلىدى.

مەزكۇر كىتابنىڭ مۇقەددىمەسىدە خەلىپى مۇنا بۇلا يازا (ئوزگەتمەيچە):
آنچىق اوشال كىتابچىنىڭ تىنىقى قىدىم وتاغلارنى سېر تاتارنىچە كېي
اولنوب بعض محاللىرى دىحى بو زامانداغى اهل توارىخلارە مقبول نتيجهلار
ايمس ايسەدە اما مذکور كىتابچىنىڭ ۲۶ صحيفەسىدا كى تصوير
اولنان (يەنى چىنگىز خان كىندى زمانەسىدا بىكارى نىك ھىر بىرىنە سېورعاب
تەيىنلايو وىردوكى) تحفە وقوش كېي علامەتچىلارنىڭ بعض شول بىر آستىدىن
چىقىش آقچەلارنىڭ چوغىسىدە كولالار الخ.

خەلىپىنىڭ تىلى بۇدە شەرق ھەم جەنۇب شىۋەلەرنىڭ ئورۇنلارنى
كۆرسەتۈپ جەھەتتەن آيىرم بىر ئەھمىيەتكە مالىكىدۇر. مۇندا چىتەي
بىلەن غۇسماننى شول رەۋىدە بەيلەپ بىتمىدىكى، مۇنى بۇ چىتەي
آرقاۋى غۇسماننى دىب آتارغادا يارار ئىدى. مۇنا مۇنداق يۈز يىل ئەڭ
بىزنىڭ تىلىمىز تورۇسىدا ئويلاۋچى، ئىشلەۋچى كىشىلەر بىز شولاي يازا ئىدى.
ھەم بىزنىڭ ئىسكىنى يازۇچىلار بىزنىڭ ھەممەسىمىزنىڭ دىب ئەيتىرلىك تالەمى، شوشى
ئىككى شىۋەدەن قاتنىدى بىر سوغامان آلاچا ئىدى.

شىمال تۈركچە سىنىڭ مۇستەئىل بىر ئەدەبىي تىلى بولۇپ دەپمۇ بىلىن
باشلاپ كۆتۈرۈلۈپتى ھەم ۱۹ نچىن عاسرنىڭ سۈڭەنچى يارتىسى بويىنچا ئىشلەنگەن
قەيىوم ناسىر يىدىر. ناسىر يىدا بۇ قۇرۇ بىر دەپمۇ بولۇپ قىنا قالمايدى، ئۇل
ئېلىنى بىل بويىچا غەمەلى ئىشلەيدى، تاتار تىلىدە يازدى، تاتار تىلى نازارى
روشىدە ئىشلەپ، آنى ئەدەبىي تىللەر رەئىنە قوبارغا، تىرىشىدى، تاتار تىلىنىڭ
سارغىن، بەلەغەتنى، ئۇغەتنى يازدى. تاتار تىلىدە ھەر بىر فەندەن دەرسلىكلەر
يازىپ، ئوزى تارافىدىن بىك كۆپ ئىستىلاخلار كىردى.

لاكىن شولاي دا ناسىرنىڭ تىلى تىكى ئىككى شىوئەدەن بۇتىلەي آرۇپ
جىتە آلمادى. ئۇل بۇلاردان چىتاي شىوئەسنى آلتا تۇتا، تاتاردان شونىڭ
بىر شىبەسنى دىپ قارى ئىدى.

ناسىرى، بۇ توغرىدا غەمىي آغىما ئىيەرب كىچەدەيدى. دۇرست، بىزدە
ئۇل ۋاقىتدا ئەلى تىل مەسئەلەسىدە آچق ۋە بىلگەن بىر آغىم يوق ئىدى،
لاكىن غۇسمانلى ئەدەبىياتى آقۇرنىلاپ چىتايىنى قىسرقلى ئىدى. مۇنىڭ
شولاي بولمىچا خالى يوق: غۇسمانلى ئەدەبىياتى تۇرغان ساين ئىشلەنە،
بايى، آلتا ماتىوئات دىگەن بىر نەرسە بارلىقتا كىلمەكە ئىكەن، شول ئوق
ۋاقىتدا ئورتا آزىادا ئەدەبىي خىيات بۇتىلەي سونب بارا ئىدى. بىزدە
يازۇچىلار، بىگىرەكەدە شاعىرلەر ھەم بىر ئوزلەرنى سىزىمچە غۇسمانلىلا-
شالار ئىدى. تۈركىيەدە بىك كۆپ تۈركچە ۋەز كىتاپلارنى ھەم تەفسىرلەر
قايتىپ، تاتار موللارنى آراسىنا ئارالا، آلتىن بارماز، مۇھەممەد بىيانى ھەم بىن يازۇ
تائوغان كىشى ئوقى ئىدى. بۇلار سوڭغا ئابا قازاننىڭ ئوزىدەن ئوك باسلا
باشلايدۇ. غۇسمانلى ئەدەبىياتى خىتتا خالى ئەدەبىياتىدا ئوزىنىڭ تەئسىرن
كىرتە باشلاغان، تاتار جىرلارنىدا ھەم، سەنڭە كىسى سوزلەر مەيدان
آلمان ئىدى.

قەييوم، بۇ آغەما ئىيەرمەگەن شىكىللىق، ئۇل آنى توقتاتادا آلامادى.
 ھەتتا ئۇل آئازدان، سۇلۇڭ آيرىم بىر قوۋەت بىلەن ئسوللىن رەۋشە تارالرا
 باشلادى. لا كىن آئازغا قەييومنى بۇتئەھى باسب كىتەرگە ناسىب بولمادى.
 «تەرجمان» تارانندان آغا سۇرلىگەن تۇركچىنىڭ فىكىرى قوۋەتدەن تۇشۇر بىلەن
 ناسىرى ياڭادان تىرلدى.

تەسەگنە نىچك بولسەن، قەييوم ناسىرى تاتارچان مۇستەقىل بىر تىل
 ئىتەب قارىدە آنى مۇمكىن قەدەر ساف كۆيىنچە سانلارغا تىرئشا ئىدى. بۇ
 توغرىدا آنىڭ ئوز سوزى تىكلىق (ئوزگەرتىمىچە):

«زەمانىدا تاتار تىلى دىگەن تىلنىز آسىل چىتەي تىلنىڭ بىر شەبەسى
 بولوب فى نىسە قواعدن واسولى نىستىم بىر تىلدر. چىتەي تىلنە كۆپ
 حصوسدا موافىقتىر، لىكىن تاتار تىلنىڭ العاظومفردات جەھەتتەن وسەتى
 يوقاق سىببىن عرب وفارسى تىلارنىدەن استىمارە واقىتاس قىلنوب مستىقل كامىل
 بىر تىلدر. ايمىدى تىلنىز كا اعتننا قىلوب يىشىنى تىتىش ايتوب قاراساق
 معلومىر كە تىلنىز دە بولغان ابيات اشعار ومقالات عايت موزون ومسجىع
 تصنيف قىلنەدر عرب وفارسى الفاظنىڭ اعانتى ايلان بلاغىدە وانادە معنادە
 غير تىلاردىن كىم توڭل. بىلكە بعض حصوسدە خاصىتىن كۆپرەك بولغان
 اورنلارنى مۇم باردر حصوسا فعل بابىدە لىكىن شول تىلدىن باردركى بىرە
 قوزعالمابىنچا اوتوروب قالمىشدر.»

«قواعداكتابت» دىگەن كىتابىدا يازادى: «اوز تىلنىڭ گىنى الفازنى
 تىكشورماي توروب غير تىلدىن سوز استىمارە قىلماقنى خىطائە ھەل قىلادىر خواھ
 انادە شقا ھىدە خواھ افادە تىرىرىدە بولسەن موندىن صاقلانۇق تىمىش.
 مۇنە بۇ كوچىرلىگەن سوزلەردە نەپوم ناسىرىنىڭ تىلنىزگە قاراشى

بىك آچق كورۇنىپ تۇرا:

(۱) تاتار تىلى چىتەي تىلنىڭ بىر شۇبەسىدۇر. چىتەي تىلنە كۆپ
 حصوسدا موافىقتىر.

(۲) شولايىدا ئوزنىڭ مۇنتەزەم قەيىدە دەسئوللارنى باردى، (۳) آيرىم سوزلەرگە بايلىقنى بولمىغانلىقدان غەرب ۋە فارىسى تىللىرىدىن ياردەم ئالغاندا (۴) جىيەمەگەن چېرىلەرنى بولمىغاندا ئالۇب توتقاندا تاتار تىلى باشقا تىللىرىدىن بىرە كىم توغرىلىق ھەقىقەتتا قايسى جەھەتتە ئارقىلىقلارنى دا بار، (۵) غەرب ۋە فارىسىدىن تاتارچاننىڭ ئوزىدە بولمىغان سوزلەرنى كىتەپ ئالغاندا كىرەك.

III

قەيىم ناسىرى ئوزنىڭ بولمىغانلىقىنى ھەممەلدە ئىسپات ئىتەرگە تىرىشدى. ئاننى يازو تىلى ۋە قەيىم كۆپ ئورنىدا چىتايچىغا تالوتىم مەسەلەن «ئىيىندى» ئورنىدا «ئىيىندى»، «تەننىز» ئورنىدا «تەننىز»، «چىقار» ئورنىدا «چىقار»، «بولوچى» ئورنىدا «بولوچى»، «ئەيتىلسە دە جايىزىدەر» ئورنىدا «ئەيتىلسە ھەم جايىزىدەر» يازو تىلى كىيىن چىتايچىلىق قەيىمىنىڭ ئىملاسىدا بىك آچىق كورنىدەر «مىن، سىن» نى «مىن، سىن» دىيىپ «كىتابىن، قاراسىن» نى «كىتابىن، قاراسىن»، «ئىك، مەك» نى «ئىك، مەك» دىيىپ يازو شىكىللىنىپ، ئول قوشمىتىلاردا تاللىق بىلەن نىچكەلىكىنى آيغۇر يازو كىرەكلىكىنى دەدەۋاللا، لىكىن مۇنى ھەممەلدە قەيىم «دىن - دان لى - لار» قوشمىتىلارنى ھەسەر قىلىپ، «قازاندا، سىمىردە» دىيگەن سوزلەرنى ھەر ئىككىسىنى «قازاندا، سىمىردە» دەۋىشىدە يازا ۋە «تەتتا بەغزى بىر قوشمىتىلاردا بۇ تىلنى ھىلاڧ قىيىس بىر يول، تۇتۇپ «عا - قا» نى «عا - قە» دەۋىشىدە (بازارغا - يۇرتقا)، «ئەمما» «كە گە» قوشمىتىلارنى «كا» دەۋىشىدە (ئويكا - بۇكا) يازادى. ئاننى بولمىغانلىقىنى «تاتارچا چىتايچىغا ياقىن» دىيگەن بىر قىيىم تەئىسەرنىدە ئىشلەنگەن.

شونىڭ بىلەن بەرەبەر ناسىرىنىڭ تىلى ئەسلا ۋە ئەسلا چىتاي تىلى توغرىلىق، ئول بىك آڭلاپ ھەم بىك قەيىدە ئىرى دەۋىشىدە تاتار تىلى ئالعا سۇرە. مۇنى ئوزنىڭ «قواعد كىتابىت» نىدە ھەر كىم آڭلارلىق ئىتەپ ئەيتىپ بىرە: «كىلىدى دىيىپ يازما كىلىدى دىيىپ يازما، كىتەدى دىيىپ ياز، كىرەك دىيىپ يازما»

كيرهك دىب ياز، نىچە دىب ياز، نىچە دىبە، نىچوك ياكى نىچك دىب يازما،
نىچوك دىب ياز. . .»

ناسىرى، تاتار تىلى عرب و فارسىغا مۇحتىاج دىگەن فېكرن بىك كىك رەۋىدە
۱۷۴۱ گە لىكە قويا، ئول ۱۷۴۱ دەرىبى وە فارسى سوزلەرنى كىنە توگىل، تەر كىبەلەرنى دە
قە بول ئىتە، ھەتتا بولارنى تۇب تاتارچا سوزلەرگە دە تە تېيىق قىلادىر.
ناسىرىنىك تاتارچادان سوز ئزلەرگە كىرەك، آندا نابىلماغانداغنا
۱۷۴۱ دەرىب وە فارسىدان آلرغا كىرەك، دىگەننى دە قورى بر فېكر بول قنا
قالمايى. ئول تاتارچادان ياكى سوزلەر ئزلەگەن ھەم بايتاق ياكى ئىستىلاھلار
ياساب قويغان. مۇنى آچق آكلار ئۇچن «ھىسابلىق» دىگەن كىتابندىن
آلب توبەندەگى جۇملەلەرنى كىتەرە بىز؛ بو واقتاچا عىام ھىساب فەندە
بىزنىك ئوز تىلنى بىلەن بىردە يازالار كىتاب يوقاق سەبلى ئىستىلاھ
سوزلەرنى ھەم يوق، ئىمدى بو ھىسابلىق دىگەن كىتابندە ئىستىلاھ
سوزلەرنى ئۇچن مۇمكىن قەدەر ئوز تىلئەندەگى سوزلەرنى سايلادىق،
مەسەلەن «ھىسابلىق» دىك، بو گەرچە ۱۷۴۱ دەرىبە سوز بولسادا، آنى بامەگەن
كىشى يوقدەر، بو ھىسابلىق دىگەننەم عىام ھىساب دىگەن سوز بولسۇن.
۱۷۴۱ دە يەنە سان دىك ۱۷۴۱ دەرىب تىلئەندەگى ئىسىم ۱۷۴۱ دەرىب سوز ئورنىنا
بولسۇن. ۱۷۴۱ دە يەنە عىام ھىسابنىك بر قاعىدەسۇن «جىيو» دىب ئىتەك،
۱۷۴۱ دەرىبە جەمە دىب ئىتەلەر، ۱۷۴۱ دە يەنە عىام ھىسابنىك ئىككىنچى قاعىدەسۇن
آيىرو دىب آتادىق، ۱۷۴۱ دەرىبە تەفرىق دىيەرلەر، ۱۷۴۱ دە يەنە عىام ھىسابنىك
ئۇچىنچى قاعىدەسۇن «سوعو» دىب ئىسىم بىردىك، ۱۷۴۱ دەرىبە زارب دىيەرلەر،
۱۷۴۱ دە تاعى دورتىنچى قاعىدەسۇن «بولو» آتالار، ۱۷۴۱ دەرىبە ئىسىمى تەقسىمىدەر.
۱۷۴۱ دەرىبە ھىسابنىك مەشھور دورت قاعىدەسۇن ئۇشبولاردىر. ۱۷۴۱ دە جىيو
قاعىدەسۇندە ھىسابقا كىرەن ۱۷۴۱ دەرىبەلەرنى «جىياسى سانلار» دىب آتالار ۱۷۴۱ دە
شول ۱۷۴۱ دەرىبەن جىيىغان سانلارنى ۱۷۴۱ دەرىبە ھاسىل جەمە دىب ئىتەلەر،
سوما دىب ئىتەلسە ھەم جائىزدىر. ۱۷۴۱ دە جىيو آيىرو قاعىدەسۇندە بر

ئۇلوعراق سانان كچىرەك ساننى آينىرب چىنار ئىلادىرىكى، ئۇول ساننى «كىمىتەسىنى سان» دىب ئەيتىبىز. آينىرب آلتىمان ساننى «كىمىتەلگەن سان» دىب ئەيتىمىز. كچىرەك ساننى آينىرب آعاچ قالعانى ەدەرە بچە ماپەقە آتالار، «قالدىق» دىب تەعبىر قىلىمىز.

ئىندى بولو قاعىدەسىندە «بولمىسىنى سان» دىگەن ئىبن نىچەگە بولمىسىنى كورسەتكۈچى سان، ەدەرە بچەسى مەقسوم آتالار، لۇغەت ئىبن چە بولمىسىنى كۈچى دىيىرلەر، ەدەرە بچە حاسىل قىسمەت آتالار. ە دەخى عىلم حىساب قاعىدە- لەرنى بىر قاعىدەسىندە ذكر قىلمىشدىكى، ئىسملەردە ەدەرەلەر ياكى ئولچەو سانلارنى تەسەببە قىلىنە. مەسىلەن، پۇد، قادا، مىقال ئىسملەرنى ەدەرەدەكە قوشىلما ياكى چاقىرم، سائىن، آرشىن، ياكى كۈن، سەعدىت، دەتقە كېك ئىسملەر ەدەرەتكە قوشىلما ئىستىمال قىلىنسا، «ئولچەو سانلارنى»، دىمەك ئەولاد ئىندى ئولچەو سانلارنى ەدەرەلەرنى كەسر ەدەرەلەرگە تەحوىل قىلى دىمەك. ەدەرەلەرگە قارىتا ئولچەو سانلارنى قارىتا دىمەك ئىبن كەسر ەدەرەلەرنى كامىل ەدەرەلەرگە قارىتا دىمەك.

شول رەوشچە ناسىرى حىساب ئىستىماللارنىڭ كۆپىنچە تانارچاغا ئەپەلەندىر ب چەدەر.

شونىڭ بىلەن بەزىبەر قەيىوم آينىرى، بو فىكىرن بۇتن كۆپىنچە ەدەرەلەرگە قويا آلمادى، ئۇول ەقتىداعى ئەدەبى تىلگە كىر تەمام گىرائىدانلىق آلتان ەم ياسالما ئىشى بىكەن ەدەرە بچە، فارسچا سوزلەردەن. ئىستىماللاردان قاجىب قۇلۇ مۇمكىن توگىل ئىندى. مۇجەررىر ە مۇئەللىف بولغان كىشى ەدەرەسىدەن ئىك نوزنىڭ فىكىرن چىرىنە چىكىرىب، ماتور ئىندىر ب، بۇرنىغا ئەپەلەندە قەسىم ەم بەلىع رەوشدە، يازونى آلتا، شونىڭ ئۇچىن، ئۇول شول زاماننىڭ ئەدەبى زەوقىغا قارىب ئىش ئىتەرگە، مەجبور بولا. شونىڭ ئۇچىن قارىغا، بىزنىڭ ناسىرىنىڭ دا قەلەمى ئوزىنە ەپە بىر

ئىرىك بىر مېچە، آنى ئىسكى رېتورىكا مەيدانغا ئۈستۈرۈپ، ئالپ كېتە،
 غەربە بېچە ئۈزۈن دىباچەلەر يازۇننى، ئوز تىلگە بولغان سادە سوزلەر بىلەن ئىشە
 قە ناعە تەلەم مېچە، ئەلە نىندى يالتىراۋاتقۇ غەربى ۋە فارسى سوزلەر تەرتىپ
 ئىتۈنۈ بوش تەكەللىق دىب آتاعان قەيىوم ناسىرىنىڭ خات باشىنا يازار
 ئۈچۈن مەيدان مەخەببەتنىڭ ساۋارنى ۋە آسمان مەۋەدەتنىڭ مېھرى قابدارى،
 ياكى «جامدى عىلام ئىلە آراستە ۋە غەمنامدى حىيام ئىلە بىراستە» دېگەن
 كىبى عىبارەلەرنى تەقدىم ئىتۈۋى - آنىڭ، قارشىداق قوۋەتلىق ئەدەبى
 جىلگە قارشى قەلەم تىزگىنى ئۈتۈۋان عاجىز بولوۋى بىلەن ئىزاح ئىتارگە
 تىيىش.

IV

قەيىومنىڭ تىلى چەتئەلچىغا تارتىم تاتارچا دىدىك، ھەم مۇنۇ ئىسساللەر
 بىلەن كۆرسەتدىك. ئەمما قەيىومنىڭ غۇسمانلىق تىلىغە مۇناسىۋەتتىن ئىچىك ئىلىنى؟
 ناسىرىنىڭ تىلىغە دىققەتتە تەبىرىك قاراساق، آنىڭ غۇسمانلىق تۈركىيىسىدىن
 آكلاپ سىزنىب قاچقانلىقىنى كۆرۈندۈر. ئىشۇل ئىندى بو توغرىدا غۇمى
 آغما ئىيەرمەسكە ئىشاش. «دگل» يازماسقا كىرەك، «توگل» يازارغا كىرەك.
 «ايچون» يازماسقا كىرەك، «اوچون» يازارغا كىرەك» دى. آناردا «شويىلە»
 «ئەفەندى»، كىك بەغزى بىر سوزلەر ئۈچۈن ساددا، «ويدى، ئولماق، واردى،
 بامەز، بەن، بزم، سىزى، ئىدىب، آلدىنەم، قىرئە، روسىيە» كىبى فورمالارنى
 يالغىش دا ئۇچراتارغا مۇمكىن توگل. ئەمما بىزنىڭ قەيىومدىن ئىك، آنىڭ
 زاماناسىدا ھەم آندىن، سوڭ كىيىگەن ئىسول جەدىدە دەۋرىدە كىيى يازۇچىلار.
 ئىزدا غۇسمانلىقچا فورمالاردىن، بو رەۋىدە چىكىلمە نو بىرەۋدە كۆرۈنى.
 خەتتا ئورتا آزىادا تەربىيە آلغان مەرجانىدا «واردى، ئولدىنەندى،
 ۋەھەيلە ئىدىب» كىبى سوزلەر بىك ىش ئۇچرىدىر.
 قەيىوم سارقى ياقدان غۇسمانلىقتىن قاچسادا، جۇملىلەرنى تەرتىپىدە
 ،ئول بەغزىن شاقىتى غۇسمانلىق تەئىسىرىدە بىرىلەدىر. بىگىرەك بو آنىڭ

تۈزەتتىن يازغان، فەساحەت ۋە بەلەغەتكە ئورنەكلەر ياساغان ۋاقتىدا مىزىلەردە.
ئول بىر ئورنىدا سەجىمگە مېسال ئېتىب «فەن كىتابى» ئانواع صنایع بىدییەنى
جامیغ و مەحاسنى امور كۆللییه عمومیه كا عائد و راجعدرە دېگەن جۇملەنى
كىترە. شونىسى جارا كترلندىر، كى، بو جۇملەدە گنى عەرەبچە سوزلەردەن ۋە
فارسىچا ئىزافەلەردەن ۋە عمومەن جۇملەنگ ئۆزلىشىندەن غوسمانلىق بىك
قوۋەتلىن آ كىتب تۇردىن حالە، ناسىرى مۇندا غوسمانلىچا تۇركى فورمالار
كىتىردەن مەھسوس قاچا «بىدییەنى»، «عمومیه كا» دىب تاتارچا فورمالار
كىتىردە.

جامال ۋە لىلىسى. ۲۲ يىول — قازان

ئىسىمىزدىن دە روس ۋە ياۋروپا مۇستەشرىقلەرىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ دا كىلادىنى
«علائتە الزمانى» اوقونسا، ئەگەر ئانڭ شەكردىنى خۇسەن فەيسجاف
مەركەز آكادىمىيە مەجموعەلەرنىدە بۇلغار تاشلارنى خاقىدا ئۆزىنىڭ ياكا
كاشف ئىتكەن فىكىرلەرنى سۆيلىسە - بىزنىڭ ئاسىرىدا ياۋروپا ۋە روس
عالمىنى تاتارنىڭ فالكلار - خالق ئەدەبىيەتنى جىو، آنى كلاسسىفىكاتسىيا
ياساۋ روسچاغا ياخشى تەرجۇمەن بىرۋ نىھايەت تاتارنىڭ مىفالوئىيەسىن
پرسىستىماغا سالب مۇكەممەلروسچا بىر مابالە بىرۋكىبى خىزمەتلىرىنى ئىشلەدى.
ئەگەر مەجانبىنىڭ غەرب عالمىنى خىسوس ئىتەب يازغان «علائتە الزمانى»
ئۆزىنىڭ ئەساسى تارزى فىكىرىيەسى ياعۇندىن مۇسۇلمان شەرقنىڭ
۹ -- ۱۳ نچى غەسەرلەر ئەسەرلەرنىدە آيرماسى بولماسا، بىز ئىندى ئۆزى
ئەيتكەنچە ئاسىرىدا آچىق رەۋشەدە، «Когда я сталк делу отно-
ситься научно ديگەن آكى، سازناتى پەرسەبى ئۇچراتا بىز. واقىيەن
ئاسىرى تاتارنى - تاتار بولۇۋى ياعۇندىن تىكشىرە آلدى ھەم
«я буду говорить о татарине, как о татарине» دىدى.
تاتارنىڭ خەياتى قابىلاب آلمان، غەربىستاندىن كىلگەن پەردەنى اول كوتەرب
قارادىدا. آنڭ آستىدىن ئۆزىنىڭ تايىقى شامان دىنى تايىقى خەياتى
يەن تاتارنىڭ ئىعتىقادى، خەياتقا قاراشى، دەرىجە ئى مەدەنىيەتنى ئوتكىن كوزلى
كىشەلەرگە كورسەتە آلدى. بو بىۋك روسچا ئەسەرلەرنى ئاسىرى بىر غەزىتە
مەقالەسى يەئىسە بىر ئەكىمەت يازغان كىبى تىز يازادى. آنڭ ئۇچىن، بول
۳۰ - ۴۰ يىل بالالىق چاغىدىن آلب «ئىشكە عىلمى ياقىدىن قارى باشلاغاننا
قەدەر» ئىشلەدى، بىك كىوب خالىق جىرلارنى، يۈز ئىللىگە ياقى مەقال، تابىماق
جىدىنى شوشى ئۇزاق يىللار ئىشلەۋان ئەتىجەسى ئولاراق بەدىعى ھەم غەفقار
مەقالەلەرنىدە سۆيلىگەن (۱) آنڭ ئۈچ روسچا مەقالەسى ۋە جودگە كىلدى.
(۱) باشدا، بومەقالەدە ئەسەرلەر خاقىدا بو مەقالەدە ئۇزۇن توتتالغان بولساقتا
تەكرار بولماستىن ئۇچۇن بو مەقالەدە ئايرىنىڭ عىلمى خىزمەتلىرىنى خاقىدا
قىسقا يازارغا ئويلاشق.

ناسىرى نىڭ، بۇ خالىق ئەدەبىياتىن جىو ھەم آلا رعا كلاسنىڭ كاتسىما ياسا و
 ھەم تاتارنىڭ ئەتنوگرافىيەسىنى ھەم جىو عىلمى خىزمەت ئىدى. آكار چىقا قەدەر
 تاتار خالىق جىرلارنى، تابىشماق، مەقاللەرنى جىيىلماغان، بىر ماجار عالمى
 تاراقىندان، بۇ بايىداتە جىر بىلە بولسا دا ئىسكىرگەن ئىدى. بۇ ئەسەرلەرنى جىيى ورنى
 بىلەن ناسىرى تاتارنىڭ فالكلورنى ئەتنوگرافىيەسىن ئۇيىرە توگە ماتىرىيال
 بىر مەدەنى، بەلكى عۇموم خالىقلارنىڭ ئىجىسادى خاقىندا عى ھەم
 عۇمومى ئەتنوگرافىيە فەنلەرنىڭ تولمىغان ئورۇنلارنى
 تۇرتىدى. لاکىن ناسىرىنىڭ، بۇ خالىق ئەدەبىياتىن جىو ئىشىنىدە بىر
 نۇقتىسىنى بولسا دا، اولدا آلارنىڭ قايدان، كىم تاراقىندان، قاچىچان ئەيتىلگەنلەرنى
 ھەم آلارنىڭ تاتار آراسىندا عى وارىياتلارنى خاقىندا مەلۇمەت بىر مە و ئىدە.
 ناسىرى تاتار تارىخىنى بايىندا بىر سىستىما تىپىچىسىكى ئەسەر بىر مەسەدە
 ماتىرىيال بىر وى جەھەتتىن شاقىتى زور خىزمەت ئىتىدى. آنىڭ بۇ خىزمەتى
 بىزنىڭ تارىخى عەنەنەتە وە جىرلارنى ئىزىن جىودا ھەم ۱۸ - ۱۹ ئەسىرنىڭ
 باشلارنى كىبى قارانى، مەنبەسىز قالغان دە ورنىڭ تارىخىنى دا ئىزىن
 ماتىرىيال بىر و ئىدە. آنىڭ بۇ ئىككى خىزمەتى كالىنىدارلارنىدا بولدى.
 ناسىرىنىڭ زامانىدا ئەلماناچ يانئىسە عىلمى ژورنال اورنىن توتقان كالىنىدارلار
 رنىڭ ھەر قايسى يىللارغا عائىد بولغانلارنىدا ناسىرى قىزق-قىزق عىنما ماتىرىياللار
 بىردى. ۱۸۸۳ يىلدا عى سىندا عى «آلب آدملىر» دىگەن مەقالەسى (بۇ
 ۴۰ نەنەنى اول «نوا كە الجىلسا» سىندە دەسۇبى) قايسى كالىنىدارلارنىدا عى
 تارىخى جىرلار وە جىيى كاپىلەر (۱) ھەم ۱۸ - ۱۹ ئەسىرلەردە گىن مەشھور
 مۇللالار، عالمىلەر، تۇرەلەر، تاتار آراسىندا «قىتات جىلەن»، «قايقان
 چىتەك» كىبى نەرسەلەرنى ئىجتىراغ قىلچىلار، بەغزى بورونى شاعىرلەرنىڭ
 تەرجومەنى خالىق يازون آلساق يتەر.

(۱) ۱۸۸۱ يىل كالىنىدارنىدا ناسىرى «شەالى خاننىڭ قازاندا چىقى
 كىتكەنى»، «امە ناوئى، قابان كوئى»، خاقىندا عى شىر ھەم مىسالىلارنى سۇبى.

ناسىرى نىڭ دەرسلىك ياتىسىمە او قو كىتابىن ئىتېب يازغان ئوچ جىلدلىك «جىغرافىيە كىتابى» دە شىقتى مۇھىم عىلمى مەقالەلەرنى ئىچىنە آلمان مەسەلەن شولوق ئەسەر نىڭ ئىككىنچى جىلد نىدە «مىصر خەلقىدا اهل اسلام مۇرچ لىرى نىڭ «سوزى» دىگەن بىر ئۆزىن غىنا مەقالەسى بار.

بو مەقالە سىندە ناسىرى ئىسلام تارىخچىلار نىدان «شىخ مالا جلال السىوطى» «ابنى زىولاق»، «ابنى متوج»، «الىكەندى» كىمى زانلار نىڭ مىسرغا دا ئىر ئەسەرلەر نىدەن ئىستىخراج ئىتېب بو اور تا غەس ئىسلام سىر نىدەن بورونى مىسر آسار غە ئىقتەسىن خاقتا سۇيلى. بو ئەسەرنى بىلەن ناسىرى شەرق نىدە بورونى مىسرغا ئەھمىيەت بىرگە نىلگەلەرن بىلەرە. دۇرىست ناسىرى بو بابدە ئىستىسما ئىست توگىل؛ لا كىن ھەر خالده روسىيا توپراغىدا غەرەب مەنبەلەر نىدەن آلب بورونى مىسر نىڭ آسار غە ئىقتەسىندەن خەبەر بىرو ئىشنى بىر ئىچى مەرتەبە ناسىرى تارافىدان ئىشلەندى.

ئەلچاسىل چىن عىلمىگە، عوموم ئىنسانىيات مەدەنىيەت نىدە خىزمەت ئىشلىدە ناسىرى خىزمەت ئىتدى. لول بو خىزمەتنى بىلەن سوگرا كىلە چەك قاتار عالىملەرنىڭ آلدان كىلوچىسى (предшественник) رولىن آلا آلدى.

ناسىرى نىڭ چىن عىلمىگە خىزمەتنى فال كەلور، ئەتنوگرافىيادە تارىخ بابىدا غىنا توگىل؛ آنىڭ ئىك زور عىلمى خىزمەتنى قاتار فىلەلوعىيەسى بابىدا، لا كىن بو مەسئەلەلەرگە دائىر مجموعە مەزە ئەسەر بابى تارافىدىن مەقالەلەر بولا چاقدر.

ياشا ئەدەبى تاتار تىلىنىڭ برونچى باسقۇچلارنىدا

..... مەزكۇر تارىخىدىن، بۇ زامانغىچە قەدەر تاتار تىلىمىزگە حىزمەتچىلەر بولما كىلىمىگە نىسبەتەن، تاتار تىلىمىزغا يەت آرتىدا بەئىد يۇقۇلۇپ قالمايدۇ. ئەمما تاتار تىلىمىزگە حىزمەتچى مەن بولايىم دىيىپ، ئوتتۇز بەش يىل، ئۆزۈمدە، لاكىن كۆپ مەنە چىقمايدۇ، تۇن كۆن نى قەدەر ئىچىمىچا قىلسام، شۇل قەدەر چاقا چىكىم: مىللەتتىن خالىق تاتار تەسىمىيە قىلسام، ياراتما دىنلار، تاتار تىلى دىيىم ياراتما دىنلار.

(قەيىوم ناسىرى. ۱۸۹۶ - «لەجە تاتارى». برونچى چىلىد. ئۈچىنچى بىت)

I

مەجموعەگە كىرگەن آلداعى مەقالەمدە ناسىرى ياكى تارىخى ئورنىلارنى غۇمومى رەۋىدە تىكىش ئىشلىدى. XIX نىچى يۇزنىڭ، سۇكەمى يارتىسىنىدا باشلانغان فىكىرى - عىلمى خەرىكەتلەر ھەم آلداننى تودىغان عامىلەلەر كوزىدەن كىچىلدى. زور بىر دەۋرنىڭ، ئول برونچى باسقۇچلارنىدا تۇرلۇق يىردەنە تۇرلۇق مەسىئەلەلەرنى آلتا آلب ئىشلەگەن تۇرلۇق كىشىلەرنىڭ زەمىنلەرى، قىيىللارنى بىرگە قايتقانغا قارال ب ئوتدى.

خەزىرىنىدىكى كىلەن، قەيىوم بايانىڭ تىك ئوز باشىنا تۇشكەن حىزمەتلەرگە، بۇلار ئىچىدە ئەنئەنىۋىي مۇھىم بولغان تىل مەسىئەلەستىنە!

بۇ مەسىئەلەدە بىك قىسقالق بىلەن بولسادا توقتالارغا تېپىشنى بېش نۇقتا بار: ۱) ناسىر يىلارغا چاقلى ئەدەبىي «تاتار» تىلى، ۲) ناسىر يىلنىڭ ئەدەبىي تىلىنى نىچك آڭلاۋۇ ھەم حزمە تىلەرنى، ۳) ئول باسقۇچداغى باشقا ئىشلە وچىنلەرنىڭ تىلەرنى، ئۇسلۇپلەرنى، ۴) ئەدەبىي تىل آعمالاردا كۆرەشلەر، ۵) نەتىجە (بولار بىلەن بىرگە ئىملا مەسىئەلەسى دە قارالا بارىلاچاق).

باشدا ئوق شونى ئەيتىم، مەقالە بىك آرتق قۇرنى بولاچاق. ئەلسە قەدەن ئىزاحاتدان بىگىرەك تىك ماتىرىيال - عىبارەلەر، مېساللار كىترىلەچەك.

II

ناسىر يىلارغا چا ئەدەبىي «تۈركى» تىلى.

تاتارنىڭ ئورتا آزىيا بىلەن مۇناسەبەتنى كۆچلنى بولدى. سەۋدە كاروانلارنى يۇرپ تۈردى. شونىڭ بىلەن شەكرد، عىلمى ئۇسول كىلە تۇردى. تۈركىستان آفتارىتتە ئىدى. مانىتىق، چالما-چامان، ئىسحالاستىكا بىلەن بىرگە چىتاي ئەدەبىياتى بىلەن بىرگە، باقرعانى، يەسەۋى، رەبعوزى ناۋاۋى دائىرەلەرنى قايتدى. ئىسكىنچى ياقدان حاجىلار ئىستانبولدان، آنا تولىيەدان قاير كى ابلا كىتردىلەر، مۇھەممەد يەلەربزە ئوز جەۋھەرنى كىك، ئورن آلدنى. مەنە شول ئىككى - چىتاي ھەم غوسمانلى - تەئسىر آستىدا تاتارنىڭ بۇرۇنقى ئەدەبىياتى يەشەدى، آقارنلاپ ئوسدى. مۇندەرىجەنى گە توگى، ئەدەبىياتى بىلەن دە ئوسلۇبى، ئىستىلاخنى دا، شول تەئسىر آستىدا ياسادى.

شول نەتىجەدە بىر ئەدەبىي تىل، ياسالدى. بۇ يارم چىتاي، چىرك غوسمانلى قالغىنا سوغلمان چۇبار تۈركى تىلى ئىدى.

مېساللارنى مەنە شولار: (۱۶) نچى يۇز آخىردا يازغان «تۈرىج بىلغار يىيە» كىتابىدان)

— القىصه ھرات پادشاھى حضرت آقساق تېرەننى عىسكىرى بىلەن قارشى چىعب آلدنى شىركا كركىز دىلەر ايكى آى قوناق ايلدىلەر بەدە

بر کچه توشنده حضر عليه السلام حضرت مير تيمرننك دوشينه كردى
 اى چيكر گوشم اوعلان تيز روانه اولغيل ايستانبوله وار آنلارنك سلطاني
 بچه بازلق قیلادر وهم قهوه اچوب چلم کش اولوب جهامت نمازندان
 قالالار... وهم شهرنده عاليم علماسی شيله در آنلارنى اول اعماللارندان
 تویه که روند اکل دیدی...»

زاماننك مه شهر شاعیرلهر ندهن هییه توللائیشانك «مجمع الادب» ندان؛
 خطاب ایتدی اودم موسییه موای - عصانکی صال قورقماسن سن اعلی
 چون امر اولدی عصان صالدى اول هم - بر اولوع ازدها بولدی اوشالدم
 اچوب آعزن یوریدی قصدیله زود - قمو ازدرنی یوتدی قیلدی نابور
 جهان آچلدی میدان اولدی ظاهر - قمو باطل بولوب حق بولدی ظاهر..»
 اول بۇورنی ده ورنك نيك سوکمی هم تالانلی شاعیرلهر ندهن
 شهستدین صوفیدان:

- نیله یم کیم زائیل اولماز کوکلمک بیماراسی - دۇراو دۇراو چه صرت نیله
 تولدی کوکلم بی حیساب
 هر گیز ایکسلماز مادام بو کوکلم یاراسی - ارشو قایمی آتشی کی
 قیلدی بهنی مضرب
 حق تعالی حکم قیاسا - وارمی قولنك چاراسی.

تولم آلدندائه يتکه نى :

- بنی ته هدید ئیتمه کز ابو تولم نیله - چونکی ابو تولم بکا دشمان دگل...»

بوند ا دیقکه تکه آلتنس (۱) هممه سنده چمتای، عوسمانلی سوزلهری
 بلهن بر که آلارنك تهرکیب ئوسلوب حاسیه تله ری، بیک آچق کورننه.
 (۲) ابو نیکیکه باشقاعره بچه، فارسچا سوزلهر که بیک زور نیرک بیر لگهن،
 (۳) نیملا مهسه له سنده. مشهور دهرسلك «تیره باش» قاعیده سنچه تیک ئوج
 مه: و او، له لیف، یا.

قەييوم ۱۸۶۰ نىچى يىللاردا يازلەمان ئەسەرلەرنىدە ئوك (غەرب قارسى ئىستىلاخلارغا كوب، ئورن بىرسەدە) جۈملە نۇزۇ، ئوسلوب، تەركىب مەسئەلەلەرنىدە چەتئەي ھەم غۇسمانلى تەئسىرنىدەن بۇتئەلى قۇتئارغا ئىشا، بوزىك بىلەن تىگىن يوعارغى دەور ئەسەرلەرنىدەن بۇتۇنەلى باشقا بىر يولغا تابا آتلاغانەمى سىزئە. ۷۰ نىچى، ۸۰، ۹۰ نىچى يىللارغا تابا ئىندى ئول بونى آيرىم آچق روشدە نازارى ياقىدان دائىگىزئەلرگە تلىن. مەقالەنىڭ باشىدا كىتەرلىگەن آنىڭ بىر جۈملەسىگەدە بابانىڭ بۇتۇن ئىشلەرنىڭ بىر وىرەمەسنى كورسەتەرگە چىتسە كىرەك. ئول آندا «تاتار حالقى تاتار مىللەتنى» دىب آتى. بو بزدە بىر نىچى مەرتەبە قوزعالا. تلىنى «تاتار تلىنى» دىب آتى. بو قۇتئادا آكارچى ئەدەبى تىل خاقىندا ھىچ كىم تارافىندان قوزعائلماعان بىر ئەرسە ئىدى. ناسىرى بۇلارنى آ گلاب كىرەكسنىب قوزعائادا «شول يولدا بىر حزمەتچىن بولايىم» دىب ۳۵-۴۰ يىللار ئىشلى. لاكىن نەتىجە كوب بولمادى. آكلامانلار، جافا قىلدنلار، تاتار تلىنى دىب ئەيتۈنى يارانمادنلار، دى. لاكىن بابا بوندى جەبىر جافالارغا قاراماسدان ئوز يولى بىلەن بارا بىردى. آكارچى ھىچ بىر تاتار تارافىندان تىكشىرلمەگەن تاتار خالىق ئەدەبىياتىنى چىندى. باسدىرى (خ. بەدىع مەقالەسى) آكارچى ھىچ كىم تارافىندان قاغلماعان قەنلەرنى. تارىخ، جەزىيە، رىيازىياتلارنى. خالىق آكلاسنى دىب، بزدە بىر نىچى مەرتەبە تاتار تلىنىدە بازدى. بۇلار ئۇچۇن ياگا ئىستىلاخلار تابارغا تىرىشدى (ع. جەزىيە، ج. وەلىدى مەقالەلەرنىدە). شولاي ئىتەب، ئول بۇرنەنى ئەدەبى تلىنى تاشلاب ياكى تىنى باشلادى. آنىڭ ئىستىلاخلارى آراسىندا كىلىشىشلەرنى كوبرە. آنىڭ تلىنىدە غەربەبجەدەن، فارسىچادان بۇتۇنەلى قۇتئاب چىتە آلمادى (بو ھەم بىر نىچى يول آچۇچىلاردا بىك تائىبى بىر خەلدر)، شونىڭ بىلەن بىرگە، ئول ئوزنىڭ تلىنى، ئوسلوبى بىلەن تىگىن يوعارنىداعىلارغا ھىچ دە چاشدىرلماسلىق دەرىجەدە ياكى ھەم تاتارچادە.

منه قايير ميساللارنى: (ئىملاسن ئۈزۈتەم، لا كين سوزلەرنى، تەركىبىلەرنى بۇ تۈتلەي ئۈزۈنكىنچە آلام) - ئۈچ سەۋدە گەر بىك كوپ مال بلەن بىك يراق شەھەرگە يەرمىنكەگە بارغا چقىدىلار... ئۈزلەرنى بلەن برگە ئۈچ حزمە تىچىلەرنى بار ئىدى. آلارنىڭ حزمە تىچىلەرنى، يولغا چققاچ، بايلارن تالاماچى، بولب ئوز آرا سوز قويىدىلار.....

(«ھىسابلىق» دان:)

- مەن قەلەمنى تۇتۇپ، بونى نەرسە؟ دىب سۇراسام، سز (شەكرد) جاۋاب بىرسىز: «ئول قەلەم» دىب يەنى مەن سۇراغان نەرسەنىڭ ئىسمىن ئەيتەسز... ئىندى مەن بىر نىچە قەلەمنى قولغا آلب، «مۇندى نىچە قەلەم؟» دىب سۇراسام، سز مىكنا نىچك جاۋاب بىرسىز؟ - ئەلبەتتە ئەيتەسز: ئىككى قەلەم، ياكى ئۈچ، ياكى دۈرت دىب.....

مەن بو يىردە ناسرىنىڭ عادى، تۇرمۇش ھاقىدا چىكە يەسن ياكى شەكردكە چىكىل آڭلاتو ئۈچۈن كورسەتلىگەن دەرس نەمۇنەسىدەن، دىمەك سادەرك، سافراق يازارغا تىپىشلى ئورنىدان ميسال آلدەم. ھەممەسى بولاي ئوق سادە توگل، لا كين بولارنى تىگى دەورنىكلەر بلەن يەنەشە قويساق، بىزگە، كامىل سافلق بۇتۇن كۆيىنچە بولماسادا، شول تاتارچالققا، سافلىققا، عاۋاملىققا بارونى تۇب نىكز، يول ئىتىب آلماناق آنڭ ئوز سوزىدەگنە توگل، بۇ تۇر ئەسەرنىدە كورۇنە.

بولار - ھەممەلى ياقلار. شول چىعتايدان، غۇسما نىلدىن، مۇمكىن قەدەر غەرب فارسىدىن تۇتلارغا تاتارچالققا تابا يول آچونىڭ ھەممەلى حزمەتلەرنى، نازارى ياعنى كىلسەك، مەسئەلە بو رەۋىشە تۇرا.

ھالقنى تاتاردىب، تلىق تاتار تلى دىب، شونىڭ ئۈچۈن ساف تاتارچا يازارغا يول آچو كىرەك دىب تۇب قىيىلانغى ئوتتۇقان ناسىرى بابا نازارى ياقان دە غۇمۇر بويىنچا ئىشلەدى. آنڭ تاتار تلى ئۈچۈن نازارى حزمەتلەرنى باشاچا ئۈچ ئەرسەندە:

۱. تاتار لۇغەتى. (نەجە تارى). ئىككى جىلدلى زور قولدا بولغان بو ئەسەر بىزدە ئوز بابندا بىرنچى گنە توگل. ئەلنى ھاماندا بو بابدا بىردە نېر ئەسەردى. بوندا تاتارنىڭ بىك كوب ناسلانغان سوزلەرنى ساقلاپ قالا آلغان، بىك نچكە يەشەرن ھاسىيەتلەرنى ئەيتىپ بىرلەگەن بىرنچى تەجرىبە بولغانمە، جىتتىزلكلەرنى كوب، لا كىن ھەزردە تل بايتو، لۇغەت ساقلاو يولندا ھەر بىر ئەدىب، شاعىر ئول ئەسەردەن بىك كوب جەۋھەرلەر چوبىلەب آلاچاقدر. (بۇ قىلەي ياكادان تاتار لۇغەتى ياسى آلماساق، ھىچ بولماسا، شونى آرتىدرب تۈزەپ باسدىرو لازم ئىدى بىزگە).

۲. «قولغا كىتابت». بو ئەسەردە ئىملادا، ئىنشا تەجرىر قانۇنلارنى دا بار. تىش ياقدان قاراغاندا ھەرە بىك بەلەغەت بابىداغى مەشھور «تەلھىس» كىتابىنا ئۇھشاپ قالا. شونداغى «ئىجاز، ئىتاب، مۇسوات، تەجنىس، تەورىيە، تەنافر، تەتابىج» كىك قالىبار ئىچىنە بوندا تاتار بەلەغەتنىڭ قايرىر ھۇسوسىيەتلەرنى جىنالىغان.

۳. ئۇنۇموزەج. (ئىملا، سارف، نەحو). زور قولدا، ياخشى كەلەزدە باسماغان بو ئەسەردە ئوزنىڭ تىشنى قالىبى بلەن ھەر بىر نەھولەرن ھەزەرلەتە تاسنىقلار، ئىستىيلاھلار ھەممەسى دىيەرك ھەرە بچە. لا كىن شول ھەرە بى قالىب ئىچىنە ماسىرى بابا تاتار تىلنىڭ چىن ئوزنىڭ ھاسىيەتلەرن، مىساللارن ئوتىر ب چىمارغان. سارف بابىدا ئىك كوب چى مائىرىيال بىرگەن «فەيعلار» ھاقتىدادر. بوندا تاتار فەيلىنىڭ شول چاقلىق كوب تۈرلەرنى، كوب ئوز گەرىشلەرنى، كوب نچكە آيرمالقارنى جىنالىغان، كى چىن ئەيتىرگە كىرەك، بىز ھەزىرگى سارفچىلار ئەلنى ئول مائىرىيالنىڭ ئىچىن آقتىارب، بارلىق ھۇسوسىيەتلەرن قانۇن رەۋشندە تىز جىتە آلغانمىز يوق. فەيلىگە باشقا بابلاردا شوندى بىك كى ھاسىيەتلەر ئزلەنگەن، تابىغان، مىسالچى بلەن كىتىرلەگەن. نەحو بابى بىك آز ئىشلەنگەن. يىرنى. لا كىن آندانا بىزگە بابانىڭ تاپ آچىپ كىتكەن ھۇسوسىيەتلەرن بىر قانۇن رەۋشندە تىز چىمارا آلماق، نەھولەرنمىز ئۇچۇن ياخشى بولاچاق.

زامانداشلارنى

مەرجانى كۆب ئەسەرنى ۱۸۹۷-يىلى يىلداغىنا باسماق كۆرە ياكى ئەدەبىي تاتار تىلىنىڭ تاراۋىنى ئىشلەتۋېرىشقا زور تەسىرى بولمادى. (مەرجانىنىڭ رولى باشقا: تاتار تايىخىنى تۈزۈۋەتۈش ۱۸۹۷-يىلى قىلىندى - جىمىر ب، ئىجتىھاد قاپوسىنى ئاچقۇدادر).

ناسىرى بىلەن مەرجانىگە قاراغاندا كىسىنكەرەك، رادىقالراق، سولراق بولغان قەيىن خانىف خۇسەيىننىڭ ئەسەرلەرى ئۆز زامانىدا باسلا آلمايدى شۇڭا كۆرە، آنىڭ سارغىنەخو يولدىغاى خىزمەتنى ئەمەلنى ياققان تىك قار بىر دائىرە ئىچىدە كەتە قالدى.

شۇلاي ئىتەپ، بۇتل باھىدەغى خىزمەتنىڭ زور تۈپ ئىگىز بۇرۇنچى بىگىرەك دە بۇرۇنچى آدمىلاردا تىك ناسىرىغا يۈكەلەندى.

لاكىن ئۇل ئىتتىپاقى كىيىپ چىققان خىزمەت توگىل ئىدى. تارىخى مەجبۇرى بىر خەۋەر كەت ئىدى: زامان ئۆتكەن ساين بوگى قوشناۋچىلار بۇلا كىلدى. ئىسمى تارىختا كىرگەنلەر نەدىن مەشھۇردەگى موسا آقىكتىز-بۇلب ۱۸۸۶-يىلى بۇلا بۇنىڭ خىسماستىدىن مۇ ئالا دىگەن خىيىكە يەسەن چىقتى. بۇ ۋاقت قىرىمدا «تەر جۇمان» ئۇتۇن تۈركلەرنى بىر غۇمۇمى ئەدەبىي تىلىگە چاقرا ئىلى. ناسىرى ھىچ بۇ ۋاقت آنىڭ تەسىرىنە تۇشمەدى. لاكىن آقىكتىكە قىرىم تاشى بۇرۇن ئەسەر ئىتەكەن. آنىڭ خىيىكە يەسەندە غۇسما ئىلىق ئىزى يوق توگىل. كىچىككە بىر عىبارەت بۇنى آچقۇ كۆرسە تەچەك:

— جانم، خەنەيە خانم! نۇرلى يۇز ئىگىز ئەۋرەل كۆردىڭم ئىلەۋ ئۇچۇم مۇتەئەسسىر اولدى. قاچ ۋاقتلار خىيالىدە سەنىڭ جامالىنىڭ تەخەيىل ئولتۇر، قاچ كىچىك ئۇيۇقۇمۇدە سەن مۇقەددەسە بى كۆرە كەدە يم !!...»

لاكىن ناسىرىنىڭ شۇندى بۇ تىلىگە چاقرا سادە ناسىرى باشلاغان بۇلنىڭ كىيىكە يۈن كۆرە بى. مەسەلەن، ۱۸۸۹-يىلى قازان شەھەرىدە «تەرىپىيەلىي بالا» ئىسمىدە باسماق بىر كىتاب (خەسەن عاتاموللا مۇخەممەد ئوغلىنىڭ ئەسەرى) باشقان آياق شۇندى سادە، ناسىرىنى تەمام رەخە تەندىرلىك، ئۆز بۇلنىڭ كۆچە يە باشلاۋن كۆرلىك، ساق تاتارچا بىلەن باسماق:

«تەربىيەلى بىلا آشاعاندا ھىچ آشقاس، آشئەب آشاب،
 آشجاولقنىڭ تىنىنا ئىكەمەك وە تاعام والچىقلارنى تۇشۇرمەك بىك عەيب
 آقرن - آقرن عىنا آشاسا، ياحشى ئىتېب تاامان، تويدىر ھەم بىرە كىمچىنىڭ
 ياماعان بولار.» (۹نچى بىتەن آلدى).

۱۸۹۶نچى يىلدا زامىر بىگىيىنىڭ بىر نچى رومانى (گوزەل قز ھەدىچە)
 باسئىل چىما.

۱. بو ئەسەرنىڭ ئۇسلوبىدە بىك آزعنا غۇسمانلىق - تەرجىمان تەئسىرى
 بار، لا كىن ئولدا بىك آزە مەنە بىر جۇملە:

... كوروش ۷نچى نومىردان «مۇسۇلمانچا» سۇيىلەشو ئىشىنىد،
 نومىر ھادىيەنى چاقىرىپ، بو ۷نچى نومىردا نىندەلەين كىشىلەر تۇرالار؟
 دىو سۇئەل قىلدغىنىدە ھادىم بو نومىردا مۇسۇلمانلار تۇرالار دەيىو
 جاواب بىردى...».

«بىردى»، «ئىشىنىد» كىك مەلوم «تەرجىمان» تەئسىرى آزامان بار،
 لا كىن تۇبى تانارچا.

۱۸۹۸نچى يىلدا ئىككىنچى باسماسى چىقان «مەھاشىرت آدابى»
 ئىسمىنى ئەسەردە (مۇھەررىرەسى عاليمە تالىقات خانىم) بىز تاغى شول تانارچا
 سادەلىك ئۇستۇندە بىك چاقىنا «تەرجىمان» تەئسىرىن كورە بىزە مەسالى:
 - ھاتىتلارنىڭ غەقلىلىقلارنى، ئوگمانلىقلارنى، ئىزىكولكلەرنى ئوگى

بالالار، ئوگى كىلىنلەر آراسىنا كىلگەن ۋاقتدا مەلوم، ئولر ئۇشبو ۋاقتدا
 ئوزۇننى ئوگىلەرگە مەھەببەتلىق كوستىرەرگە تۇرىش...».

بو رىسالەنىڭ آخىرىنا رىزا ھەزىرەتنىڭ بىر مەكتوبى باسماغان. ۱۸۹۷نچى
 تارىخى بو مەكتوبىدە ھەزرىكى قاتوت مۇھەررىر تىل توردىدا، ئەدەبىيلىك
 توردىدا فېكىرلەرنى جىيادا بۇنىڭ نىگىزى، قىسقا تەغرىفى: «ئىك عادى عاواملار
 آول كىشىلەرنى ئوقىب آكلارلىق... رەوشدە «آچق يازماق، جىكىل
 يازماق» درى.

بو مۇھەررىر ئوزى ئەسەرلەرنىدە ئەلنى ھەزىردە دەئاسىر يىلاردان كوبرەك
 ھەرەبچە سوزلەر قوشسادا آنىڭ XIX نچى يۇز آخىرلارنىدا ئەيتلىگەن
 ئول سوزنى قەبىوم بابا تارقىدىن باشلان بىشلەن كىلگەن يا گا ئەدەبى

تاتار تىلى مەسلىھەتلىرى ئۆزىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ ئارقىسىدا دەۋام قىلغانىن كۆرسەتەدۇ. «ئىككىنچى» «چىسامەت-دېن» نىڭ ۱۵ يىللىق زامانىسىدا «چەدىچە» سىندىن ئۈچ يىلغا قەدەر تىل ئىشلىرىنىڭ سادە تىلى «ئاداب» دىن ئىككى يىل ئۆتكەچ سادىرى مەقسۇدنىڭ «مەشىھەت» دېگەن ئۇزۇن چىكە يەنى بىلەن «ئىسھاقنىڭ» تىلى سەئادەت-ياكى ئىلمى ئوڭراندە رۇھەت ۋە «دېگەن ئىش» بىر ئىش كىچىكە چىكە يەنى چىما. بولاردا غەربچە بايتاق، (اول، دىل)، كىچىك بىك آز «تەرجىمان» تەئىسرىنى كۆرۈنە. لاکىن تۆبەرنى شول ۲۰ يىللىق بويىچە توقتاۋىش ئىشلىرى كىلگەن ياڭا ئەدەبىي تاتارچا يوللىرى. (سادىرى ماقسۇد نىچوندىر، ئۆزىنىڭ «مەشىھەت» ن تاتار شىۋەسىدە چىققان بىر ئىش رومان دىيىپ آتى).

شوندان ئىككى يىل ۋاقىت ئۆتە. قەيىۋم بابا باشلاپ، يول ئاچقان، ھەممەلى نازارى ياققان ئىشلىرى، ئول يولنى ۴۰ يىل بويىچە بارغان ياڭا ئەدەبىي تاتار تىلىنىڭ كۆن ئۆسب كىلگەن بارغان كۆرگەن ھەلدە ۱۹۰۲ نىچى يىلدا بابا ۋاڧات بولا.

آنڭ ۋاڧاتىنىڭ ئىككىنچى يىلدا تروپسكى شە كرىدى مەجىد غەفورى ئۆزىنىڭ «سېرى قىمىر يولنى» دېگەن شىۋە مەجەۋەسىن يازىپ بىرە. تاسىرىنىڭ زامانىداش، مەرجانىنىڭ عاشىقلارنىڭ بولغان آقمانلارنىڭ ۋاڧاتىدا سىگىز يىل تولغاندا، شىۋە بىلەن شول ئوق يوللارغا ھىزمەت ئىتودە بىر ئىش ئەسەر بولغان، بۇ كىتاب شول زامان ۱۹۱۴ غىنوار باسلىپ دا چىما... ناسىرىنىڭ آخىرى يىللارنىڭ باشلاپ بىزدە ئىككى ئىش كۆرۈشەن، قاتىج كەرىمى كىچىك قايىر مۇھەررىرلەر، (ياۋروپا يە سەياھەت، قىمە مەياھەت)، توقاي كىچىك شاعىرلەر «مۇھەممەدىيە دەۋرى» بايتاق ۋاقتلار يارم «تەرجىمان»، يارم «غۇسمانلى» تەئىسرىندە باردۇلار.

لاكىن، تۆرىمىنىڭ تۆبىدەن تايىقى رەۋشە كۆتەرلىك كىلگەن خالىق ھەر كەتتى ئەدەبىياتنى ماتىۋەتتى ئۆزىنى قۇرال ئىتدۇرگە تىلى ئىدى. بونىڭ ئۈچۈن چانلى خالىق تىلى لازىم ئىدى.

بۇ ھەل آداشقانلارنى يولغا سالدۇ - تەرجىمان تەئىسرىن قۇوب چىقار، ناسىرىلارنىڭ «تاتار تىلى» يول ئاچقان ئىش مەيدان آلدۇ.

بۇنىڭ بىلەن بىرگە «تاتار» سوزىنى قارشى رىزاجەزەت خەسەن خەلىق
 خاسپرىنسىكىلار تارافىدىن زور بىر غىيىيان ياسالدى. بىز تاتار توڭل دىيىپ
 خاوعا قوبتاردىلار. بۇلارنىڭ خاوعاسىنى آرقاسىدا شۇبھەگە توشكەن بەندەلەر
 «تۈركىي سارقلارنى». «تۈركىي نە خولەرى» يازدىلار. (قەيىزى، كە بو تەرى ،
 ھادى ماقسودى، ئەخمەدجان مۇستافا، خ. تەوفىق ئەسەرلەرنى). لا كىن ، بو
 مەسئەلدە بارا تۇرغاج تايىقى يول كۆچەيدى. ۱۱ - ۱۹۱۰ نىچىن يىللاردان
 آلب، دىمەك ناسىرىنىڭ وفاتىدىن ئون يىللار ئوتسكەج، «تاتار تىلى»
 نازار يىياتدا، مەكتەپدە «تۈركچىلەر» نى دە، «تۈركچىلەرنى» دە كامىل
 چىكىدى تاتار تىلى تاتار سارقى، تاتار نەخوونى كىك مەفھوملەر مەكتەپدە
 ماتىبو خاتىددا مەيدان آلدى.

تۈرۈشنىڭ تامىر تىپوون دۇرۇست سىز و آرقاسىدا بابا ياڭا ئەدەبىي
 تاتار تىلىنى يول آچقان ئىدى. تاتار دىيىپ آتاوونى ئۇچۇن دە، تاتار تىلى
 دىيىپ ئەيتوونى ئۇچۇن دە كۆب - كۆب يىللار بوينچا آڭا قارشى خەرىكەتلەر
 كۆب ئىدى. بىر ياقدان دىيىنچىلەر: بىز تاتار توڭل، مۇسلمان دىلەر، تاتار جا
 يازب ماتاشونى نادانلىقدان سانىلار ئىدى. بۇلار «خەرىكەتلەر» ئىدى.

ئىككىنچى ياقدان «تۈركچىلەر» بىلەن تۈركچىلەر» بىز - تاتار توڭل - بىز
 تۈرك دىيىپ ساتاشالار ئىدى. قەيىوم بابا خاوعا مۇنەسەبەتلەر دە پانتوركىستلارنىڭ
 ئەلۋى دە بىر آز ئىچكەرىك يەشەنگەن خاوعا تىشلەرنى يوق توڭل.

لا كىن تۇرمىش ئوزىكىن آلدى. «تەرجىمان» نىڭ «خومومى ئەدەبىي
 تۈرك تىلى» ئوزىنى بىلەن بىرگە قەبرىگە كىيىدى. ناسىرىلارنىڭ ئەدەبىي تاتار
 تىلى بارغان سايىن كۆچەيىپ، ياڭادان ياڭا كۆچلەرنى ئوزىنى تارتىدى، ئىشلەردى
 زور خاوعا - يىلغا ئەيلىنىپ، بايىپ، ماتورلانىپ خەزىر ئىندى نازار يىياتى،
 تارىخى بىلەن بىرگە تاتار جۇمھورىيەتنىڭ دارغۇنون مۇنبەرلەردە ئۇيرىتلىو
 دەرىجەسىنى كىلىپ ئىرىشىدى.

مەنە شول ئوسب، بايىپ، كىيىپ كىلىگەن ياڭا ئەدەبىي تاتار تىلىنىڭ
 ئىككىنچى ئور، ئىككىنچى مەشەققەتلىق ھەم بىك كۆب خىزمەت كە بىك آز نەتىجە
 بىرگەن بىرىنچى باسقۇچلارنىدا يالغىزى دىيەرلىك بىرىنچى يول بارب باروچى قەيىوم
 بابا ئىدى.

خالىمجان قىبراھىمى .

ئەدەبىيات نەفىسە دەن:

شېئىرلەر مەجموعەسى - ش. بابىچ - (شاعىرنىڭ رەسمى، تەرجىمە ھەل - تەنقىدى بىلەن)

ئىككىنچى - پائىما - مېرھەبەدەر فەيزى

قۇل بايراق - شېئىرلەر - ئىككىنچى باسما - مەجىد ۷۴ فۇرى.

» » » ئىككىنچى - پائىما -

پائىمالار مەجموعەسى - ف. بورناش

ئۇجماق قۇشى - ف. بورناش

بىزنىڭ كۈنلەر - رومان - غالىمجان ئىبراھىموف

» » » قۇل چەچەكلەر - داستان -

» » » پاشا كىشىلەر - درامما -

دۇشمانلار - درامما - فاتىح سەيفى قازانلى

سالىج باباي - بالالار درامماسى - فازىل تويىكىن

ئەدەبى «ياردەم» مەجموعەسى - I - خىكەيەلەر، شېئىرلەر، پائىمالار.

ئەدەبى ياردەم مەجموعەسى - II - خىكەيەلەر، شېئىرلەر، پائىمالار -

۳۴۰ بېت.

(بو مەجموعەلەردە تاتار - باشقۇرد دۇنياسىنىڭ يىگىرىن دەن آرتق

ئەدىب ۵۵ شاعىرلارنىڭ ئەدەبى ئەسەرلەرى دەرىجە قىلغان).

W. Darrigillan

collected

قاتار جۇمھۇرىيەتنىڭ دەۋلەت نەشرىياتى تارafdان
باشلىق چىققان سەھىپەسى نۇسخىلەر:

ئىجتىمائىي ئىقتىساد - باعداندىن خۇدايارف تەرجىمەسى

ئىقتىساد غىلىمى - ۲۰۰۲۰۰ بېت - ع. بايمىنىف

بۇيۇك ئۆكتەبىر رىۋايوتسىيەسى مەم بىرولىتارىيات دېكتاتوراسى
غالىمجان ئىبراھىمىف - ۱۵۰ بېت -

ئىجتىمائىي رىۋايوتسىيە مەم خاتىزى - ۸۰۰ بېت - سالاخ آتناگولف

بۇيۇك فرانسىيە رىۋايوتسىيەسى
غىلىمى نىماتسىيالىزم - ۱۶۰۰ بېت -

ع. خۇدايارف - كەسىپەشلەر خەرىكەتى -

سالاخ آتناگولف -

رىۋايوتسىيە قارىيىتىغا غائىبە ئەسەرلەر:

موللانور واخىدىف - مەجموعە - (تەرجىمە جەل، خاتىرەلەر، مانىرىياللار)

تاتار ئىستودىنتلارنى خەرىكەتنى تارىخىدىن - (خاتىرە) -

غالىمجان ئىبراھىمىف.

Адрес : Казань, Тукаевская 31, Книж Склад